

sf
den blinda fläcken
interaktionsformer
fokusgruppintervjuer
handikappolitiska program

nr 1/2002

sociologisk forskning

sociologisk forskning

Tidskrift för Sveriges Sociologförbund, utgiven med stöd av stöd av Vetenskapsrådet med redaktionen vid Växjö universitet, samhällsvetenskapliga institutionen.

Redaktion

Ola Agevall (red), Nihad Bunar, Jessica Hansen, Ellinor Platzer och Dino Viscovi.

Redaktionsråd

Bengt Abrahamsson, Göran Jense, Ingrid Jönsson, Gunnar Olofsson och Mats Trondman.

Ola Agevall 0470-70 87 68
e-post: ola.agevall@svi.vxu.se

Postadress

Sociologisk Forskning
Samhällsvetenskapliga institutionen
Växjö universitet
351 95 Växjö

Prenumerationer, lösnummer, adressändringar och reklamationer

Kontakta kassören i Sveriges sociologförbund: Stina S. Wingfors
Sociologiska institutionen
Göteborgs universitet
Box 720, 405 30 Göteborg.
Tel. 031-773 44 40
Epost: stina.s.wingfors@sociology.gu.se

För medlemmar i Sveriges Sociologförbund ingår tidskriften i medlemsavgiften. För information om medlemskap se

www.sam.kau.se/sociologi/svsocfb.html

Prenumerationspriser

Institutionsprenumeration	300 kr
Enskild prenumeration	200 kr

Lösnummerpriser

Enkelnummer	75 kr
Dubbelnummer	125 kr

Priset inkluderar portot. Ingen faktureringsavgift tillkommer vid förskottsbetalning

Postgiro:

67 06 67-5 Sociologisk Forskning

Lösnummerförsäljning

För köp av lösnummer, kontakta redaktören för Sociologisk Forskning: Ola Agevall se adress i vänsterspalten.

Annonser

Samtliga priser gäller då heloriginal lämnas.
Halvsida i ett nummer 1000 kronor, fyra nummer 3000 kronor.
Helsida i ett nummer 2000 kronor, fyra nummer 5000.

sociologisk forskning

nr 1/2002

innehåll

ARTIKLAR

Interaktionsformer
AV PATRIK ASPERSsid 6

Den blinda fläcken: Medvetande, kropp eller materia?
AV KAJ HÅKANSON.sid 28

Fokusgruppsintervjuer i teori och praktik
AV MIRZET TURSUNOVICsid 62

Autopoiesis och styrning: En studie av handikappolitiska program
AV DIMITRIS MICHAILAKISsid 90

RECENSIONER

Owe Grape (2001) Mellan morot och piska. En fallstudie av
1992 års rehabiliteringsreform.
AV ROINE JOHANSSONsid 122

Fouday Kamara (2001) Economic and Social Crises in Sierra Leone.
The Role of Small-scale Entrepreneurs in Petty Trading as a
Strategy for Survival: 1960-1996
AV ÁRNI SVERRISSONsid 129

Steen Scheuer (2000) Social and Economic Motivation at Work:
Theories of Work Motivation Reassessed
AV MARKUS ARVIDSSONsid 136

Sabrina Thelander (2001) Tillbaka till livet.
Att skapa säkerhet i hjärtintensivvården
AV ANN RUDINOW SÆTNANsid 142

Inkommen litteratursid 148

Redaktionens förord

I viss mån är det samhället självt som dikterar sociologins problem. En ständig ström av nya fenomen, förändringar och förskjutningar väntar på att uppmärksammas, förklaras, förstås. Sådant som på ett eller annat är betydelsefullt i och för samhällsmedborgarna liv är också sociologens ensak. Det är helt enkelt genant om sociologsamfundet står handfallet inför omvälvande förändringar, eller om det inte har något att säga om det som tilldrar sig allas uppmärksamhet. Men om nu empirin har ett intrinsikalt värde i vår disciplin, så är den å andra sidan inte någon knapp resurs. Vi löper ingen risk att få slut på empiri – vad vi kan få brist på är snarare idéer om hur vi ska förstå den. Det är därför en viktig uppgift att utveckla de sociologiska idéerna, begreppen och teorierna. Bidragen i denna volym har det gemensamt att de i första hand fokuserar på sociologins egna metoder, teorier och förutsättningar.

Patrik Asperts undersöker i sitt bidrag, ”Interaktionsformer”, hur nätverksteori och domänteori kan kombineras och kompletteras med hjälp av begreppet interaktionsformer. Det teoretiska och begreppsliga instrumentariet utvecklas och prövas genom en analys av våra möjligheter att stilisera och regissera våra självpresentationer.

Kaj Håkanssons artikel, ”Den blinda fläcken: Medvetande, kropp eller materia?”, tar upp en diskussion som aktualiserats i diskussionerna om kroppens sociologi. Det handlar om medvetande/kropp-dualismen, och om tillkortakommandena i de förslag som givits på hur den kan övervinnas eller undvikas. Inte minst reser Håkansson frågan om varför det skulle vara nödvändigt att undkomma ett dualistiskt synsätt.

I *Mirzet Tursunovics* artikel om ”Fokusgruppsintervjuer i teori och praktik” är det metodfrågor som avhandlas. Artikeln syftar till att redogöra för fokusgruppsintervjun som metod, samt att presentera fyra forskningsprojekt där fokusgrupper använts för att samla in data.

Det fjärde och sista bidraget är författat av *Dimitris Michailakis*, och har titeln ”Autopoiesis och styrning: En studie av handikappolitiska program”. Michailakis prövar Niklas Luhmanns teori om autopoiesis på de handikappolitiska programmets område, i syfte att göra reda för några av de betingelser som handikappolitiken är underkastad.

/Växjö i mars 2002

Ola Agevall för SF:s redaktion

Torgny Segerstedt-Priset

till
Åsa Eldén och Glenn Sjöstrand

vilka på ett förtjänstfullt sätt visar att sociala fenomen som gåvor, heder och rykte är en väsentlig del av moderna samhällen. Enligt gällande praxis har artiklar författade av professorer och huvudredaktören till Sociologisk Forskning lämnats utanför bedömningen.

I artikeln "Om hon lever vill människor se mer och mer: Rykten, splittrad kvinnlighet och heder bland svenska kvinnor från Mellanöstern" (nr 3-4, 2001) återger Åsa Eldén olika dimensioner av talet om rykten med utgångspunkt i en kvalitativ intervjuundersökning. I denna välskrivna artikel, där de intervjuade kvinnornas egna tal om rykte och könade identiteter sätts i centrum, visar Åsa Eldén på ett övertygande sätt att kvinnors berättelser förutsätter "andra" och deras synliga och osynliga blickar. Hon lyckas också att visa att dessa unga kvinnors berättelser skapas i en kulturell kontext med föreställningar om splittrad kvinnlighet av hora och oskuld (som ersätter tidigare tolkningar i termer av hora och madonna).

Gåvor och utbyten av gåvor är oftast förknippade med företeelser tillhörande traditionella samhällen. Med artikeln "Gåvoekonomin i det moderna samhället" (nr 2, 2001) argumenterar Glenn Sjöstrand för att gåvoutbyten ska ses som en betydelsefull del av det moderna samhället, vid sidan om utbyten som sker på marknaden. Han visar framgångsrikt hur gåvor och utbyten av gåvor kan analyseras och att gåvoekonomin, genom sina effekter på sociala relationer, är av vikt för hur ekonomi fungerar i dagens västerländska samhällen – och då speciellt lokalt och regionalt.

JURYN BESTOD AV PROFESSOR EMERITA KERSTIN BOHM VID STOCKHOLMS
UNIVERSITET OCH PROFESSOR JOHANNA ESSEVELD VID LUNDS UNIVERSITET

Interaktionsformer

AV PATRIK ASPERS

Det är en av sociologins huvuduppgifter att kunna göra samtiden förståelig för människan. För att uppnå detta utvecklar vi teoretiska redskap inom olika traditioner som möjliggör systematisk kunskapsproduktion av våra studieobjekt. Inom den samtida sociologin kan två framträdande traditioner identifieras, nätverksforskningen och tanken om att samhället kan delas upp i olika domäner ("sfärer").¹ Var och en av dessa gör mer eller mindre tydliga anspråk på att kunna förklara sociala fenomen.

Tanken om att sociologin skall fokusera på nätverksstruktur har vuxit sig stark, inte minst inom amerikansk sociologi (t ex Emirbayer & Goodwin 1994; Pescosolido & Rubin 2000). Nätverksforskare hävdar att studier av nätverksstruktur förklarar uppkomsten av sociala fenomen; det kan vara hur information sprids, eller hur sociala relationer konstitueras utifrån det nätverk en individ ingår i. Trots att nätverksteorin i dag har en rättmätig plats inom kärnsociologin går det inte att blunda för dess svaghet. I sin sämsta variant visar nätverksstudier på empiriska resultat som är likt spår i snön, man kan se att någon har gått där, men man vet inte vart eller varför. Inte sällan antar man inom nätverksforskningen att individer överför en viss information i nätverk men inte lika ofta redovisas hur eller ens om detta faktiskt sker. Detta beror bland annat på att nätverksteori i sig är relativt okänslig för vilken värdemässig social omgivning ett nätverk är beläget i. Den kan med andra ord inte fånga det som tas för givet av aktörerna.

*Patrik Aspers är filosofie doktor och verksam vid sociologiska institutionen, Stockholms universitet där han disputerade hösten 2001 på avhandlingen *Markets in Fashion, A Phenomenological Approach*. Patrik Aspers har tidigare studerat vid Harvard University och Columbia University och är involverad i flera forskningsprojekt, bland annat om marknader.*

En annan stark tradition inom sociologi har fokuserat på betydelsen av den sociala omgivningen och dess värden (jfr. Mische & White 1998:718n3). Hos Aristoteles, via Hegel till Nietzsche och samtida tänkare, har tanken om att dela in samhället i olika sociala sfärer varit stark (t ex Zetterberg 1994). Max Weber är möjligen den starkaste företrädaren för tanken om att det samhälleliga livet kan delas upp i olika sfärer, t ex den ekonomiska, den religiösa och den estetiska sfären, vilka ”drivs” utifrån sin egen logik. Alfred Schütz har talat om ”provinces of meaning”, senare har Harrison White – som följer Erving Goffman – diskuterat liknande frågor genom att tala om domäner. Bourdieus diskussion om fält utgör ett annat välkänt exempel på liknande tankar. Inom denna tradition betonar man de olika ”logiker” som förekommer i olika delar av samhället. Men i sina sämsta stunder förklaras i denna tradition sociala fenomen enbart utifrån olika logiska principer verksamma inom ett fält, domän eller meningsprovins; det finns därför ett tautologiskt drag över förklaringen.

Ett sätt att eliminera några av bristerna inom var och en av dessa två traditioner är att förena dem och tala om nätverksdomäner, vilket White gjort (White 1995b; Mische & White 1998). Att förena dem i en analys är fruktbart, men ytterligare en aspekt bör enligt mitt förmenande beaktas vid vetenskapliga förklaringar: interaktion mellan människor. Först när interaktionen lyfts fram kan man förstå uppkomsten av exempelvis värden, normer och handlingsmönster.

Syftet med denna artikel är att studera interaktionsformer. Konkret studeras interaktionsformernas roll som drivfjädrar för förvärvande och förändring av värdemönster. Kortfattat handlar det jag benämner interaktionsform om hur individers interaktion påverkas av nätverks- och domänstrukturen. Dessa strukturer är avgörande för informationsflödet och utgör villkor för hur interaktionen sker.² Det innebär att några av de mest trängande frågorna i det moderna samhället uppmärksammas, nämligen information och kunskap (Castells 1996:18-22).

Artikeln är organiserad som följer. Först diskuteras den förfäktade förklaringsansatsen, det interaktiva perspektivet. Därefter diskuteras olika interaktionsformer. Presentationen görs dels teoretiskt, men jag tar även hjälp av några empiriska exempel för att tydliggöra teorin. I exemplen indikeras hur den teoretiska ansatsen kan användas och speciellt intresse riktas mot värdemönster. Artikeln avslutas med en sammanfattande diskussion i vilken något om tänkbara konsekvenser av dagens interaktionsformer tas upp.

Interaktionsnivån och vetenskapliga förklaringar

För att förstå sociala fenomen utgår denna artikel från individers handlingar. Interaktion kan i grunden ses som uppbyggd av sociala handlingar utförda av individer som orienterar sina handlingar mot varandra (jfr. Weber 1921-22/1978:26-28; Schütz 1932/1976). Det är ingen ovanlig position inom sociologi, för exempelvis Simmel är just interaktionen central: "Society exists where a number of individuals enter into interaction" (1908a/1971:23). För Goffman, men även för exempelvis Mead och Habermas, är interaktionen viktig för förståelse av den sociala ordningen (t ex Goffman 1959, 1963, 1983). Vad som är värt att lyfta fram, trots att det kan ses som uppenbart bland annat i Simmel och Goffmans skrifter, är att handling utgör en analytisk grund för interaktionen. Interaktionen uppvisar, upprätthåller och skapar sociala fenomen likt normer.

Det finns naturligtvis många exempel på hur enskilda handlingar, oberoende eller beroende av varandra, kan förklara olika sociala fenomen. Weber är här en föregångare men Robert Merton, Thomas Schelling, Mark Granovetter och Timur Kuran kan alla sägas ha bidragit till denna tradition.³ Weber ser exempelvis framväxandet av en mer autonom ekonomisk sfär, i form av den västerländska kapitalismen, som ett resultat av individers handlande (1904-5/1968, 1946). Mertons tanke om självuppfyllande profetia (1948/1968), Granoveters tröskelmodell (1978), Schellings tippmodeller (1978) och Kurans tanke om genererande av "falska" preferenser (1995/1999), är ytterligare exempel på förklaringar av sociala fenomen med utgångspunkt i individuella handlingar.⁴ Men endast i Webers och i viss mån Kurans förklaringar ses preferenserna som endogena, i de övriga är de exogena. Det är framförallt interaktiva processer som förändrar människor. Det är därför intressant att närmare studera interaktionsformerna. Nedan förklarar jag vad som menas med interaktionsform, nätverk och domän.

Nätverk, domäner och interaktionsformer

Man kan analysera interaktion både inom ett nätverk och inom en domän. En domän definieras som "[T]he perceived array of such signals [t ex rörelse och röstläge] – including story sets, symbols, idioms, registers, grammatical patterning and accompanying corporeal markers – that characterize a particular specialized field of interaction" (Mische & White 1998:702). Som exempel på domäner anger Mische och White familjen, affärsvärlden och kyrkan. Enligt min

åsiikt är det rimligt att även kunna göra mer detaljerade indelningar av samhällets domäner, vilket också indikeras av Mische och White. Domänbegreppet rymmer även en fenomenologisk aspekt, där mening och tolkning är centrala komponenter (White 1995b:1038). Kunskapen som finns i en domän förvärvas genom att vistas och verka i domänen, man behöver alltså inte vara med i ett nätverk för att känna till en domän. Kunskapen inom en domän ligger delvis ”i luften” och den kan läras ut i praktiker (jfr. Marshall 1920/1961:271).

Ett socialt nätverk definieras som ”[S]ets of actors jointly positioned in relations to a given array of ties (for example, friendship, advice, cowork, church membership, political alliance, business transaction, information exchange, and so on)” (Mische and White 1998:703). Olika historier är enligt de två författarna kopplade till de olika nätverken. Det gör att det finns en tidsdimension knuten till nätverket. Det senare gör nätverk lättare att skilja från exempelvis tillfälliga kontakter i (semi)publika fält, t ex när man köper en hamburgare på Burger King. Nätverk har vidare inga formella gränser, men de kan vara ihopkopplade med varandra i varierande utsträckning. Det är en poäng att analytiskt skilja på nätverk och domäner, men i empiriskt arbete bör de förenas. Vid överlappning av nätverk och domän, t ex ett yrkesnätverk bland sociologer (som förekommer i den akademiska domänen, eller snävare: den sociologiska domänen), talar man om ”nättdomäner” (”netdoms”, White 1995b:1038, jfr. Mische & White).

Nätverk och domäner utgör viktiga delar för förståelsen av hur interaktionen sker. Det som också bör lyftas fram är informationens roll i interaktionen. Information kan förekomma i både nätverk och domäner. Hur interaktionen sker med andra personer är betingat av både nätverksstrukturen och domänstrukturen i den konkreta situationen då interaktionen sker.

Jag skall försöka förtydliga detta med exempel. När jag pratar med en för mig obekant person och denne t ex jobbar som försäljare av högspänningsställverk (vilket min kunskap om är högst rudimentär), är vi knutna till två olika yrkesdomäner och nätverk. Självfallet är det möjligt att vi har intressen som är gemensamma, t ex computer disco, men det är inte självklart att vi upptäcker detta. Om jag istället sitter och pratar med en sedan länge god vän som exempelvis doktorerar i statskunskap befinner vi oss i snarlika yrkesdomäner. Våra fritidsdomäner är delvis överlappande och våra nätverk överlappar. Jag menar att interaktionen är betingat av de ”strukturella villkoren”, vilka utgörs av den nätverks- och domänstruktur som uppfattas föreligga i en interaktion.⁵ Vad har dessa vill-

kor för inverkan på de ovan givna exemplen och andra interaktioner? För att klargöra vad jag menar med interaktionsform utgår jag i det följande från Goffmans tänkande om vad som på engelska ofta går under beteckningen "face-to-face interaction".⁶ Goffman diskuterar den sociala verkligheten utifrån tanken om att individer i samhället håller olika roller, men en individ kan reflektera, inte bara över sina roller, utan också över sin identitet (t ex Habermas 1981/1987).⁷

Individualisering och interaktionsformer

För att förstå interaktionsformerna och vilken betydelse dessa har jämförs två idealtypiska samhällen, vilka här benämns det integrerade samhället och nätverkssamhället, inom vilka interaktionsformerna antar olika struktur. Det bör understrykas att dessa samhällen är analytiska konstruktioner; i verkligheten är det en gradskillnad. I dessa två exempel tittar jag på en aspekt som belyser den generella poängen med interaktionsformer, nämligen hur individer kan framställa och regissera sin identitet.

Det integrerade samhället

Simmel är inte känd som en systembyggare, men hans insikter som främst behandlar mikronivån är förklarande för förändring av interaktionsformer. Visserligen skrev Simmel sina relevanta texter för nästan hundra år sedan, men en stor del av dessa äger bärkraft även i dag. För Simmel, liksom för Nietzsche, utgjorde relationen mellan individ och kollektiv ett genomgående och centralt placerat tema; Simmel själv beskriver det som en fråga av djupaste allvar beträffande det moderna livet (1903/1971:324). Denna inkörsport leder in till den därtill relaterade frågan om individualisering i samhället. Historiskt sett har samhället förändrats och därmed också interaktionsformerna (utan att man kan tala om en kausal riktning mellan dem). Simmel, vars antaganden går i linje med Durkheim och Tönnies, diskuterar hur starkt integrerade samhällen – till exempel jägarsamhällen – innebär att människor lever nära varandra i slutna föreningar. Kännetecknande för dessa samhällen är värdegemenskap som upprätthålls med hjälp av tydliga gränser, såväl fysiska som mentala (Simmel 1903/1971:332, jfr. 1955:138-157). En identitet som skapas i ett integrerat samhälle kan inte avvika mycket från hur individen uppfattas av dem som ingår i det sociala nätverket. I det integrerade samhället är nätverket den enda grupp hon

ingår i.

Hur kommer det sig att identiteten är svår att påverka i det integrerade samhället? Framställandet av ens identitet förstås bättre i ljuset av Simmels tanke om information och döljande av information. Interaktionen utgör en central källa för informationsinhämtande, inte minst om den andre. Simmel betonar dock hur döljande och lögn är möjligheter i interaktionen. Han menar också att i tidigare samhällsformer (vad som här benämns det integrerade samhället), då människan producerade allt hon behövde själv, var det inte fullt så allvarligt att ljuga som i det moderna samhället (vad som här kallas nätverkssamhället). Lögnen, eller döljandet, påverkar inte den självförsörjande som har det mesta av vikt för henne "framför sina ögon" och således är mer oberoende av andra genom att hon själv deltar i många av de domäner som existerar.⁸

I det integrerade samhället är interaktionen mellan människor baserad på generellt tillgänglig information. Den som försöker framställa sig som modig blir avslöjad i jakt, krig eller en annan aktivitet (som alltså sker i olika domäner), ty dessa aktiviteter sker i ett och samma nätverk. Det integrerade samhället har förvisso några få olika domäner, men utgör i princip ett nätverk. I stort reproducerar nätverken de fysiska produktionsflödena. I det integrerade samhället sker heller inte många möten mellan obekanta individer där man kan framställa sig annorlunda; "alla känner alla" i det integrerade samhället.

Nu kan man säga att den allmänna situationen och de interaktionsformer som gällde i äldre samhällen i stort har varit rådande till relativt nyligen i Sverige. Även fenomen som upplevs som närmast samtida har nog inte påverkat interaktionen och möjligheten till att framställa sig på ett visst sätt i den grad som man först kanske kan misstänka. Inflyttningstvågor till städer är exempel på detta. Även i den tidiga stadsbebyggelsen kännetecknades boendet av hög densitet; relativt många bodde i varje lägenhet. Det var i många fall lyhört och även om människor kunde ha en roll på arbetet och en annan hemma var möjligheterna att ha hemligheter begränsade. Trots att arbetet och hemmet var olika domäner, och att även nätverken delvis var olika, fanns en god allmänkunskap om domänerna. De arbeten som fanns var av mer eller mindre likartad karaktär, dessutom fanns andra spridningskällor; bakgårdars "gemenskap" uppbyggd kring tvättlinor, barn och vardagliga problem bidrog till den interaktion som är grunden för informationsflödet, vilket inte minst utgörs av skvaller.⁹ Vad som sägs och vad som därutöver oavsiktligt utsänds ("gives off" Goffman 1963:13) underlättar

kunskapsinhämtningen och minskar möjligheten till hemligheter. Individerna i det integrerade samhället kan inte framställa sig som särskilt mycket annat än vad de "är". Ty informationen om deras arbeten och i många fall även andra aktiviteter – vilka närmast befinner sig i en och samma domän – "ligger i luften". Detta innebär att man också i dessa samhällen har relativt god kunskap om många individer, även om det inte är lika lätt som i det starkt integrerade samhället.¹⁰

Nätverkssamhället

Den förändring som skett i västerlandet bör kopplas till vad som kallas det moderna. Vissa talar om ett postindustriellt samhälle (Bell 1973), andra om ett informationsamhälle (Castells 1996, 1997, 1998), men det postmoderna samhället tycks vara en vanligare beteckning (t ex Johnson 1995; Pescosolido & Rubin 2000). Även beteckningen nätverksamhälle har använts. Materialiseringen, industrialiseringen, demokratiseringen, och globaliseringen är exempel på fenomen vilka har relaterats till moderniteten. Diskussionen om dessa förändringar utgår dock sällan från ett interaktionistiskt perspektiv. Man förstår därför heller inte mekanismerna bakom vad som skett.¹¹ Många trender har samverkat i skapandet av ett allt mer individualiserat liv. I denna uppsats är fokus snarare på interaktionsformernas förändring, även om något bör sägas om vad som skett i stort. Den ekonomiska utvecklingen har varit avgörande för framväxten av dagens samhälle. Men den måste relateras till den sociala utvecklingen, snarare än att ses som ett enväga kausalt samband. Utifrån detta kan man se ökad fysisk mobilitet, större lägenheter, ljudisolering, ökad differentiering av arbetsuppgifter, upplösningen av kärnfamiljen, ensamhushållets framväxt, minskande barnafödande och därmed mindre interaktion via barnen mellan föräldrar. Detta ger också förståelse av hur ett mer differentierat och individualiserat liv har möjliggjorts. Därtill bör läggas upplösningen av värdehegemonin, vilket i grunden, och inte minst i Sverige, är liktydigt med avkristnandet. Samtidigt är det viktigt att inte stirra sig blind på "producentsidan" och därmed påstå att den ökade arbetsdelningen i sig är en förklarande faktor för det växande antalet domäner. I denna artikel är "konsumtionssidan" d v s framväxten av olika livsstilar, en minst lika viktig faktor till att antalet domäner ökar.

I komplexa samhällen som vårt samtida är människor beroende av varandra och därtill är det rådande samhället baserat på ett stort antal premisser som är svåra att överblicka.¹² Idag är människor inte heller lika starkt kopplade till en

fysisk lokal som de var i det integrerade samhället. I stället kan man fungera i allt fler olika nätverk, som i sig verkar inom många olika domäner. Människor är således med i fler olika nätdomäner, vilka inte behöver stå i kontakt med varandra. Istället skiftar individer mellan dessa domäner i publika fält (Mische & White 1998), och det är främst i dessa som man stöter på den obekante andre. Människor har i dag mindre kontakt med dem som vi fysiskt sett lever nära. Man kanske inte ens känner de närmaste grannarna. Dessutom, man är med i ett nätverk på arbetet, ett på fritiden, exempelvis i föreningslivet, och ytterligare ett eller flera nätverk av vänner. Dessa överlappar endast till mindre del och en differentiering av framställningen av identiteten möjliggörs. Människan kan dölja aspekter av sitt liv, vad hon säger och gör etc, när hon agerar i de nätverk och domäner som hon för stunden inte framträder i. Till och med lögnen blir en möjlighet genom att informationen inte flödar mellan nätverken. Det är lättare att dölja och ljuga när man lever i ett stort och diversifierat nätverksamhälle med många domäner och nätverk än i ett integrerat samhälle med få domäner och nätverk (Simmel 1964:335). Den stora mängd domäner som i dag existerar möjliggör också döljandet och regisserandet genom att den eller dem man framträder inför inte kan överblicka de olika domäner och nätverk man själv ingår i.

Individen kan kontrollera informationsflödet i interaktionen med andra och därmed kontrollera sin identitet genom att lyfta fram vissa aspekter av relationer i sitt liv, samtidigt som andra kan döljas; man kan regissera, styla och sminka sin identitet. Detta gäller både individer som har kontakt i nätverk som inte överlappar varandra, men särskilt i mötet med den obekante andre.

Detta måste alltså förstås i relation till hur samhället i stort ser ut. Förr föddes man in i ett nätverk med individer som hade kontakt med varandra över flera domäner. I dag, i enpersonshushållens liv, frodas individualiteten. Även inom den domän som tidigare var ett relativt öppet flöde av information – familjen – sker interaktionen i dag efter delvis andra principer.¹³ I dag har nätverken sällan någon fysisk rumskoppling och är inte kopplade till produktionsflöden. Nätverk byggs istället alltmer beroende på gemensamma intressen och i mindre utsträckning är dessa kopplade till lokaler (fysiska rum). Det mest extrema exemplet på en ickefysisk mötesplats där nätverk kan bildas är förmodligen "chatrum".¹⁴ Det är i dag inte bara celebriteter som har möjlighet att framställa sig i bra dager genom att regissera sina liv, även den vanliga personen har den möjligheten. De roller man har definierar hur identiteten skapas i det integrerade samhället,

medan man i dagens nätverksamhället kan regissera identiteten med hjälp av döljande och skapande av information från andra nätverk och domäner.

Exempel på interaktion

Finns det fler sätt att visa på hur man kan tillämpa tanken om interaktionsformer? Den elektroniska fotbojan kan illustrera hur mycket av det som diskuterats fungerar i praktiken. Fotbojan är ett alternativ till fängelsestraff som den dömda individen kan ansöka om att få. Hon kan utåt sett leva ett "normalt" liv, men samtidigt kan lögnen användas för att dölja fotbojan och den repressiva domän man befinner sig i (om man nu inte vill tala om det för dem man träffar i olika nätverk och domäner). Orsaken till att man inte kan komma på fester och gå ut och träffa vänner kan döljas.¹⁵ I den publika miljön kan den dömda agera som andra. Det moderna nätverksamhället möjliggör detta; inte bara fotbojan i sig. Skillnaden mellan en fysisk och en elektronisk fotboja i ett integrerat samhälle kan i praktiken vara obetydlig.

Ett annat belysande exempel är hur interaktionen på krogen går till, och detta kan förstås mot bakgrund av de olika interaktionsformerna som föreligger. I en medelstor svensk stad går man ut typiskt på en fredag eller lördag och man kan välja på ett antal pubar samt några lokaler som har dansgolv. Alla vet vilka ställen som gäller om det är fredag och vad som är rätt en lördag. Publiken vet var människor av en viss typ och med en viss ålder går ut. När två personer möts är det en stor sannolikhet att de två känner till varandra genom någon eller några andra, även om man inte känner varandra sedan tidigare (jfr. Watts & Strogatz 1998). Det är också stor sannolikhet att de känner varandras domäner. Frågan "känner du X" är vanlig i mindre städer, medan den inte är lika vanlig i Stockholm. Frågans förekomst indikerar de olika krogfenomenologier som förekommer i de olika typerna av städer. Inte minst är sannolikheten stor att de stöter på varandra någon annan kväll de går ut. Det är också ganska lätt – genom att helt enkelt gå ut innan klockan två på lördagar på stans torg, galleria och caféer – att få se personen i andra sammanhang. Möjligheten att i dessa fall regissera sin identitet är begränsad. För den som går ut i en storstad finns det en mängd krogar och det är inte alls säkert att man faktiskt kommer att stöta på samma människor som man träffar i jobbet eller som går på samma aerobicpass. Antalet domäner är också fler och nätverken kopplas inte heller lika lätt ihop. I denna situation är möjligheten att regissera sin identitet mycket större.

Individualitet och regisserad identitet

Ovan har den generella tanken om interaktionsformer behandlats och därtill har jag försökt klargöra den ytterligare genom några exempel. Jag har då lyft fram de strukturella skillnaderna i olika typer av samhällen och tittat på informationsflödet, men inte sagt så mycket om innehållet i interaktionen. Hur väljer då människor i dag att framställa sig och hur skall det förstås i relation till interaktionsformen? Vilka konsekvenser kan man förvänta av interaktionsformerna i nätverkssamhället? För att granska detta bör man se på hur identitet regisseras och vilka värden som lyfts fram i interaktionen. Med andra ord skall jag i detta avsnitt tillämpa den teoretiska ram jag byggt upp och exemplifierat ovan.

Enligt Simmel är individualiteten, d v s viljan att vara någon som skiljer sig från mängden, ett särdrag för moderniteten (jfr. Simmel 1908b/1971:340-341).¹⁶ Detta är sammanbundet med viljan till distinktioner och viljan att excellera (Simmel 1964:338, jfr. Veblen 1899/1953; Bourdieu 1984). Genom nätverkssamhällets interaktionsformer ges möjligheten till döljande. Genom att till och med använda sig av lögn kan en fasad lättare upprätthållas att man lever ett framgångsrikt liv, eller åtminstone ett liv som är bättre än det faktiskt är enligt en mer ärlig självskattning. Kombinationen av viljan till lycka, individualitet, distinktion och framgång kännetecknar det moderna livet. Det är åtminstone de värden som fungerar likt en distinktionsordning i det samtida samhället (jfr. "pecking order" White 1992). Dessa förhållningssätt kan orientera sig mot olika värden och kan inte enkelt reduceras till mängden pengar eller liknande (jfr. Webers diskussion om sfärer, 1946:323-331, 333-357 och Bourdieus diskussion om fält, t ex 1984). Många har möjligheten att agera på ett sådant sätt att de framställer sig som lyckade individer, utan att någon annan kan kontrollera det som personen i grunden talar om (nämligen sig själv).¹⁷ Endast delar av en persons liv är tillgängligt för hennes medmänniskor. Möjligheten att framställa sig som exempelvis lycklig och framgångsrik är större i dag än tidigare och drivkraften att göra det tycks vara stark – ty vem vill framstå som en "looser"?¹⁸

Simmel menar att i takt med ökad interaktion mellan olika, i sig slutna grupper, ökar öppenheten och detta drivs även fram av ett ökat antal grupper. Det innebär att antalet kontakter för den enskilde ökar och att hon kommer i kontakt med människor som hon endast träffar i ett speciellt nätverk. Detta vidgar möjligheten för individen att välja hur och med vilka hon vill umgås. Också genom den ökade arbetsdelningen vidgas möjligheten för individualitet eftersom

det innebär att fler domäner skapas, men individualiteten är också en konsekvens av arbetsdelningen. Analogt med denna ökning av individualiteten menar Simmel att man kan förstå skillnaden mellan småstäder och storstäder, där den senare kategorin uppvisar helt andra möjligheter till individuella uttryck. Simmel ser alltså möjligheten till överskridande av gränser som en central aspekt av individualitet (Simmel 1918/1971). Men genom de interaktionsformer som är frekventa i storstaden har individen inte heller en lika fixerad position, och möjligheten till mobilitet överstiger vida de små sammansvetsade samhällenas.

Individer kan framställa sig på ett bestämt sätt genom att de framträder i interaktion i en nätdomän och därigenom definiera sig själva och sina handlingar beroende på hur de refererar valda delar från andra domäner och andra nätverk. I den rena interaktionen med den obekante andre är denna möjlighet som störst.¹⁹ Men även i fall där man endast har en nätdomän gemensamt (t ex två arbetskamrater som endast umgås på arbetet) är denna möjlighet stor.

Således kan föräldrar som berättar om sina barn lyfta fram att det går bra för barnen, och samtidigt dölja deras mindre lyckade handlingar. På samma sätt kan barn göra om sina vuxna. En person kan lyfta fram delar av sitt arbete, t ex att det är roligt, men dölja den relativt låga lönen; detta gäller särskilt om varken personens nätverk eller den domän hon refererar till är känd av dem hon pratar med.

Leder ett regisserande av identiteter där man lyfter fram vissa aspekter och undertrycker andra till några sociala konsekvenser? En möjlig konsekvens är att det publika livet riskerar blir bemängt av ”lögn” när allt fler kan regissera sin identitet. Den beskrivna typen av interaktion kan t ex generera en föreställning om att andra människor har det bra, är betydelsefulla och framgångsrika på de olika domäner de är verksamma inom. Detta kan underlätta framväxten av en verklighetsuppfattning där den enskilda individens medmänniskor framstår som mer lyckade än henne själv. Interaktionen riskerar därmed fungera likt en spegel i vilken den egna situation framstår som mindre lyckosam. En slags social ångest kan lätt uppstå; bilden som visas i den sociala spegeln påminner om en kontinuerlig bakfylla. De värden som råder, genereras, reproduceras och reifieras bestäms i interaktion människor emellan, men de behöver därför inte vara en direkt önskan av någon.

Idealtypisk kunskap i nätverkssamhället

Innan jag sammanfattar artikeln vill jag fortsätta att diskutera möjliga konsekvenser av den alltmer rådande interaktionsformen i Sverige, d v s att antalet domäner och nätverk ökar och att individer interagerar med andra med föreställningen att andra sällan har tillgång till den information man själv har.

Ovan beskrevs hur det kan vara svårt att ha en god kunskap om många, om ens några, människors liv. Men innebär detta att man är helt ovetande om andra människors liv? Knappast, förutom att människor faktiskt pratar med varandra om hur de mår, och att många har nära vänner de kan prata förtroligt med, kan man ha en idealtypisk kunskap om de andra (jfr. Schütz 1964:41-7). Konkret innebär idealtypisk kunskap att man vet hur den grå massan har det: Volvo, radhus, hund och barn. Så länge som dessa idealtyper reproduceras finns en publik referenspunkt, ett slags titthål till "Lars och Anna Karlssons" radhus.²⁰ Därmed kan individen relatera sin livssituation till en idealtyp för en eller flera domäner, eller t o m en idealtypisk identitet. Genom denna kunskap behöver inte spänningen – mellan den egna livssituationen och de livssituationer man möter i interaktioner med andra (direkt) eller i idealtypisk form (indirekt) – upplevas som stor.

Men är det inte just dessa idealtyper som eroderar i samhället? Är det inte så att individualiseringen gör att fler och fler utmärker sig med unika särdrag och att allt fler har en identitet som gör att de t ex inte representerar den (parsonianska) idealtyps familjen? Det kan exempelvis vara att en förälder är född utomlands; att man har deltagit i SM i boule; är segelflygare; har jobbat som programledare på radio eller äger en häst. Dessa exempel och alla andra som kan adderas gör att idealtypen som stereotyp eroderar. Den publika referenspunkten för ett "normalt liv" upplöses i takt med individualiseringen och skapandet av det unika.

Det är i denna situation, som kanske inte har inträffat fullt ut ännu, som den genererade ytan av interaktioner blir till en verklighet genom att individer inte kan orientera sig till annat än den kunskap de förvärvar i interaktionen både utanför – med obekanta – men främst inom sina respektive nätverk. Detta möjliggörs eftersom nätverken inte överlappar och domänerna inte är kända av dem man interagerar med. Den "yta" (värden och handlingsmönster etc) som individer presenterar i interaktionen blir till verklighet när andra individerna orienterar sig mot den. Genom interaktion reifieras därmed den sociala verkligheten (t

ex värden). På detta vis menar jag att interaktionsformer fungerar som drivfjädrar för förvärvande och förändring av värdemönster. I allmän mening handlar detta om hur sociala konstruktioner genereras samt hur de påverkar individer i deras handling och uppfattning av fenomen. Individer handlar utifrån sin kunskap och sina uppfattningar och det blir deras verklighet.²¹ Fenomenologiskt sett finns ingen annan verklighet än den som individerna uppfattar; vilstolssociologins egenhändigt konstruerade ”verklighet”, som Schütz menade var en dockteater, är alltid sekundär.

Sammanfattande diskussion

I denna artikel har jag presenterat tanken om interaktionsformer. Antalet domäner och nätverk som finns, samt hur väl två personers nätverk och domäner är integrerade, är avgörande för vetskapen om varandras förhåvanden. Det är en grundförutsättning för informationsflöden och kontroll av informationen. Det är vad jag menar med interaktionsformer. Dessa bör förstås fenomenologiskt, en analys kan aldrig nöja sig med att endast titta på dessa strukturella komponenter. Vad som är avgörande för sociala handlingar och i förlängningen förklaringen av sociala fenomen är hur människor uppfattar sin situation och hur de handlar baserat på detta (jfr. Aspers 2001).

Interaktionsformer användes sedan i en rad exempel. Jag konkretiserade tanken genom att titta på hur en person kan styra informationen om sig och sina handlingar, sina vänner etc och på så vis regissera sin identitet. Möjligheten av detta diskuterades utifrån två fall: Det integrerade samhället, där alla i princip ingår i samma nätverk och där det finns få hemligheter, och nätverkssamhället där många domäner och nätverk gör att informationen är mer partikulär. Vidare hävdar jag att ju lättare det är att dölja information, desto mer sannolikt är det att denna möjlighet används i det sociala samlivets spel; inte minst för att framträda på det sätt man valt i de olika nätverken man är del av. Individen kan därmed i nätverkssamhället kontrollera framträdandet av sin identitet på ett sätt som inte var möjligt tidigare. Kontrollen sker i praktisk handling i alla de domäner och nätverk en person är med i samt i publika fält.

Utifrån argumentet om social distinktion hävdas här att människor, på marginalen, kommer att försöka framträda som mer aktiva, betydelsefulla, lyckliga och individualistiska än de möjligen uppfattar sig själva vara. Genom detta skapas en yta som, i takt med att den grå massans idealtyper upplöses, reifieras som

en verklighet då människor i interaktionen med varandra orienterar sig mot denna yta.²² Att de orienterar sig mot andras yta är naturligt, ty den är vad som märks.²³ Men det är viktigt att understryka att resultatet i form av den sociala ”verkligheten” inte behöver vara ett resultat som är önskat av någon aktör; samhället växer delvis fram som en oavsiktlig konsekvens av interaktion. I denna mening hävdar jag att man skall förstå exempelvis framväxten och förändringen av värdemönster.

I nedanstående figur (Fig. 1) ges en schematisk sammanfattning av de två typerna av interaktionsformer som har diskuterats i relation till de olika samhällena. Givet de olika formerna, vilka indikeras på de tre översta raderna, visas hur identitet kan formas olika. Självfallet är detta en förenkling. Men det är när interaktionsformerna kopplas samman med individualistiska värden som en typisk individualistisk yta kan reifieras. Interaktionsformer har i sig inga värden, de berättar i grunden om nätverk och domäner och därmed om informationsflödet.

Fig. 1 Schematisk framställning av interaktionsformerna och kopplingen till identitet för de två diskuterade idealtypssamhällena.

	Integrerat samhälle	Nätverkssamhälle
Domäner	Få	Många
Nätverk	I princip ett	Oräkneliga
Information	”Transparent”	”Opak”
<i>Identitet</i>	Starkt korrelerad till roller	Relativt fristående från roller
Definitionsform	Externdefinierad	Egenregisserad

Kommentar: Följden av de olika nätverks- och domänstrukturerna är att den information som finns i ett integrerat samhälle är allmänt tillgänglig, medan så inte är fallet i nätverkssamhället. I det integrerade samhället är roll och identitet nära knutna och möjligheten att själv definiera sin identitet är relativt begränsad.

Kan man dra några vidare slutsatser av vad som sagts här? Den generella tanken om interaktionsformer kan användas för att analysera interaktion i olika delar av samhället, t ex marknader (Aspers 2001:127-128n16). I förlängningen tittade jag på några konsekvenser av samtida interaktionsformer och hävdade att när människor orienterar sig mot varandras ytor eller "masker" uppstår det på individuell nivå en spänning mellan den egna upplevelsen och vad som socialt förväntas och vilka värden som betonas. Det är naturligtvis ett existentiellt problem att det uppstår en spänning mellan vad individen uppfattar sig vara och de krav som hon uppfattar att det ställs på henne. Historiskt sett har en liknande spänning kunnat uppstå mellan den av överheten påtvingade moralen (av främst kyrkan) och individens nära livsvärld.²⁴ I dag känns det igen i vad som kallas social stress, vilket tycks vara relaterat till att man skall klara både arbete, familj och fritid – att "leva ut livets potential i livets olika sfärer" för att travestera Weber. Det räcker inte med de naiva förklaringarna om att människor "arbetar ut sig" vilket exempelvis amatörsociologin inom media lyfter fram; den djupare frågan om hur värden uppstår är varken på löpsedeln eller i huvudartikeln. Interaktionsformer kan användas för att ta sig an dylika mer grundläggande frågor. Individen är i dag ännu mer ensam i sitt arbete att tilldela livet mening än när kyrkan trots allt försåg henne med värden. Människan står ensam och en slags monadologi uppstår.²⁵

Detta tycks sammantaget leda till en form av konflikt inom individen och det är därför inte orimligt att som avslutning koppla diskussionen ovan till tanken om att individer lever i multipla verkligheter (Schütz 1962:207-259). Även om individen åtminstone från en pragmatisk synvinkel är den givna utgångspunkten för reflektion och handling är det inte otänkbart att det samtidigt är en pol för motsägelser genom att konflikter byggs in. Situationen kan hanteras genom att agera olika och motsägelsefullt inom de olika nätdomänerna. I en vidare mening är denna syn kopplad till tanken att den rationella individen som har ett koherent system av värderingar, handlingsmönster, och föreställningar är en tom teoretisk konstruktion snarare än en empirisk realitet.

Noter

Författaren riktar tack till följande personer för kommentarer på tidigare versioner av denna text: Ola Agevall, Göran Ahrne, Susanne Alm, Ludvig Beckman, Mikael Carleheden, Ann-Zofie Duvander, Emma Engdahl, Andreas Føllesdal, Magnus Haglunds, Carl-Göran Heidegren, Johanna Kumlin, Fredrik Liljeros, Erik Ljungar, Elin Lundin, Michele Micheletti, Göran Möller, Jens Rydgren, Årni Sverrisson, Richard Swedberg, Maria Törnqvist, Emil Uddhammar, Susanne Urban och Hans L. Zetterberg. Dessutom har två anonyma lektörers kommentarer bidragit till förbättringar av artikeln. Ett stort tack även till finansören Axel och Margareta Ax:son Johnsons stiftelse som bidragit till framställandet av denna artikel.

¹ Jag följer Mische och White (1998) vad beträffar detta.

² Artikeln bygger -förutom på använd litteratur- på ett "goffmianskt" empiriskt arbete vilket innebär att Damernas Värld, Z-TV, DN, Ricki Lake Show, AJS och sociologens egna nätverksdomäner, i vilka hon ingår som en, med Schütz ord, "disinterested observer", är exempel på olika men lika viktiga källor för att förstå samhället.

³ För en framställning av olika ansatser som betonar individuella mekanismer se Hedström och Swedberg (1996, 1998) och Hedström (1999). Dessa verk visar dock i mindre utsträckning än Simmel upp en fenomenologiskt inspirerad framställning av de handlingar som används i vardagen och som till syvende og sist producerar de fenomen som man avser förklara (Simmel 1964:309).

⁴ Understrykas bör dock att dessa utgör exempel på förklaringar där stipulerade preferenser förekommer, vilka normalt inte undersöks empiriskt.

⁵ Det är viktigt att man som forskare tar hänsyn till hur dessa villkor uppfattas av dem som faktiskt deltar i interaktionen; allt annat vore att bedriva en form av kastrerad sociologi skapad och utförd från sociologens vilstol.

⁶ Ett område som Goffman, inte minst i sin avhandling *The Presentation of Self in Everyday Life* (1959, se även t ex Goffman 1963) försökte göra till ett eget inom samhällsvetenskapen, "interaction order" 1983; Drew & Wotton 1988:1-4. Det är dock helt missvisande att se hans tänkande som enkom fokuserat på interaktionen; i ljuset av interaktionen speglas samhället. Det är vidare värt att påpeka att mer strukturella komponenter i sociologin, som klass och kön, inte förloras med denna ansats. I stället framträder de i interaktionen (jfr. Goffman 1983). Vidare, bakom de goffmanska rollerna finns en individ (Giddens 1988:259).

⁷ Identitet skiljer sig från roll genom att vara mer djupt rotad. Men liksom personligheten och karaktären märks individens identitet över tiden. Man brukar ibland skilja på en individs sociala identitet – vilken konstitueras i de olika grupper som hon agerar i – och den personliga identiteten, hennes karaktärsdrag m.m. Det bör uppmärksammas att man kan identifiera sig på olika nivåer. Nationalitet och andra sociala identiteter bör skiljas från en personlig identitet som betonar den enskilda personen. Dessa kan befinna sig i konflikt med varandra, men de kan också komplettera varandra (jfr. Castells 1997:6). Ett exempel på det senare är när man som svensk befinner sig utomlands och "representerar" svenskhet. I artikeln fokuseras dock på den personliga identiteten. Det tycks vidare vara så att individens identitet inte utvecklas fullt, och blir mer stabil, förrän i sen ungdom eller i det tidiga vuxenlivet (Erikson 1968, 7:61-5). Identiteten måste dessutom ses som en tidlig kontinuitet (jfr. White 1992:312-6), och är kopplad till de olika historier och identiteter som individen har haft i sitt liv. Individens identitet är vidare socialt inbäddad i ett system av roller och relationer (White 1992). Identitet är alltid relationell. Dess vikt i samtiden har betonats av flera

forskare (t ex Castells 1996:3).

Identiteten kan vidare kopplas till värdemönster och strömningar i tiden. På så sätt kan tidstypiska identiteter förklaras: identiteten skapas i tidig vuxenålder och skeenden, klass, livsstil och ideologier kan därigenom få "bärare" över längre tidsramar.

Men identiteten är inget en individ kan kontrollera fullt ut, den bestäms i ett socialt sammanhang. En amerikansk president har även efter sin period på maximalt åtta år i Vita huset livvakter. En vinnare av *Tour de France* kan inte undvika vinsten; det är för alltid en del av hans identitet.

Mängden identiteter som en individ kan förvärva är således starkt påverkat av rådande spridningen av dessa sociala identiteter vid tidpunkten för förvärvandet av sin identitet. En motidentitet, dvs en identitet som inte är önskvärd sett utifrån den identitet som individen har, är också en central aspekt för förståelsen av identiteten.

I en tid där individualismen är stark förmodar vi en större spridning av identiteter; självfallet – och det är en poäng i denna artikel – kan även individualismen i sig vara en identitet.

Identitet kan naturligtvis vara starkt relaterad till enskilda domäner (Mische & White 1998), men en naturlig del av identiteten är karaktären, som i sig kan ses som en moralisk identitet. De moraliska handlingarna blir därför en integrerad del i en människas identitet.

⁸ Individualiteten måste förstås i relation till döljandet och lögnen. Hemligheten som ligger till grund både för döljandet och lögnen är enligt Simmel (1964:334) grunden för individualiteten; den kräver differentiering, samtidigt som hemligheten bidrar till differentieringen, och differentiering är en viktigt aspekt av individualitet.

⁹ Att skvaller skulle vara något typiskt kvinnligt är svårt att tro. White ser skvaller ("gossip") som avgörande för hur aktörer på en marknad skaffar sig och för vidare information till kollegor och konkurrenter (t ex White 1995a:62). Skvaller känner sällan av domängränser, men väl nätverkets begränsningar. Skvaller är därför ett ständigt hot mot den som regisserar sin identitet.

¹⁰ Framställningen här ger naturligtvis inte en bild av hur alla hade det, vad som är intressant är dock hur detta trots allt är det typiska med staden. I borgerliga miljöer var slutenheten större, men i mindre städer var nätverket som utgjorde borgerskapet så litet att informationsflödet fungerade tämligen väl. Granovetter har fört fram tanken om den svaga länkens styrka "The Strength of Weak Ties" (1973). Det går att se en parallell mellan svaga länkar och det moderna samhället å ena sidan, och starka länkar och det integrerade samhället å den andra.

¹¹ Av samma skäl hjälper inte distinktioner som *Gemeinschaft* och *Gesellschaft*, de är begreppstylogier snarare än förklaringar baserade på mekanismer.

¹² Jämför Durkheims diskussion om mekanisk solidaritet i tidiga samhällen och organisk solidaritet i det moderna samhället (1893/1984).

¹³ Interaktionen minskar i familjer där färre individer lever, och där barn och föräldrar är åtskilda. Barn (liksom vuxna) har i många fall enskilda rum, inte sällan också egna TV-, stereo- och videoapparater, därtill egna mobiltelefoner och datorer.

¹⁴ I ett sådant rum kan du logga in anonymt, och du kan regissera din identitet. Inte ens basala aspekter som kön, ålder och nationalitet behöver avslöjas. Men det är inte "face to face interaction". De är inte heller avgörande för den fysiska personens identitet.

¹⁵ Lögnen riskerar därmed att dra in exempelvis den dömdas livspartner genom att även den "måste" avstå från en del av det sociala livet som de två normalt har tillsammans.

¹⁶ Exempelvis blir klämodet enligt detta synsätt ett fenomen som i mångt och mycket kan reduceras till mer grundläggande socialitet av distinktioner genom att det förenar två av de kraftigaste

aspekterna i samhället: individens önskan om gemenskap samt hennes vilja till individualism (Simmel 1904/1971). Modet kräver en gemenskap, just för att kunna kännas igen som ett mode, men gemenskapen får inte vara för omfattande, ty då förloras möjligheten till individualitet.

¹⁷ En något annan bild lyfts fram av Sennett (1998). Sennett fokuserar på hur dagens flexibla ekonomi omöjliggör utvecklande av en stark karaktär. Men Sennett ser karaktären som den mest givna analysnivån – i denna artikel lyfts istället identiteten fram. Dessutom, den personliga identiteten omfattar karaktären.

¹⁸ Ett exempel som både belyser detta men som även knyter väl an till Simmels tänkande är användningen av krediter och kreditkort i samhället. Genom att konsumera på kredit kan en aktör spela, åtminstone under en viss tid, framgångsrik. Resor, kläder och restaurangbesök kan betalas på kredit. Få eller ingen i de nätverk man är ansluten till behöver känna till detta förhållande. Efterfrågan på krediter för dessa syften kall förstår i relation till det rådande interaktionsformer (och inte omvänt).

¹⁹ Media kan till viss del ses likt den obekanta andre.

²⁰ Framställningen av dessa idealtyper i media, inte minst i TV-såporna, kan också fungera som ett slags titthål, men endast så länge som denna idealtyp också förekommer i samhället.

²¹ Precis som ett visst beteende uppfattas annorlunda beroende på om det klassificeras som sjukdom eller som naturligt, påverkas individer genom handlingar då deras föreställningar ändras. Vad som ytterst har betydelse för mänsklig handling är inte vad forskaren anser vara, utan individernas uppfattning (jfr. Pareto 1915-16/1935, §260).

²² Märk att detta skiljer sig från Kurans (1995/1999) tanke om att preferenser och sociala makrofenomen genereras av tvång, eller mot individers vilja. Betoningen här är istället att värden m.m. i samhället skapas genom interaktion. Förklaringen lämnar inte interaktionsnivån. Individer må tycka att värden existerar som en abstrakt yta, men dessa värden är genererad, om än möjligen oavsiktligt, av individers handlingar i interaktion med andra.

²³ Den ovan beskrivna mekanismen är mer generell än vad som här sagts. Tanken om interaktionsformer bär inte på ett specifikt innehåll, de kan även användas för att analysera utfall av andra värden än vad som skett här. Att utveckla analysen av varför vissa värden lyfts fram skulle vara att gå för långt i denna uppsats.

²⁴ Jfr. anomi hos Durkheim (1897/1992).

²⁵ Husserl diskuterar Leibniz monadbegrepp på ett grundläggande plan, men likheterna till Husserls analys av intersubjektivitetsproblematiken bör uppmärksammas (Husserl 1950/1967:35-38). Monader har bland annat egenskapen att kunna spegla sin omgivning (Russel 1967, 4:429).

Referenser

- Aspers, Patrik (2001) *Markets in Fashion: A Phenomenological Approach*. Stockholm: City University Press.
- Bell, Daniel (1973) *The Coming of Post-Industrial Society: A Venture in Social Forecasting*. New York: Basic Books Inc.
- Bourdieu, Pierre (1984) *Distinction: A Social Critique of the Judgement of Taste*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.

- Castells, Manuel (1996) *The Information Age: Economy, Society and Culture, Vol I: The Rise of the Network Society*. Oxford: Blackwell Publishers.
- Castells, Manuel (1997) *The Information Age: Economy, Society and Culture, Vol II: The Power of Identity*. Oxford: Blackwell Publishers.
- Castells, Manuel (1998) *The Information Age: Economy, Society and Culture, Vol III: End of Millenium*. Oxford: Blackwell Publishers.
- Drew, Paul & Wootton, Anthony (1988) *Erving Goffman, Exploring the Interaction Order*. Boston: Northwestern University Press.
- Durkheim, Émile (1893/1984) *The Division of Labour in Society*. London: Macmillan.
- Durkheim, Émile (1897/1992) *Suicide*. London: Routledge.
- Emirbayer, Mustafa & Goodwin, Jeff (1994) "Network Analysis, Culture, and the Problem of Agency", *American Journal of Sociology*, 99(6):1411-54.
- Erikson, Erik (1968) "Identity, Psychosocial" s 61-65 (7) i D. Sills (red) *International Encyclopedia of the Social Sciences*. London: The Macmillan Company and the Free Press.
- Giddens, Anthony (1988) "Goffman as a Systematic Social Theorist", s 250-279 i P. Drew & A. Wootton (red), *Erving Goffman, Exploring the Interaction Order*. Boston: Northwestern University Press.
- Goffman, Erving (1959) *The Presentation of Self in Everyday Life*. New York: Doubleday Anchor Books.
- Goffman, Erving (1963) *Behavior in Public Places, Notes on the Social Organization of Gatherings*. New York: The Free Press.
- Goffman, Erving (1983) "Interaction Order", *American Sociological Review*, 48:1-17.
- Granovetter, Mark (1973) "The Strength of Weak Ties", *American Journal of Sociology*, 78:1360-1380.
- Granovetter, Mark (1978) "Threshold Models of Collective Behavior", *American Journal of Sociology*, 83:1420-1443.
- Habermas, Jürgen (1981/1987) *The Theory of Communicative Action* 2 band, Cambridge: Polity Press.
- Hedström, Peter & Swedberg, Richard (1996) "Social Mechanisms", *Acta Sociologica*, 39(3):281-308.
- Hedström, Peter & Swedberg, Richard (red.) (1998) *Social Mechanisms: An Analytical Approach to Social Theory*. Cambridge: Cambridge University

- Press.
- Hedström, Peter (1999) *Mechanisms, Models, and the Micro-to-Macro Link, Working Papers on Social Mechanisms*. Stockholm: Stockholm University, Department of Sociology.
- Husserl, Edmund (1950/1967) *The Paris Lectures*. Translated and introduced by P. Koestenbaum, The Hauge: Martinus Nijhoff.
- Johnson, Allan (red.) (1995) *The Blackwell Dictionary of Sociology*. Oxford: Blackwell.
- Kuran, Timur (1995/1999) *Privat sanning eller offentlig lögn, Preferensför-falskningens sociala följder*. Stockholm: City University Press.
- Marshall, Alfred (1920/1961) *Principles of Economics*, utgiven med kommentarer av C. W. Guillebaud, 2 band, London: Macmillan and Co.
- Merton, Robert (1948/1968) "The Self-fulfilling Prophecy", s 475-490 i *Social Theory and Social Structure*. New York: The Free Press.
- Mische, Ann & White, Harrison (1998) "Between Conversation and Situation: Public Switching Dynamics across Network Domains", *Social Research*, 65(3):695-724.
- Pareto, Vilfredo (1915-16/1935) *Mind and Society, A Treatise on General Sociology*. New York: Dover Publications.
- Pescosolido, Bernice & Rubin, Beth (2000) "The Web of Group Affiliations Revisited: Social Life, Postmodernism, and Sociology", *American Sociological Review*, 65:52-76.
- Russel, L. J. (1967) "Leibniz, Gottfried, Willhelm", s 422-434 (4) i P. Edwards (red) *The Encyclopedia of Philosophy*. New York: Macmillan Publishing Company.
- Schelling, Thomas (1978) *Micromotives and Macrobehavior*. New York: W.W. Norton Company.
- Schütz, Alfred (1932/1976) *The Phenomenology of the Social World*. London: Heineman Educational Books.
- Schütz, Alfred (1962) *Collected Papers I, The Problem of Social Reality*. The Hauge: Nijhoff.
- Schütz, Alfred (1964) *Collected Papers II, Studies in Social Theory*. The Hauge: Nijhoff.
- Sennett, Richard (1998) *The Corrosion of Character: The Personal Consequences of Work in the New Capitalism*. New York: W.W. Norton cop.

- Simmel, Georg (1903/1971) "The Metropolis and Mental Life", s 324-339 i D. Levine, (red) *Georg Simmel on Individuality and Social Forms*. Chicago: Chicago University Press.
- Simmel, Georg (1904/1971) "Fashion", s 294-323 i D. Levine, (red) *Georg Simmel on Individuality and Social Forms*. Chicago: Chicago University Press.
- Simmel, Georg (1908a/1971) "How is Society Possible?", s 6-22 i D. Levine, (red) *Georg Simmel on Individuality and Social Forms*. Chicago: Chicago University Press.
- Simmel, Georg (1908b/1971) "Subordination and Personal Fulfillment", s 340-348 i D. Levine, (red) *Georg Simmel on Individuality and Social Forms*. Chicago: Chicago University Press.
- Simmel, Georg (1918/1971) "The Transcendental Character of Life", s 353-374 i D. Levine, (red) *Georg Simmel on Individuality and Social Forms*. Chicago: Chicago University Press.
- Simmel, Georg (1955) *Conflict & The Web of Group-Affiliations*, New York: The Free Press.
- Simmel, Georg (1964) *The Sociology of Georg Simmel*. K. Wolff (red.) New York: The Free Press.
- Veblen, Thorstein (1899/1953) *The Theory of the Leisure Class, An Economic Study of Institutions*. New York: New American Library.
- Watts, Duncan & Strogatz, Steven (1998) "Collective Dynamics of 'Small World' Networks", *Nature*, 393(4):440-442.
- Weber, Max (1904-5/1968) *The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism*. London: Unwin University Books.
- Weber, Max (1921-1922/1978) *Economy and Society: An Outline of Interpretive Sociology*, Guenther Roth and Claus Wittich (red.), 2 vol., Berkeley: University of California Press.
- Weber, Max (1946) *From Max Weber: Essays in Sociology*. H. Gerth & C. Wright Mills (red) London: Routledge.
- White, Harrison (1992) *Identity and Control: A Structural Theory of Social Action*. Princeton: Princeton University Press.
- White, Harrison (1995a) "Social Network can Resolve Actor Paradoxes in Economics and in Psychology", *Journal of Institutional and Theoretical Economics*, 151(1):58-74.

- White, Harrison (1995b) "Network Switchings and Bayesian Forks: Reconstructing the Social and Behavioral Sciences", *Social Research*, 62(4):1035-1063.
- Zetterberg, Hans (1994) "Samhällsfärerna i historiens ljus", *Sociologisk Forskning*, (2): 63-85.

Abstract

Forms of Interaction

In this article, the theoretical notion of forms of interaction is introduced, which comprehends how the network and domain structures provide a background for interaction. This general approach is used to discuss how persons can style their identities. Today's forms of interaction enable people to hide information in interaction with other people. People can, for example, present themselves as individualized, important and successful in interaction with others. This facilitates the emergence of certain values. Especially individualistic values are studied in this article.

Key words: Interaction, network, domain and identity.

Den blinda fläcken: Medvetande, kropp eller materia?

AV KAJ HÅKANSON

I boken *The Social Body. Habit, identity and desire* tar Nick Crossley upp den gamla problematiken rörande dualismen kropp/själ. Som Crossley påpekar har frågan aktualiserats på nytt inte minst genom det nyväckta intresset bland sociologer och filosofer för kroppen och det kroppsliga. Han är väl kvalificerad för sin uppgift bland annat genom de studier av George Herbert Mead och Merleau-Ponty, som tidigare avsatt både böcker och artiklar. Det återkommande samtida talet om förkroppsligande och levd kropp har ju sina rötter hos Merleau-Ponty.¹ På ett begränsat antal sidor lyckas Crossley klart och redigt behandla frågor, som i många sammanhang presenteras på ett mycket mer svårtillgängligt sätt.

Crossley presenterar inledningsvis de delar i Descartes' filosofi som enligt ett vanligt sätt att skriva idéhistoria antas ha lagt grunden för det dualistiska synsätt som skall ha präglat (västerländskt) tänkande fram till våra dagar.² Presentationen är sympatiskt fri från det slags retrospektiva (för)dömande, som är så vanligt när Descartes' sk dualism är på tapeten. När Crossley påvisar hur Descartes' reflexioner bland annat hängde samman med oron att den tidens vetenskapliga landvinningar skulle reducera världen till "mekanik" är det snarare lätt att knyta an till "vår" tid. Tänk på de ständigt återkommande diskussionerna om förståelse och förklaring, subjekt- (aktörs) perspektiv och objekt- (struktur) perspektiv t ex.

Kaj Håkanson är professor i Sociologi vid Uppsala universitet. Har publicerat bland annat "Dubbla verkligheter" och "Den skapande tomhetens bild". Håkanson arbetar för närvarande med ett bokmanuskript, "Bortom jaget: Tidlös utmaning i en postmodern tid", där bland annat flera teman i den här artikeln utvecklas.

Men Crossley accepterar inte Descartes' synsätt. Nej, avsikten med boken är att presentera ett icke-dualistiskt sätt att fatta kropp och medvetande, som tar hänsyn till den samtida sociologins insikter om hur social och kulturell praxis grundar identitet, självuppfattning och sätt att leva i världen. Till den änden tar Crossley hjälp av framför allt Gilbert Ryle (dennes moderna "klassiker" *The Concept of Mind*), Husserl, Merleau-Ponty, Bourdieu och George Herbert Mead.

Vid en viss punkt i sitt resonemang hänvisar Crossley till den blinda fläck, som karakteriserar all varseblivning, ja väl egentligen allt "kännande": Den punkt varifrån vi ser kan aldrig bli sedd i själva det ögonblick då vi ser. Tankefiguren är densamma som när man i anslutning till Mead hävdar att "jaget" aldrig kan bli känt annat än retrospektivt, en idé som Crossley tar upp och skriver under på i bokens slutkapitel.

Frågan är nu om inte Crossleys eget resonemang rymmer en blind fläck, som får till konsekvens att vissa problem bara skenbart blir lösta, att det teoretiska argumenterandet mot dualismen blir praktiskt verkningslöst eller reproducerar det förmenta problemet. Detta reproducerande av problemet tror jag beror dels av att Crossley likt så många samtida till varje pris vill presentera en *materialistisk* lösning, dels av just hans sätt att fatta *den blinda fläcken*.

När jag i det följande knyter dualismen kropp/själ till den mer "ontologiska" dualismen materia/medvetande är det inte för att jag är omedveten om den möjliga distinktion mellan dessa dualismer, som i och för sig Crossley, likt många professionella filosofer, ignorerar.³ Jag tror i stället att sammankopplingen av dessa dualismer är rättvisande, paradoxalt nog visar grunden till att det dualistiska problemet ständigt reproduceras *och* därmed rymmer nyckeln till dess upplösning. Innebörden av det söker jag visa genom att knyta an till vissa i akademiska sammanhang sällan åberopade kunskapstraditioner som ifrågasätter möjligheten att effektivt "dekonstruera" dualismen utan att samtidigt "praktiskt" ifrågasätta jaget. Jag presenterar exempel på sådant ifrågasättande, pekar ut en del "etiska" konsekvenser och ställer till sist frågan varför och på vilket sätt dualismen skulle vara ett problem.

Med tanke på Crossleys plats i den samtida diskussionen, hans goda grepp om problematiken och att boken är av sent datum bör resonemangen i det följande, rätt eller fel, kunna relateras till en stor mängd samtida teoretiserande kring liknande problem.

Crossleys icke-dualistiska alternativ

Grovt sammanfattat argumenterar Crossley för en möjlighet att förstå hur vi kan förstå, kommunicera, veta, handla planmässigt o s v utan att förutsätta existensen av det slags "privata, inre medvetande", det rum "utan utsträckning" som för Descartes är jagets. På olika sätt försöker Crossley visa att vi inte behöver anta detta rum med de gåtor som det ger upphov till, t ex hur det är möjligt att transportera "innebörder" från ett mysteriöst privat, "inre rum" – sändarens jag-medvetande – till mottagarens lika privata, "inre rum". Gåtan upplöses om man accepterar den sociologiska och socialpsykologiska tanken att kommunikation mellan individer framför allt sker "i det yttre" via ett delat, alltså socialt medium, språket. Innebörder och meningar, som är del av förståendet och kommunicerandet, är enligt samma tänkesätt inte personens egna uppfinningar. De hör till en praxis, ett "system" av beteenden eller sätt att bete sig. Från det vi föds lever vi, menar Crossley likt många sociologer, (i) det delade, det gemensamma. Ett eventuellt idiosynkratiskt, privat, inre, interioriserat o s v är, tror jag han skulle mena, något avlett från det primära, det gemensamma, delade.

Crossley utvecklar en rad fängslande exempel (ibland variationer på sådana som givits av Merleau-Ponty), för att visa att "vetande" faktiskt "finns" i kroppen, som en kroppslig förmåga. Förmågan visar sig just när vi "gör" något, när vi handlar. Det som i ett dualistiskt perspektiv ofta antas dolt, det mentala, (med)vetandet, är del av en "synlig" praxis, visar sig som och i sådan. Det finns därför, menar Crossley, inget skäl att anta ett från kroppen frikopplat medvetande, ett "något", som saknar utsträckning.

Det faktum att visst "vetande" kan visa sig vid olika tillfällen är inte heller ett skäl att anta att det finns i ett särskilt mentalt rum. I Gilbert Ryles anda föreslår Crossley att vi skall betrakta dessa förmågor som *dispositioner* till beteenden, som framträder när tillämpliga situationer är för handen. Detta sätt att se "förstående", "vetande" som en inlärd disposition förankrad i kroppen och som "visar sig" i handling, har sin grund i den rad exempel i Wittgensteins *Filosofiska undersökningar*, där möjligheten av ett privat språk ifrågasätts och tanken att kriteriet på förståelse skulle vara att söka i ett individens "inre" avvisas. Att förstå matematik är inte något "inre" utan något som visar sig i att man kan utföra matematiska operationer på rätt sätt. Det handlar om den Wittgensteinska "behaviorism" som enligt Wittgenstein så ofta missförstods som ett förnekande av psykologiskt liv överhuvudtaget.⁵

Ett sätt att undgå att fångas av dualismen är att se på *den konkreta helheten* av den aktivitet, den materiella process, som utgör en viss praxis, i stället för att tänka den som något som blir till genom att sättas samman av enkla element, menar Crossley. Genom att noga betrakta och beskriva några paradigmatiska exempel söker han visa att vi inte behöver anta ett medvetande som från sin "okroppsliga", men ändå i kroppen placerade enklav, ser till att kroppen "utför" det den "skall". Ett enkelt exempel: Betraktar man sig själv vid datorns tangentbord, finner man att (den dualistiska) bilden av att man först tänker ut hur man skall skriva, sedan skriver, inte håller. Vad som sker är utvecklandet av en "kroppslig aktivitet" som får till resultat presenterandet av idéer i och som (materiell) text. Jag skall här nedan återkomma både till idén om den konkreta helheten och detta exempel.

The Social Body vill också beskriva de specifika "mekanismer" genom vilka vetandet "förkroppsligas" och identiteten formas. Mot slutet av boken återropas därför karakteristiskt nog George Herbert Meads idéer om jag och me och hans försök att visa att också den "inåtvända" självreflektionen kräver ett språk som man får från andra. Självreflexionens möjlighet beror, som sociologer brukar säga, av att individen "i sig" införlivat andras röster. "Jag" kan döma och bedöma mig själv, därför att "jag" i praktiken har tillgång till en rad specifika eller mer allmänna andra (en praxis förkroppsligad av andra). När jag "ser på mig själv", talar jag om mig själv. Crossley anför vidare den klassiska behavioristiska tanken att det förmenta "inre talet" utgörs av "subvokala" rörelser i struphuvudet.

Hur skall man då se på sociologins och filosofins egna analyser? De tycks ju innebära ett slags "betraktande" av det sociala "utifrån" om inte rent av "ovanifrån" som strider mot Crossleys analys. Möjligheten att dessa analyser skulle utgöra motinstanser till analysen avvisas med hänvisning till att sociologi och filosofi, så som inte minst Bourdieu betonat, själva utgör praktiker, ett "hantverk", som man lär sig och övar sig att utöva rätt. Som förvärvat praxis skiljer sig sociologens eller filosofens verksamhet i princip inte från utövandet av fotboll.

Materialism och determinism

När Crossley avvisar den (förment) cartesianska föreställningen om ett särskilt "inre rum", jagmedvetandets säte, understryker han att han inte pläderar för en *reduktiv materialism*. Han kritiserar identitetsteorin, som säger att hjärna och

medvetande egentligen är identiska. Han påpekar, med rätta menar jag, att identitetsteorin tenderar att glömma ena sidan av denna förmenta identitet, den som skulle svara mot det vi kallar medvetande.

Hur brukar resonemanget gå till? Först heter det att hjärna och medvetande är *identiska*, eller mer lingvistiskt turnerat, ”två sätt att beskriva samma sak”. Sedan får det betyda att *den materiella hjärnan* (objektet) fattad som motsats till det ideella är det verkliga. Efter att det sagts att två beskrivningar svarar mot två sätt att se samma sak behandlas alltså plötsligt den ena beskrivningen som identisk med själva ”saken”! Genom att säga att medvetande egentligen är hjärna opererar identitetsteorin utan att reflektera över konsekvenserna bort allt det som är karakteristiskt för medvetandet, därmed bland annat ett av de fenomen som enligt Crossley är helt nödvändigt för att vi skall kunna förstå vår tillvaro: *Innebörder*.

Crossley avvisar andra alternativ som uttryck för ”vulgär materialism”. Hit hör teorier som genom att behandla kroppen mer eller mindre som en mekanisk maskin riskerar att förneka frihet och (ny)skapande. Allt framstår som givet inom ett visst ”system”, varför allt som sker måste bli upprepningar. Det innebär, enligt Crossley, en form av determinism.

Eftersom Crossley på ett för vår tid karakteristiskt sätt, samtidigt betonar att hans eget alternativ är materialistiskt, får man anta att hans alternativ skulle innebära en mer sofistikerad, alltså icke-vulgär, materialism. Och såtillvida skilljer sig Crossley från dem som allmänt hävdar en materialistisk analys, att han presenterar exempel (bland annat hämtade från Merleau-Ponty) som verkligen beaktar de många fenomen och sammanhang, där vi i våra beskrivningar utan vidare konventionellt nyttjar dualistiska termer – som t ex när vi självklart talar som om vi ”först” har en ”inre förståelse”, sedan handlar utifrån den. Men trots det och trots att Crossley i många fall pekar på goda alternativ till konventionella sätt att se, tror jag att denna förment sofistikerade materialism till sist drabbas av samma problem som den ”vulgära”. Situationen påminner mig om den när vi kanske av filosofiska skäl avvisar idén att vi känner världen genom (”inre representationer” som är ”sanna” eller ”falska” i förhållande till den verkliga världen, för att i nästa ögonblick utan vidare tala om hur hallucinerande *lever i sin egen inre värld*, misstar sig om hur verkligheten är.⁶

Man kan också ställa sig frågande till Crossleys diskussion om determinismen och friheten. Med hjälp av Ryle avvisar Crossley antagandet om ett ”inre säte”

där vi skulle finna en fritt svävande vilja, som initierar handlande. Men när han skall förklara hur hans eget alternativ undgår (materiell) determinism tycks det mig som om han i stort sett upprepar välkända idéer att det som sker både rymmer frihet och determinering – minns den Marxska formeln att människorna förändras av omständigheterna men att också omständigheterna förändras av människorna. Det tycks mig som om Crossley här blandar samman det att *tillvaron* presenterar ”nya” fenomen med idén om en *specifikt mänsklig* skapande frihet.

Crossley menar att vissa analyser går vilse genom att ta ett för begränsat perspektiv – de missar helheten. Men frågan är om inte betonandet av alternativets ”materialistiska” karaktär är ett exempel på det. Utgör det *den blinda fläck*, den förblindelse, som i Crossleys (och andra samtidas) försök att undvika den klassiska dualismen, leder till att dualismen reproduceras genom deras egna resonemang?

En värld som inte är känd?

Jag undrar om inte Crossley i iveren att undvika föreställningen om ett privat, inre medvetanderum, till sist, trots sin sofistikerad, kastar ut barnet – medvetandet – med badvattnet.

Vi kan tala om den ”förståelse” som finns vid t ex vår läsning, som en praktisk och social aktivitet. Vi brukar ord, begrepp o s v som vi är bekanta med, (materiella) ögon är aktiva, det lästa finns på materiellt papper, som är belyst o s v. Vårt läsande och vårt förstående förstås då i termer av olika ”objekt” och ”processer”, som konventionellt kallas ”materiella”. Vi visar vår förståelse (eller ”dåliga” förståelse) genom att skriva en artikel och då tas kroppen i bruk. Hela skeendet tycks kunna karakteriseras som ”materiellt”.

Men är bilden inte ofullständig? För en sak är att objekten *karaktiserar* situationen, gör den till just den här situationen och inte vad den skulle vara om objekten vore andra, en annan att läsande eller skrivande, ja själva förståelsen regressivt skulle kunna reduceras till objekt och processer fattade som materiella. Kanske leds vi vilse redan vid talet om att se till den konkreta helheten, för ”konkret” associeras lätt med ting, tinglikhet. Men existensen av ting kräver till att börja med mellan-rum. Om man talar om den *aktualiserade situationen* istället för den konkreta helheten (in)ser man att de påtagliga objekten som sådana framträder genom det icke påtagliga *öppna rum som inte kan lokaliseras till någon särskild plats*. Och situationen som helhet är ogripbar, oavgränsad, men också *känd*, alltså medveten.⁷ Medvetenheten i sin tur är, vilket Crossley skulle

instämna i, inte en fysisk substans, som kan friläggas i laboratoriet av hjärnforskarna. Den kan inte reduceras till ting eller materialitet, men att den därför skulle finnas i en privat medvetande-enklav, skild från objekten följer *bara om en sådan dualism förutsatts från början*.

När vi kallar fenomen "materiella" så brukar det betyda att vi karakteriserar dem som *väsensmässigt* "icke kännande", alltså "i avsaknad av" medvetande. Att kännandet eller vissa "psykiska fenomen" kan vara "knutna" till materiella objekt och processer, t ex genom kroppar, kroppsliga organ, neurokemiska processer eller kroppsliga dispositioner, är därför inte detsamma som att det *utgörs* enbart av dem eller deras "rörelser". (Den knepiga frågan vad och var en disposition är, lämnar jag här därhän). Håller vi fast vid vår materialism så tycks vi tvingas till ett begreppsligt illusionstrick, ett "*trick of mind*": När vi teoretiskt reducerar medvetandet till materia görs materien till sitt väsen kännande, alltså till medvetande (vetande med). För om allt som sker "egentligen" är materiellt vart tog annars medvetandet, själva *förståendet* av den materialistiska tesen vägen? Crossleys egen analys syftar till att bli förstådd. Att bli förstådd är att bli känd. Analysen kan uppfattas som riktig eller felaktig, begriplig eller delvis obegriplig, intressant eller ointressant, allt karakteristiker som vi förknippar med (med)vetande.

Hur vi än analyserar, vad vi än påstår om tillvaron, undgår vi inte det *pågående erfärandet eller medvetandet*. Utan kännande, kunde vi inte spekulera om världen som vare sig "materiell" eller "icke-materiell", inte påstå t ex att "den" är skild från medvetandet *om* den. Vi kan här inte heller hänvisa till empiri, för ingen av oss har erfarenhetsmässigt någonsin känt en värld som inte blivit känd.⁸

Här sker ofta glidningar i resonemangen som nog är ett *uttryck* både för det Cartesius ville bekämpa och den dualism vi säger oss vilja överskrida. Först förläggs medvetande(t) till "oss", som "jag", medan tillvaron "utanför" ses som i avsaknad av medvetande. Så föreställer sig medvetandet en historia före mig, Dig, Dig, Dig o s v och si – där föreställs (i medvetandet) en värld av ting, en tillvaro utan medvetande! Och whoops! – där trädde medvetandet fram ur ickemedvetandet! Nu återstår bara att försöka datera medvetandets historiska framträdande med hjälp av aktivt kol – som om det vore just ett ting! *Medvetandet* är generöst, möjliggör och tillåter teorier och fantasier om en värld utan medvetande.

Frågan gäller inte om vi kan ha goda (praktiska) skäl att i olika sammanhang skilja på en tanke (idé-ell) och ett s k materiellt föremål – de har ofta olika kva-

liteter. Inte heller om det är meningsfullt att skilja på en sociologisk analys som är materialistisk och en som är idealistisk – en distinktion som förstås blir alltmer oklar ju mer konkret och omfattande analysen görs.⁹ Frågan gäller dualismen och det är svårt att se hur man på den "ontologiska" nivå där Crossleys resonemang rör sig kan hävda en *principiell* materialism och *samtidigt* avvisa en reduktiv materialism.

Så antingen är det materiella som sådant vetande. Vi får då ge upp vår principiella materialism: Det materiella är oskiljaktigt från (med)vetande. Eller också är vetande något annat än materia, något som höjer sig över och "kommenterar" det materiella. Vi tvingas acceptera den dualism vi ville komma ifrån.

Ifrågasätts materialistiska lösningar reses vissa typiska invändningar som paradoxalt nog reproducerar föreställningen att medvetande ägs av individen, utgör ett inre privat rum, som är jaget eller jagets medvetande – alltså den dualism som med rätt eller orätt förknippas med Descartes. Den första säger att betonandet av medvetandets ofrånkomlighet innebär *solipsism*, att allt som finns är i "någons" (förslagsställarens) särskilda huvud. Alternativet assimileras alltså till den cartesianska bilden: Medvetandet förutsätts ånyo vara privat och beläget *inne* i någon *särskilds* särskilda kropp – glömd är den "radikala" idén att medvetandet finns "mellan" oss, "ute" t ex i "det sociala rummet".

Men om allt som framträder är former av medvetande så finns ingen substantiell gräns mellan "inre" och "yttre" av det slag som den dualistiska bilden av solipsismen förutsätter. Om medvetande är allerstädes dväljs det inte i ett avskilt inre. "Inre" som "yttre", inklusive den föreställda gränsen dem emellan utgör alla "former av" eller "bilder" i medvetande. Det vi kallar för ett "privat", "särskilt" medvetande, som kan sägas vara "mitt" utgör en *avledd form* av det större medvetandet, tillvaron som *kännande* – som luften i mitt rum tar del av rymden i sin helhet. Minns för övrigt Cooleys och Meads sätt att beskriva det individuella medvetandets relation till det "allmänna", sociala. Jämför alla dessa sociologiska analyser, som talar om sammanvävda processer av "exteriorisering" och "interiorisering"!

Den andra invändningen säger att förslaget innebär "idealism". Den har en inbyggd klausul för lösningen av dualism-problemet, som idag ibland drar växlar på kritiken mot essentialistiskt tänkande. Klausulen berättar om en kanske för vår tid karakteristisk preferens för det materiella, en oreflekterad materialism, genom att förbjuda lösningar som ser medvetande som en ofrånkomlig del

av tillvaron. Ofta sätts då medvetande som lika med idé, varför den gamla hederliga giftetiketten ”idealism” kan klistras dit. Men för att idéer finns i och utgör former av medvetande är medvetandet inte en idé. Och det är knappast mindre essentialistiskt att hävda, ja mena sig känna, ”veta”(!) tillvaron som ytterst eller egentligen materiell än som medvetande.

Paradoxalt nog ändrar också fenomenologin lätt i dualism eller reduktiv materialism. Först pekats det ut att varseblivandet alltid är ”riktat” mot objekt. Objekt uppfattas som påtagliga, ”medvetande” är inte påtagligt. ”Påtagligt” blir raskt lika med ”verkligt” – ett likställande som är rimligt och berättigat i specifika sammanhang, t ex när vi skiljer på en fantasi om ett möjligt skeende och ett aktuellt skeende. Så etableras raskt (bilden av) en klyfta: Där är objekten, någonting (ett ”ting”) som varseblis, där är det ”osynliga” varseblivandet. *Eftersom* vi varken kan hitta någon (påtaglig) inre varseblivare eller peka på själva varseblivandet, så framstår (de materiella) objekten som det enda verkligt verkliga. Det faktum att de framstår och blir *kända* och att kännandet är själva förutsättningen för några objekt alls skall kunna framträda, glöms.

Fel, säger vi kanske, de framträder ”för oss”. För vad? För och i vårt individuella jagmedvetande? Ville vi inte överskrida dualismen?

Det finns alternativ. Vi behöver inte se objekten som självexisterande, inte som ”objekt i sig själva”, utan som *former i och av medvetande*. Inte objekt för ett från dem särskilt, privat medvetande, utan *medvetandeobjekt*. Som medvetandeobjekt kan de ha olika kvaliteter: Skillnaden mellan ett bord och tanken på ett bord behöver inte förnekas.

Borde man inte, om man vill hävda objektens primat eller en principiell materialism *och* upphäva dualismen förneka existensen av varseblivning, förståelse, vetande överhuvudtaget? Men ett sådant förnekande upphäver sig själv. Det avses ju vara uttryck för förståelse, ett rätt fattande av hur tillvaron är. Som sådant kan det knappast reduceras till en materiell praxis. Alternativt famnas vi åter av den dualism som vi trodde oss i färd med att frigöra oss från.

Mead, medvetandet och självmedvetandet

Genom en dualistisk grundföreställning, en ambition att vara materialistisk, en mångtydighet hos ordet ”mind” och ett ofta ogenerat likställande av själv- eller jagmedvetande med medvetande i allmänhet får George Herbert Mead ofta en tvetydig roll i dualismdiskussionen.¹⁰ Till det hela brukar höra att man säger att

Mead i motsats till behavioristerna erkänner medvetandet, men *förklarar* hur själsliga fenomen uppstår ur icke-själsliga.

Se först på en av Meads stora poänger också enligt kvalificerade Meadtolkare: Interaktionen *föregår* medvetandet. Betyder vad? Om man *inte* begränsar sig till jag-medvetande och inte begränsar begreppet 'interaktion' till att gälla minst två människor upphäver väl tesen sig själv? Vi befinner oss alltid i en omgivning, är alltså alltid i interaktion. Var finns då "plats" eller "tid" för interaktionen att *föregå* medvetandet? Gäller interaktionen däremot mellan blott (minst två) människor blir tesen än märkligare: Det är väl inte medvetlösa ting, kroppar utan medvetande, som interagerar? Och säger vi, som så vanligt är, att medvetandet finns *mellan* individerna, så utesluter vi kropparna från medvetande - odualistiskt?! Märk väl, jag talar nu inte om den rimliga tanken att (jag)medvetande på olika sätt tar *form av* eller "innerligt" präglas av situationerna eller att *reflexivt jagmedvetande* uppstår i interaktion mellan människor.

En vanlig Mead-inspirerad tolkning av uppkomsten av ett individuellt själv-medvetande förutsätter ett samhälle med individer och språk. Om självmedvetande *jämställs* med medvetande överhuvudtaget måste då antingen människor och språk alltid ha funnits eller också har dessa *former* av medvetande framträtt ur ett aktivt medvetande som existerade före människan. Emergensförklaringen duger inte: Det handlar inte om en gas som uppstår när två kemiska ämnen förenas, utan ett fenomen som påstås emergera ur det som det sägs vara *väsensmässigt* skilt från.

Mead var kanske på den punkten mer sofistikerad än många av sina uttolkare. Han antyder att medvetandet skulle vara en *olokaliserad* kvalitet hos "naturen", talar om att medvetandet framträder genom en *bifurkation* av naturen, att naturen klyver sig. I så fall kan medvetande knappast ha saknats i naturen.¹¹ Att anta det senare vore som att fatta psykoanalytikern Jacques Lacans tal om klyvnaden mellan "medvetet" och "omedvetet" som att det "omedvetna" skulle vara i avsaknad av medvetande. Det handlar om en *form* som medvetandet tar.

Inför tanken om en kännande natur frågar vi i samma dualisms tecken retoriskt om naturen då är en handlande individ. Kanske finns det goda skäl att se naturen som handlande individ, men här är det inte betydelsefullt. För om vi inte tänker enligt den Cartesianska modellen, behöver vi inte likställa tanken om tillvaron som kännande med att "den" har ett "privat" inre jag eller som helhet framträder som identisk med en av dess specifika former, människan.

Crossley talar ibland om vissa medvetandefenomen som *egenskaper* (properties) hos situationer, praxis eller kroppar. Ibland verkar han se medvetande som en sådan egenskap. Men är det så lyckat att karakterisera själva villkoret för att känna till, beskriva och karakterisera en värld t ex som materiell som en *egenskap hos* det materiella? Om vi inte – dualistiskt – förlägger medvetandet till den särskilde individen, utan ”förblir med medvetandet” återfinner vi oss själva och vår värld i och som just ett obegränsat ”medvetanderum”. Det möjliggör eller tillåter alla de specifika former, den differentiering, de sammankopplingar mellan praktiker och förmågor, som utgör vår värld eller verklighet.

Jagdödspraktikerna

Här är det dags att sätta Crossleys analys i relation till i sammanhanget mindre kända kunskapstraditioner eller enskilda, som ifrågasätter den allmänna subjekt/objekt-dualismen, därmed tanken om jaget och dess medvetande som inhysta i en inre lokal i kroppen. En del av dem förknippas med ”andlighet” och ”österländska läror”. Här föser jag samman dem under etiketten *jagdödspraktikerna*.

Jagdödspraktikerna är inte sociologiska teoretiker. De reser frågor om de allmänna och grundläggande villkor, som ”bestämmer” eller kanske snarare ”möjliggör” mänskliga eller sociala former som sådana. I den meningen talar de om något ”tidlöst”, något mer grundläggande än de specifika former t ex för det sociala, som råkar råda vid en viss tidpunkt. Som jag senare skall söka visa, tror jag att det paradoxalt nog får till konsekvens att deras analyser får mer påtagliga konkreta konsekvenser än Crossleys.

Jagdödspraktikernas resonemang liknar på många punkter Crossleys. Den kanske avgörande skillnaden är inte bara deras antagande att dualismerna upphörligt kommer att reproducera sig så länge inte den grundläggande identifikationen med bilden av att vara ett *särskilt jag* upphävt, utan att ett sådant upphävande kräver mer än teoretiserande, mer än tänkande.

Vi finner till att börja med hos jagdödspraktikerna motsvarigheter till Crossleys tal om ett vetande som framträder i praxis, i görandet. Fast jagdödspraktikerna talar här inte om något *särskilt* görande, utan om allt, (med)vetande, handlande, tänkande osv., som ett pågående *odelat skeende*. I ljuset av den missvisande dualistiska tankebilden ter sig detta odelade som i grunden kluvet i aktör med medvetande och en omgivning som aktören riktar sig ”ut mot” och manipulerar. Så när William Samuel i *A Guide to Awareness and Tranquility*,

likt Crossly använder exemplet med att sitta vid skrivmaskinen utfaller beskrivningen litet annorlunda:

Uppenbarligen, "inkluderar" denna medvetenhet /awareness/ en "kropp", som bearbetar tangenterna. Skrivmaskinen, pappret, bokstäverna, trycksvärten, tankarna, idéerna och annat som vittnar om pågående "arbete" inkluderas alla inom (och som) denna Medvetenhet som är jag. Medvetenhet, är, som tidigare sagts, Medvetandets fungerande, handlande. Nu frågar jag dig, kan jag identifiera mig som HANDLANDET, ENERGIN, FUNGERANDET själv och samtidigt identifiera mig som en kropp som sitter framför en skrivmaskin och brukar energi? Jag kan inte det! Jag är inte två. Det enda medvetande som är medvetet är jag.¹²

Det jag som det talas om mot slutet av citatet är då inte ett särskilt jag, utan Medvetenheten. Medvetenheten utesluter inte "kroppsligheten", men tillhör inte ett särskilt jag, en särskild kropp, är inte instängd. "Min" kropp och "jag" (i konventionell mening) framträder själva som former i ett öppet inklusivt medvetande.

Jagdödspraktikerna stannar inte vid den klassiska fenomenologiska tanken om ett "riktat" medvetande som "tar objekt"¹³. Objekten ses inte som objekt *för* ett från objekten skilt medvetande, utan som medvetandeobjekt. En specifik form av medvetande må förutsätta eller vara kopplad till en viss materiell form, kroppslig eller "social" (hur nu en "social form" skulle kunna tänkas som enbart materiell), men medvetande, kännande, "vetenhet" är *inte en produkt* av det materiella.

Crossley påpekar att "ögat" eller "seendet" inte kan se sig själv. Medvetandet kan inte heller pekats ut, inte bli sett – som *objekt*. Det är en förutsättning för existens – för materiella objekt, idéer, synsätt, teser, förnekande av samma teser, processer, rörelser, sociala fenomen, individer, språk, innebörder – som är ett "ingenting", alltså inte ett ting, ett (materiellt) objekt. 1300-talsbuddhisten Longchenpa skriver:

Medvetande, är förvisso där, men det ligger inget särskilt i det
 Du finner det inte genom att söka efter det; du kommer inte att se
 det genom att titta efter det.
 Det har varken färg eller form; det kan inte gripas om
 som ett faktum;
 Det har varken yttre eller inre; genom tiderna
 Blir det inte till och slutar inte existera;
 Det har varken delar eller sektioner; det har ingen konkret grund
 Eller rot;
 Detta medvetande som är bortom varje tänkt objekt och

Som inte kan pekas ut som 'det här är det',
Observeras inte i sitt förflutna, inte heller är det i framtiden;
Det vilar inte i det nuvarande; det förblir
Detsamma som det är.
Utan att söka efter medvetande med hjälp av medvetande
Låt det bara vara.¹⁴

Att medvetandet inte kan bli känt *som* objekt är inte detsamma som att det inte kan bli känt. Man kan resonera sig till dess ofrånkomlighet, dess karaktär av grund för tillvarons alla former (tider, rum). Men kännandet kan också kännas inifrån sig själv. Särskilda övningar kan tas till hjälp, som samtidigt som de avslöjar bilden av jaget som "tom" låter vetandet framträda som den "tomma öppenhet", som enligt jagdödspraktikerna är allas vår gemensamma grund. Vidare finns det enkla övningar som kan "visa" vetandet (som ett "ingenting", som kan fyllas och ofta är fyllt).¹⁵

Om vi nu invänder att vetandet inte kan veta sig själv så är det intressant att notera att vi samtidigt antar att kroppen kan känna sig själv, *proprioceptivt* – den möjligheten, som Crossley tar upp, är en viktig grund för en del av Merleau-Pontys kritik mot ett "konventionellt" sätt att fatta kroppen. När vi gör möjligheten att kännandet skulle känna sig själv till ett mysterium, är det kanske för att vi redan har en bild av kännandet och kännandets förhållande till objekt, som förutsätter de senare som det verkliga. Ändå: Utan att kunna lokalisera den, utan att förknippa den med en speciell praxis kan vi känna en tankebild, en föreställning, dvs. en "form" av medvetande, som *inte* är materiell. Den är inte "identisk" med en rörelse i hjärnan: Att känna en tankebild är inte detsamma som att, kanske i mikroskop, iaktta en rörelse i hjärnan. Betraktandet av ett natursceneri kan inte utan fullständig meningsförlust sägas vara detsamma som att iaktta den förmenta "hjärnaktivitet" som enligt vissa teorier antas vara vad betraktandet "egentligen" är.

Vi vet helt enkelt att vi vet. Om det då invänds att vi också vet att det finns begränsningar i vårt vetande, generationsmässiga, sociala, historiska, så kan vi svara att vi vet just det och vet att vi vet det. Att vara vetande är vårt öde – inte så märkligt om tillvaron som helhet är vetande. Misskännandet, klyvnaden är en *form* i eller av detta vetande.

En del av jagdödspraktikernas föreslagna övningar går dagens materialistiska "bias" till mötes. De syftar direkt till att upphäva den "naturliga" tendensen att

fokusera objekt och därmed bygga upp bilden av objekt och materia som tillvarons grund. Det kan gälla att uppmärksamma mellanrummen mellan tingen, att söka ”känna” atmosfärer utan att bry sig om s k ”cues” från omgivningen eller att samtidigt som man ser ”objektvärlden” så att säga se ”bakåt”, inåt mot ”sig själv”. Det kan handla om att blunda och föreställa sig tomrum, därefter öppna ögonen och se tingen i och som detta tomrum. Varianterna är många.¹⁶

Som en följd av praktiska övningar och subtila filosofiska resonemang, som överraskande nog på många sätt påminner om det slags dekonstruktion som vi brukar förknippa med Jacques Derrida, betonar jagdödspraktikerna till att börja med att *medvetandet*, (Mind, Consciousness eller Awareness, ofta med versal), är något ofrånkomligt, ja konstitutivt, för tillvaron.¹⁷ Inledningsvis ter de sig snarare som filosofiska idealister än materialister, men pekar sedan vidare mot något som inte kan karakteriseras som vare sig materiellt eller ideellt, men rymmer *vetande* som väsenskvalitet.

Att gå inåt?

Jagdödspraktikerna ser många ”förmenta” gåtor kring medvetande och verklighet som en följd av en ”missuppfattning”, tron på en illusion om ett särskilt inre jag – jfr det cartesianska jaget. Med dagens sociologiska terminologi kunde man tala om ”illusionen” som en ”konstruktion” eller en ”dominerande diskurs” som får verkliga konsekvenser genom att bli trodd och på så sätt kommer att prägla tillvaron som helhet. Konventionellt kunde vi uttrycka det som att ”vi” så länge ”vi” tror på den bilden kommer att erfara och fatta verkligheten i dess termer. Jämför med den som tror att alla människor är hennes fiender och därför ”direkt erfar” dem som sådana.

När de föreslår oss att komma tillrätta med det genom att ”gå inåt” och iaktta jaget, kan det tyckas dualistiskt. Måste dessutom inte iakttagandet av jaget ända i en oändlig regress? Påvisandet att vissa sätt att tänka om och därmed söka jaget resulterar i en oändlig regress är i själva verket ett vanligt led i deras ”dekonstruktion” av konventionella sätt att förstå jaget. Men de stannar inte vid det.

I ett kapitel i *Hidden Mind of Freedom*, ”Att iaktta iakttagaren”, vars författare, Tarthang Tulku skriver in sig i en buddhistisk tradition, beskrivs och diskuteras de problem som uppstår när man försöker ”iaktta iakttagaren”. De som försöker upptäcker att de oupphörligen när de tycker sig ”fånga” iakttagaren, snarare iakttar en tankebild av det föregående ögonblickets iakttagare – jfr

Crossley som med hänvisning till Mead hävdar att introspektion rätteligen borde kallas retrospektion. Tarthang Tulku ger ett antal variationer på hur man kan undgå problemet, söker diskursivt ge en bild av vad som krånglar till det och kanske kan genomskådas:

Jag skall försöka förklara det här på ett litet annorlunda sätt. Jag säger att jag ser min tanke. Men jag ser egentligen inte en tanke skild från mig själv. Det finns ingen sådan tanke *där*: Iakttagaren manifesterar sig själv. Medvetenheten /the awareness/ är iakttagarens medvetenhet, inte av en tanke skild från iakttagaren. Det sätt jag tänker om det och hur det är är två olika saker. Inom det ögonblick där jag tycks se min tanke kan jag tolka: där är en tanke – jag kan känna den, se den, projicera den, och uppleva att den äger rum. Men tanken själv är faktiskt inte skild från iakttagaren. Mellan tanken och iakttagaren är inga gap, inga ord eller begrepp, inga eftertankar /no second thoughts/. När man direkt möter iakttagaren blir ens medvetenhet och iakttagaren ett. Gränsen som skiljer subjekt från objekt bryts upp fullständigt. Allt som är kvar är erfarenheten själv eller, om man så vill, ren energi.¹⁸

Något liknande utvecklas av J. Krishnamurti, som ofta brukar tala om att det är tanken som skapar bilden av det särskilda jaget:

Vi kommer alltså till en punkt där vi kan säga ”Iakttagaren är också bilden, men han har ställt sig vid sidan om och observerar. Denna iakttagare, som skapats genom åtskilliga andra bilder, tror att han är permanent och mellan honom och de bilder han skapat finns ett avstånd, ett tidsintervall. Detta ger upphov till konflikt mellan honom och de bilder han tror vara orsaken till sina bekymmer. Han säger alltså ‘Jag måste bli kvitt denna konflikt’ men själva denna önskan skapar en ny konflikt.”

Varseblivandet av allt detta, vilket är sann meditation, har avslöjat att det finns en central bild sammansatt av alla de övriga bilderna och denna centrala bild, iakttagaren, är den granskare, den prövare, den värderare, den domare som vill besegra eller underkua alla de övriga bilderna eller utplåna dem helt och hållet. De övriga bilderna är resultatet av iakttagarens omdömen, åsikter och slutledningar, och iakttagaren är resultatet av alla de övriga bilderna – därför är iakttagaren det iakttagna.¹⁹

Ett sätt att undersöka är att i fullständig uppmärksamhet försöka förbli med ”bilden”. I en kanske mer svårförståelig passage talar Krishnamurti om att ett sådant förblivande (paradoxalt nog) innebär att den betingande och betingade rörelsen upphör (minns Tarthang Tulkus tal om att gränsen mellan subjekt och objekt upphör):

Det finns ingen observation när bilden är i rörelse – ser du skönheten i det? – bildens rörelse betyder prägling och präglingens rörelse. Och denna präglingens rörelse är tid. Och tanken är tid. Så

tanken delar sig som observatören och det observerade och där är konflikt. Och det är rörelsen hos vår kultur, vår religiösa aktivitet, konflikten mellan 'det som är' och 'det som borde vara', mellan observatören och det observerade. Men när där kommer en insikt att observatören är det observerade, upphör präglingens rörelse, ty där är ingen rörelse. Ett sådant medvetande har kommit dit genom meditation, utforskande, observerande, genom att fråga sig själv, inte någon annan. Det måste stå helt allena, vilket inte är detsamma som att vara isolerad, sitta still, bli en eremit. Tvärtom, medvetandet tömmer sig själv på sin prägling, därför är det ingen rörelse av prägling, därför ingen rörelse av tid. Då är inte 'det som är'; där är bara något helt annat.²⁰

Undersökandet kan visa bilden av 'mig' just som bild. När bilden blir klart sedd faller föreställningen, bilden av en separat observatör bort. Skickligt utfört kan på samma sätt det jagande efter iakttagaren, som Tarthang Tulku talar om, ända i att bilden av jagare och jagad bryter samman: De sammanfaller. Ingen solid gräns mellan subjekt och objekt, allt framträder som öppen medvetenhet. Denna öppenhet, "intighet" (ingentinghet) framträder som den grund som och i vilken allting, alla specifika former, alla mekanismer, framträder. Kännandet och känandets "produktion" av former "känns" inifrån sig själv. Kännandets kännande av sig själv kan inkludera alla de olika former det vid ett visst ögonblick tar – en viss kropp, en viss social situation, en viss kultur där vissa föreställningar, viss praxis, vissa självföreställningar råder. Det är inte "inre", det är *i och med* allt som är. Frågan var medvetandet "finns" eller var "jag" är förlorar sin relevans.

Några rader från Merleau-Ponty, som Crossley citerar, pekar i samma riktning:

För mig själv är jag varken 'frågvis' eller 'svartsjuk' eller 'puckelryggig' eller en 'statstjänsteman'. Det är ofta förvånande att krymplingen eller invaliden orkar med sig själva. Skälet är att sådana personer inte för sig själva är deformerade eller står vid dödens port. Till det slutgiltiga komat, bebos den döende av ett medvetande, *han är allt han ser*, och njuter av detta som en utväg /outlet.²¹

Kursiveringen är Crossleys. Han kommenterar:

Vad Merleau-Ponty argumenterar för här är att vad vi än tillskriver oss själva, om det gäller vårt fysiska tillstånd ('puckelryggig'), våra psykologiska tillstånd ('svartsjuk') eller vår sociala roll ('statstjänsteman') så förutsätts alltid en utifrånsyn; en objektivering av ens jag som inte är grundläggande för vår erfarenhet. Som förkroppsligade varelser ser vi ut på den värld där vi befinner oss, men, som sådana är vi alltid vår blinda fläck.

Vilken är då denna blinda fläck? *Vem* "ser ut" på vilken värld *varifrån*? Vad betyder det att "han är allt han ser"? Crossley är här inte särskilt klar men han tycks mena att det att vara "allt han ser" bara innebär att "se ut", medan man "som sådan" är sin blinda fläck. Men i det tycks han göra just den sammanblandning mellan "jag" och "fysisk organism", som han i annat sammanhang talar om som en sammanblandning mellan första och tredje persons perspektiv.²²

Vad skulle det betyda om man, som jagdödspraktikerna, riktar sökarljuset mot denna blinda fläck, "förblir" med den? Douglas Harding föreslår att när vi i vårt vardagliga liv "ser" scener av olika slag, samtidigt ska vända uppmärksamheten 180 grader, alltså "rikta den" bakåt, mot den "plats" som skulle vara iakttagarens. Den sortens övning syftar till att "visa" den grundläggande erfarenhet, det "seende" som är ett med det sedda, inte skiljer yttre från inre utan "är" det som blir känt, bortom alla karakteristiker av "mig själv" som särskild. Där är "jag" ett med det kännande som tillåter allt – också självkarakteristiker och "utifrån"-perspektiv. Där återfinner vi oss själva i ett varande oberört av alla distinktioner. Därifrån kan vi "spela" alla de sociala spel och roller där vi framträder som konventionella jag skilda från "den andre".²³

Introspektion eller retrospektion?

Utifrån Ryle och Mead påpekar, som nyss nämnts, Crossley att *introspektion* borde kallas *retrospektion*: Ser vi "inåt" på oss själva, så ser vi endera ingenting – finner inget särskilt jag – eller också ser vi det som redan förevarit. Den eller det som ser, själva det seende som "ser" objekten undslipper oss – problemet med att "iaktta iakttagaren". Resonemanget verkar logiskt och teoretiskt oantastligt.

Men ter sig inte resonemanget oantastligt just för att en ofrånkomlig dualism mellan "den" eller "det" som ser och "det sedda" förutsätts som giltig? Som jag tidigare påpekat aktualiseras dualismen ofta omärkligt redan när vi påpekar att vi alltid varseblir objekt. Där är "objekten", det som varseblis, där är "varseblivandet" och *eftersom* vi varken kan se varseblivaren eller varseblivandet, så är det verkliga lika med (de materiella) objekten.

Detsamma gäller om vi väljer den temporala formuleringen. Antag att "medvetandet" blir till genom objektet eller att objektet är en form som medvetandet tar. Bättre: Subjektpolen och objektpolen framträder i samtidighet, som enhet. Varför skulle vi då, om inte riktigheten av en grundläggande dualism förutsatts, upphörligen varsebli blott det som redan varit? Vad hindrar kännandet från att

känna det som pågår när det pågår? En analogi på jagnivån: Jag känner min fantasi i samma ögonblick som den framträder. Antagandet om nödvändigheten av tidlig skillnad tycks därför vara andra sidan av antagandet om åtskillnaden mellan mig, kännandet och världen, det kända och omvänt – se citaten från Krishnamurti här ovan!

Men fördröjningen måste väl åtminstone gälla iakttagandet av självet? Ja, om jaget identifierats med en fixerad bild, om vi inte återfunnit ”oss själva” som den ”öppenhet” där alla fenomen knutna till bilden av det särskilda jaget framträder. ”I” den öppenheten kan vi vara med, känna det som sker *från ögonblick till ögonblick*. Att identifiera jaget eller ”sig själv”(!) med en särskild bild är däremot att återigen teoretiskt bejaka dualismen och ge den liv.

Om vi uppfattar oss som på ett visst sätt särskilda, som om vi ”är” något skilt från allt det som manifesterar sig ”som” oss, så tycks introspektion och självreflexion med nödvändighet innebära retrospektion. Jagdödspraktikerna förnekar förstås inte *erfarenheten* av detta skiljande (se citaten ovan). Den särskiljande bilden, svårbegriplig om man granskar den närmare, svarar mot vad vi först tycks finna om vi utifrån vår föreställning om vetandet undersöker vårt ”självkännande”. Jagdödspraktikernas övningar och utforskningsmetoder är medel att avslöja denna ”klyvnad” av eller i medvetandet som något som aldrig ”blivit” utan skapas och återskapas i varje ögonblick. Klyvnaden är nödvändig eller grundläggande *så länge den blir betrodd* – då grundar den vårt sätt att fatta tillvaron. När klyvnaden ”genomskådas”, framstår den inte längre som problematisk: Den är som en lek, en krusning på ytan, en av möjliga former av det i grunden odelade.²⁴

Tankens roll

I ”konventionella” sammanhang förknippas tanken både med ”det inre” och med det icke-materiella. Cartesius talade ju också om jaget som ett ”tänkande ting”. Att bry sig om tanken kan tyckas vara att göra en eftergift åt dualismen, att förstärka ett av de problem som antas höra till dualismen: Att tanken och idéerna sätts främst, att ”kroppen”, det kroppsliga förloras för ”huvudet”.

När jagdödspraktikerna fäster stor vikt vid tanken är det inte som något att hylla. Tanken skapar och upprätthåller dualismen, klyvnaden och är därför något som kan *iakttas* med helheten av vårt vara. Vi behöver då inte i förväg ta ställning till om tanken finns i ett privat inre medvetanderum eller ej. Vi uppma-

nas iaktta tankens funktion och effekter, *utan att bekymra oss om frågan var den är lokaliserad*. Krishnamurtis tal här ovan om att iaktta "bilderna" av jaget skulle kunna formuleras som en uppmaning att iaktta "tankebilderna" eller "tankens forande av ett bildjag".

Börjar vi iaktta tanken, så upptäcker vi i allmänhet två saker: Dels hur starkt tanken dominerar våra liv, dels vad den gör just när det gäller våra föreställningar om "inre" och "yttre", om "jag" och "omvärld". Har vi i någon allmän mening hävdat att "allt är text", så bekräftas och förnekas tesen genom denna praktik. Den bekräftas genom att vi blir varse hur våra tankemässiga begrepps- bildningar fixerar det vi erfar. Den förnekas såtillvida att vi, om vi börjar iaktta tanken, snart inser att det är skillnad mellan att teoretiskt diskutera tanken och att direkt *uppmärksamma* dess verksamhet från ögonblick till ögonblick. (Så gör det också skillnad att gå ut i trädgården, röra vid träden, lukta på blommorna jämfört med att läsa om det i en bok.) Vi ser hur stor risken är att vi *brukas* av tanken när vi trott oss bruka den för att komma till rätta med problem genom analytiska utläggningar – vi ser hur lätt vårt tänkande fångas av vissa *tänkesätt*, någon grundläggande eller dominerande "diskurs". Ett bra sätt att "befria sig" från vissa diskurser kan därför vara att inte enbart analysera och resonera om dem utan också ägna tid åt att direkt iaktta dem i deras "underground-" verksamhet. Om vi iakttar tanken så som den framträder när vi sitter i tystnad eller är mitt i andra verksamheter, upptäcker vi också att "vi" ideligen *som* "ouppmärksam" tanke svarar på tillvaron på andra sätt än vad vi säger oss göra eller böra göra enligt ideal och ideologier vi försvurit oss till. Tankarna förkroppsligas också såtillvida som de visar sig i kroppsliga reaktioner, hur vi "mentalt" reagerar, hur vi handlar och till sist också hur vi resonerar om olika teoretiska problem.

I text kan Krishnamurtis tal om "bilderna" fattas som en teoretisk utsaga. Men det viktiga är hans pekande mot något som vi kan få kännedom om genom vaket iakttagande av just tankeprocessen. Och med tanke på Crossleys betonde av praxis och verksamhet kan vi här notera att iakttagandet inte så lätt låter sig beskrivas på samma sätt som t ex tänkande förknippat med att man skriver en artikel. Detta iakttagande kan knappast "reduceras till" eller förknippas med en specifik eller materiell praxis. Iakttagande är iakttagande.

Iakttagandet kan fortgå mitt under vardagliga verksamheter och utövande av de olika förmågor, som skulle kunna uppfattas som manifesterade dispositioner.

Skälet är, menar jag, att detta iakttagande framträder ”hos” en viss individ men grundas i något som varken är bundet till någon särskild individ, någon särskild praktik eller kan lokaliseras: Medvetandet eller medvetenheten.

Är iakttagandet av tanken viktigt? Förutsatt att inte vissa upptäckter om jag och medvetande görs genom andra praktiker liknande dem jagdödspraktikerna föreslår, så tror jag att *frånvaron* av sådant iakttagande bäddar för ett misslyckande i de teoretiska försöken att överskrida dualismen. Det kommer att visa sig i praxis, såtillvida att vi i samma ögonblick som vi säger oss teoretiskt ha kommit förbi dualismen, kommer att resonera som om vi trodde på den.

Iakttagandet kan också fokuseras direkt på det som framstår som den egna kroppsligheten, d v s vi kan undersöka vår kroppslighet direkt ”inifrån”. ”Metoderna” för sådant utforskande bygger också de på uppmärksamhet eller medvetenhet: Att till fullo ”vara med” de kroppsliga förmimmelserna samtidigt som vi utför en rörelse eller stannar i en viss position.²⁵ Avgörande är alltid att vi inte stannar vid att *tänka om* oss själva, vår kropp eller vår förment problematiska dualism.²⁶ Vi är i medvetenhet till fullo i och med helheten av det som är, alltså inklusive det vi vanligtvis skiljer ut som ”det kroppsliga”.

Jaget som process

Den symboliska interaktionismens synsätt karakteriseras ibland som *processuell*: Jaget blir till i och som interaktion med andra från ögonblick till ögonblick. Det kan få tjäna som en sista illustration till skillnaden mellan teori och en viss sorts direkt iakttagande.

Vem, kan vi först fråga, gäller det processuella perspektivet? Först jaget som teoretiskt objekt: Teorin benämner och beskriver jaget som process, något som blir till ögonblick från ögonblick. ”Abstrakt teoretiskt” gäller den då också individer som är föremål för forskarens undersökningar. Eventuellt påvisas empiriskt hur individers beteende, attityder, självuppfattningar o s v skiftar från ett sammanhang till ett annat. Det handlar förstås då inte om förändring *från ögonblick till ögonblick*. I ett sådant här sammanhang vore det orimligt: Förutsättningen för våra processuella beskrivningar är viss konstans.

Till sist kan vi, föga överraskande, notera att forskaren själv i allmänhet undantas från processperspektivet. Dels antas hon inte kunna vara medveten om både sig själv och det hon iakttar – minns den blinda fläcken. Dels har forskaren troligen, som de flesta av oss, identifierat sig med en viss bild av ”sig själv”. Hon

kan beskriva hur hon ändrat syn på saker under forskningsprocessen, men uppfattar sig nog som en relativt kontinuerlig, stabil ”någon”.

Om forskaren skulle pröva perspektivet på sig själv skulle hon vaket behöva iakttä ”sig själv” och det som sker just från ögonblick till ögonblick – en av de praktiker som föreslås av en del jagdödspraktiker.²⁷ Antag vidare att forskaren inte fann något kontinuerligt jag, ingen stabil enhet. Vilka skulle då konsekvenserna bli för forskningen? Utan att spekulera särskilt mycket så kan vi nog åtminstone säga att undersökandet av och teoretiserandet om andra kunde ta nya former, ibland upphöra t ex som konventionellt vetenskapligt. Vem skulle undersöka vem på vilka premisser?

Stephen Batchelor beskriver en variant av sådant undersökande. Av utrymmesskäl kan jag tyvärr bara citera inledning och avslutning på ett längre stycke där bland annat iakttagande av andningen ges en viktig roll som metod:

Vi må tala om villkor och konsekvenser som om de vore ting, men om vi tittar närmare visar de sig vara processer som saknar oberoende realitet. Hårdheten i en taggig anmärkning som förföljer oss i dagar är ingenting annat än ett kort ögonblick som isolerats i en ström av händelser. Ändå framstår det för medvetandets öga som något i sig verkligt och för sig själv. Denna vana att isolera ting leder oss till att bebo en värld där gapen mellan dem blir absoluta. Genom att om och om igen ta emot det dynamiska, osäkra, och jaglösa flödet av erfarenhet eroderas gradvis den ingrodda övertygelsen om vår separata existens. För att stärka detta än mer, hjälper det att släppa taget inte bara om böjelsen för en fixerad syn på jaget utan om alla sätt att se som begränsar och fixerar erfarenheten. Det kan uppnås genom att inse att hur vi än må beskriva det (också som ”dynamiskt, osäkert och utan jag”), så är det som sker ytterst mysteriöst.²⁸

Det är mysteriöst – något ”helt annat” - bland annat för att det är bortom alla beskrivningar, inte låter sig fångas i begrepp som ”materiell”, ”ideell” eller i sista hand ens som ”medvetande”. ”Medvetande”, ”vetenhet” är visserligen där, men det som sker sker som ”ingenting”, trots att det så uppenbart tycks inkludera ting.²⁹

Friheten

Crossley underförstår likt så många andra moderna teoretiker en frihet värd att sträva mot, samtidigt som han betonar att han inte tror på någon ”metafysisk” frihet. Crossley vill bejaka friheten, men kan inte grunda den i antagandet om en individuell ”autonom” vilja – det vore att bejaka den dualism han avvisar.³⁰ En del av problemet beror kanske av att han betonat att det som är viktigt trots allt är ”materiellt”. Också att han trots att han efterlyser ett mer helhetligt synsätt

tänker om skapandet som en särskild, specifikt mänsklig kapacitet. Den tröst som till sist erbjuds är att "vi" ändå som sociala varelser över tid skapar nya former. Och visst gör "vi" det, men kanske behöver vi inte tänka om skapandet i ljus av samma tankefigur som konventionellt ifråga om medvetandet.

När vi gör så identifierar vi skapandet med "oss", d v s med särskilda mänskliga individer. Vi som *själv-existerande* enheter – Cartesianska jag – blir då skaparkraftens unika "ägare" (ego-are) eller också finner vi det problematiskt att vi som "egon" tycks "bestämmas" och "begränsas" av villkor, omständigheter, bestämningar, praktiker som "föregår" oss. Det är att identifiera sig som "jag". Om vi i stället verkligen vidgar fokus, uppmärksammar en större "helhet", så framträder "vårt" skapande som individer, som kollektiv, som samhällen, som ett av många uttryck för det skapande som är karakteristiskt för tillvaron som helhet. Vi kan förstå tillvaron som skapande medvetande.

Den frihet som nämnts behöver inte stå i motsats till en analys som presenterar oss som helt igenom determinerade – åtminstone som upptäcksstrategi. Så föreslår oss vissa jagdödspraktiker att antingen iakttä oss själva i hela vår präglning, alla de bestämningar som tycks ha gjort "mig" till just "mig" eller att i dagliga aktiviteter se sig som ett helt och hållet determinerat objekt.³¹ "Jag" återfinner mig själv också som "det" som bestämmer "mig" och som den öppenhet som är frihet.

Till det skapande medvetandet hör produktionen av illusioner – t ex den att tillvaron i stort skulle vara i avsaknad av medvetande.

Praktiska övningar?

I ett i övrigt mycket positivt professorsutlåtande satte en av de sakkunniga frågetecken för att jag i vissa böcker presenterade övningar. Hör övningar av det slag jagdödspraktikerna talar om hemma i ett vetenskapligt sammanhang?

Det enkla svaret är en motfråga: Om det presenterats ett problem och någon vet eller menar sig ha goda skäl att tro att problemet kan lösas genom vissa övningar, varför skulle hon då inte presentera dessa övningar? Frågan om övningarnas relevans illustrerar kanske ett mer allmänt problem, förknippat med professionalisering av en disciplin, inklusive ett outtalat antagande att de sätt att bedriva vetenskap som hittills varit de vanliga *är* lika med sättet att vinna *giltig kunskap*. Vi "sluter" utan att märka det horisonten för kunskapens möjligheter, antar att alla svar principiellt måste se ut som de alltid gjort (inom vårt ämne)

och vinnas genom de metoder vi alltid brukat – om svaren varit tillfredsställande eller ej spelar då ingen roll.

Vi har oftast bedrivit eller föreställt oss att vi bedriver vetenskap genom att *teoretisera* om begrepp, om verklighet, samla data om en empirisk verklighet, som antas skild från oss undersökare. Vi teoretiserar *jaget i allmänhet*, vi forskar om "andra jag", alltså jag eller subjekt som är forskningsobjekt. Det betyder också att forskaren och forskarens jag alltid och av princip dualistiskt hamnar utanför.³² Många lär sig redan som grundstudenter i sociologi att sociologi är en vetenskap och därför inte sysslar med existentiella problem. "Själviakttagelse" låter kusligt existentiellt. Men man kunde också mena att det luktar (dualistisk) alienation när frågan "Vad är jaget?" är en legitim socialpsykologisk sådan, medan "Vem är jag?" är utesluten? Dväljs här ett (sociologiskt) självbedrägeri? Jag återkommer till det.

Man *skulle* kunna se avvisandet av praktiska övningar som uttryck för den dualism man vill komma förbi. För att låta "finare" kunde man i Derridaska termer tala om att teorisidan ges företräde i den binära enhet vars andra sida är praktik eller erfarenhet. Man skulle kunna mena att paradoxalt nog de traditioner som genom sitt tal om medvetenheten som väsens kvalitet tycks idealistiska är mindre idealistiska än de som betonar materialiteten: De förra riktar uppmärksamheten mot vad som sker i praxis. (När jag under en tid sysslade väldigt mycket med marxistisk teori noterade jag att de som starkast betonade vikten av "riktiga idéer" och "korrekt analys" inte sällan också var de som mest av alla betonade att idéerna inte har någon större betydelse för historien.)

För annars: Om det är något fel med dualismen varför inte sluta behandla frågor dualistiskt? Det går inte, blir kanske svaret, våra begrepp är dualistiska och vi tänker dualistiskt. Varför då inte använda andra begrepp och sluta tänka dualistiskt? Vi tycks inte kunna ändra oss och vårt teoretiserande tycks inte hjälpa. Ambitiösa, skarpsinniga, mer akademiska analyser i syfte att ta oss förbi en förment problematisk dualism, tycks ideligen haverera. Det påvisas att vi "egentligen" finns i det delade sociala o s v Omintetgjörs dessa teoretiska idéer kanske av den "självklara", levda, "vetskapen" av vår särskildhet, den invanda identifikationen med bilden av mig, inklusive tron på bilden av medvetande som utportionerat i delar till olika individer? Och hur vi än sedan må teoretisera det, för att avgränsa oss mot den cartesianska dualismen, är väl det ändå en variant av just denna dualism? Det kan verka självklart men just för att det inte uppfattas så

tror jag att frågan om dualismen lätt resulterar i ett i längden ganska ofruktbart harvande med teori och metateori, som många fullt förståeligt vänder ryggen.

Som ett slags kulmen på framställningen i *The Social Body. Habit, identity and desire* presenteras Bourdieus sociologi som antas illustrera ett utvecklat icke-dualistiskt synsätt. Men när Crossley redovisar alla de sätt på vilka olika habitus realiseras är det svårt att se att det handlar om annat än varianter på det slags beskrivningar av differentierande kulturell och social prägling som sociologer alltid sysslat med. Behövs icke-dualism för det? När Mead apostroferas mot slutet av boken är allt så välbekant. Här finns distinktionen mellan me och I, jag-miget presenteras som resultat av interaktion, av rolltagande, internalisering av specifika och generaliserade andra o s v. En ny ”odualistisk” förståelse av jaget? Är problemet att Crossley vill knyta den ”öppna” icke-dualismen till en specifik vetenskap?

Crossley skall inte förebrås för att han skrivit det han skrivit, d v s en bra (meta-)teoretisk bok. Crossleys analys kunde tänkas som betydelsefull i en mycket större rörelse – jag tar den själv som avstamp och tror förmodligen att jag har något att säga.³³ Teoretiska föreställningar antas ju ha fått stor betydelse för människors liv genom att kodifieras (eller överges) på grund av vad vetenskap och filosofi hävdar. Ändå undrar jag om vi inte kommer att få se annat än bok efter bok, som med stor analytisk skärpa ”dekonstruerar” dualismen, samtidigt som den återupprättar de gamla distinktionerna, så länge vi stannar vid detta slags diskursiva analyser. Frågan är om inte sökarljuset måste riktas mot den undersökande undersökaren i undersökandet: Ifrågasättaren behöver ifrågasättas genom direkt observation.

Men invändningarna mot teoretiserande måste väl gälla också den här artikeln? Presenteras inte här ett teoretiskt alternativ till ett annat teoretiskt alternativ? Återskapas därmed inte just nu ett av de problem som diskuteras? Ja och nej och i båda fallen är det på sätt och vis poängen. Jag tror att varken Crossleys eller mina påpekanden kommer att få någon genomgripande mening, *bli kropp*, för att nu alludera på Crossleys resonemang, utan ett direkt undersökande av jaget. Samma sak om vi kanske teoretiskt *går med på* att också tillvaron är skapande, dynamisk, ”processuell” o s v. Utan direkt utforskande stannar det nog vid en teoretisk och kanske (i fallet med skapandet) estetiskt tilltalande bild.

Det enkla och oerhört svåra förblir att uppmärksamma det som pågår i varje ögonblick *som just medvetenhet*. Att t ex ”vända uppmärksamheten” bakåt,

aktivera det öppna tomrum som är medvetenhet. När detta sker är allt som vanligt och ändå helt annorlunda: Bordet är bord, bilen är bil, de andra är de andra, men samtidigt framträder allt detta skimrande, öppet, som dansande ljus. Problemen finns kvar men problemen är inte problem. Det fula finns kvar men ingenting är fult.

Även om kännandet är en ofrånkomlig kvalitet i allt detta är det till sist också meningslöst att karakterisera det som kännande. Det är helt enkelt vad som är och detta som är kan inte karakteriseras. "Däriifrån", som är "här" kan vi fortsätta att ifrågasätta *eller bruka* alla våra "felaktiga" begrepp, alla våra till synes "dualistiska" distinktioner utan problem. Som genomskådad framstår dualismen inte som ett problem – den är både verklig och överklig.

För att göra saken värre: Även om övningar, praktiska undersökningar av det slag som nämnts, i allmänhet är viktiga, är inte det avgörande i och för sig att man "gör" praktiska övningar. Om insikten i det illusoriska i bilden av det särskilda jaget är där, så är den. Men vare sig de praktiska övningarna utförs eller ej utgör de en påminnelse om att dualismen inte kan upphävas genom tron på teoretiska analyser som säger sig presentera icke-dualistiska alternativ.

Vad är då dualismens problem? Lidandet och klyvnaden

När temat "dualism" väl etablerats i den sk diskursen tenderar kopplingen till uttalade problem att falla bort. Det upprepas att det är något fel på "vårt (västerländska) dualistiska tänkande." Men inte minst slutavsnitten i Crossleys bok fick mig att undra: Vad är det för fel?

Jagdödspraktikerna är här tydliga. En del av dem lutar sig visserligen mot traditioner med sofistikerade teoretiska analyser och gör bruk av dem. Enskilda eller traditioner som kretsar kring jagdödspraktik kan vidare fångas av ett subtilt metafysiskt resonerande, som vid någon punkt kan verka alltmer ofruktbart, alltmer "akademiskt" i negativ mening. Men jagdödspraktikernas huvudintresse är inte att utveckla teori eller metateori. Dualismen är för dem inte ett metafysiskt eller abstrakt, teoretiskt samhällsvetenskapligt problem. Först och främst handlar det om en förståelse av oss själva i termer av särskiljande, som vi med tanke på utgångspunkten för den här artikeln kan säga att vi förkroppsligar eller *lever*. Vi tror på, erfar, varseblir, handlar i tecken av ett visst slags särskiljande och befäster det därmed oupphörligt. Denna dualism ser jagdödspraktikerna som grunden för ständigt upprepat lidande, ständigt återkommande söndersli-

tande, ”inre” och ”yttre” konflikter på såväl individuella, interpersonella eller globala plan. Intresset för frågan är alltså uttalat ”existentiellt”.

Vi kanske menar att de är offer för illusioner, men de syftar till en djupgående befrielse av människa (och tillvaro), något i det postmodernas tecken så skamligt som ett ”helande”, ett läkande. Detta ”helande” är, menar de, inom räckhåll, alldeles här. Men en illusion håller oss, medvetandet, i sitt grepp. Helandet är genomskådandet av illusionen som illusion. Helandet sker när den begränsade och begränsande bilden av ”mig” som fixerat ”särskild” och själv-existerande förlorar sin övertygande kraft.

Och sociologin?

Frågan om dualismen aktualiseras till exempel när vi finner det otillräckligt att hänvisa till någons avsikt för att (vetenskapligt) förklara varför hon betett sig på ett visst sätt. Vi ställs då inför en dualism mellan ”fritt medvetande” och ”betingad materia”. Vi vändas i skärningspunkten mellan hänvisandet till orsaker, betingningar, objektiva villkor å ena sidan och avsikter, intentioner, syften, å den andra. Vändan har resulterat i oändliga mängder metateoretiska utläggningar om vilka typer av förklaringar som är giltiga och när. Det talas ständigt om vikten av att överbrygga klyftan mellan aktör och struktur. Så finns mer specifika dualismproblem: Det heter till exempel att vi berövats (tillgång till) vår kropp och att dualismen ger ”huvud” och idéer ”högre rang” än kroppen.³⁴ Vi lever därför inte fullt, integrerat, helt, utan klivna, främmande för delar av oss själva. Därför, heter det, skall vi nu betona kroppen, ge vikt åt den kroppsliga sidan i ”den binära enheten” kropp/själ – så bibehålls dualismen, för vi fortsätter att tänka om dem som motsatta. Vissa etablerade synsätt innebär å andra sidan en teoretisk uppluckring av dualiteten: Jag har tidigare nämnt teorier om hur samhället internaliseras i individen och individen externaliseras i samhället.

Pekar exemplen mot en ”inre” spänning, en sociologins dubbla självförståelse? Å ena sidan (självbilden av) en teoretisk, relativt värdefri vetenskap, vars analys kan tillämpas på särskilda områden av den som så önskar. En sådan sociologi, som somliga identifierar som sociologin som den *egentligen* är, lyckas hyfsat begränsa sig till ett *relativt* renodlat ”vetenskapligt” teoretiserande. Som sådan syftar den, också när den kallar sig holistisk, till belysning av delar, aspekter, relativa helheter, inte till ett förstående av ”det hela” (i ordets alla bemärkelser). I botten finns ofta metodologier som övergår till ontologier: Man *bör* skil-

ja på subjekt(ivt) och objekt(ivt) övergår till sanningen att kunskapssubjektet är skilt från objektet. För en sociologi med sådana syften och en sådan grund borde därför ett *dualistiskt tänkande inte vara något problem*. Och, kan vi notera, vi kan uppenbarligen leva trots denna *tänkta klyfta*.

Å andra sidan en (social) filosofi, som likt klassisk filosofi syftar till fördjupad mänsklig självförståelse. Den tendensen är uppenbar hos teoretiker som Cooley, Mead eller Simmel – få hävdar väl idag att Mead presenterar en teori i vanlig mening, inte en filosofisk tolkning av människa, jag och medvetande. När en man vid namn Marx sysslar med sin *vetenskapliga* materialism erkänns den existentiella sidan kanske inte lika ofta, trots att en av grundfrågorna där gällde *människans främlingskap*, armodet, exploateringen människor emellan. När diskussionen tar avstamp i Levinas' eller vissa av Baumanns arbeten är det existentiella inslaget uttalat. Och vad skall man säga om Fromm? Eller en genre som konfliktforskning? Minns att bland annat konflikten är central för jagdödspraktikerna. Och när problemet sägs vara att vi förlorat våra kroppar, kluvits, så handlar det uppenbart om ett *livsproblem*.

I praktiken är det knappast vattentäta skott mellan sidorna. Vi lär oss något om oss själva också genom en teoretisk analys och beskrivning av samhället. Och *villkoren* för ett livsproblem kan teoretiskt belysas också av den som inte upplever det som ett problem. Det att problemet formuleras uttryckligt existentiellt av jagdödspraktikerna borde i sin tur inte utgöra något hinder för att pröva deras beskrivningar av dualismens grundläggande betingelser. Om möjligheten att överskrida en dualism som t ex *sociologin själv presenterat som ett problem* verkligen skulle kräva något utöver det teoretiskt sociologiska, verkar det bisarrt att avvisa det för att det inte formulerats i enlighet med en konventionell sociologisk referensram. Om teori och praktik dessutom sammanfaller så att själva utforskandet leder till befrielse från existentiella problem förknippade med dualismen kunde vi fatta det som en extra eller extravetenskaplig bonus.

Varför ses då dualismen som ett sociologiskt problem? Varför anses det så angeläget att brygga över klyftan mellan struktur och aktör t ex? Varför nöjer vi oss inte med att bruka 'struktur' och 'aktör' som *teoretiska begrepp* vars värde bestäms av deras förklaringsvärde? Det problem Crossley vill komma till rätta med genom ett mer helhetligt perspektiv är han ju inte ensam om att framhålla. Och visst: Ser man närmare på diskussionerna om förhållandet mellan aktör och struktur finner man snart att den på ett för många sociologiska frågor karakte-

ristiskt vis är impregnerad med (livs)filosofisk undran: Aktörs- respektive strukturperspektiv har, som vi tänker och lever dem, helt skilda mänskliga och etiska implikationer – tänk på allt det där med ansvar, skuld, rättvisa osv.

Bedrar vi oss själva i vår ”vetenskaplighets” namn? Blundar vi för den grad till vilken sociologin som helhet, ofta förtäckt, rymmer ett djupgående existentiellt sökande? Leder vår identifikation med vår ”vetenskaplighet” och vissa disciplinära ramar till att vi missar litteratur som kunde ge goda uppslag till svar på våra frågor?³⁵ Jodå, om vi någonsin brytt oss om förmenta problem rörande olika typer av dualism (t ex den mellan medvetet handlande, skapande aktör och omedvetet skeende, strukturellt betingat beteende o s v, i alla dess många varianter), så tröttnar vi periodvis – särskilt, tror jag, när vi skurit av förbindelsen med den existentiella sidan. Vi upplever då frågorna som det vi gjort dem till: Rent teoretiska frågor som blir till abstrakta hårklyverier. Och tror vi på allvar att vi återerövrar en förment förlorad kroppslighet genom kritisk granskning av tänkare i historien som skall ha förstört allt för oss genom sitt dualistiska tänkande? Är det inte alienation i högsta potens? Varför inte litet sensitivitetsträning?

Ändå aktualiseras dualismen ständigt på nytt som teoretiskt och metateoretiskt problem. Det verkar som om dualismen, själva klyvnaden – *alienationen* – uppfattas som djupt *otillfredsställande*, upplevs som otillfredsställelse. Är det så att vi trots den vetenskaplighet i vars namn vi undersöker och kanske hyllar delen, *söker* helhet? Det hela tycks fattas som det sanna: Vi kan, heter det ibland, inte få en *sann* bild av tillvaron med mindre att vi ”får ihop” dualismens sidor.

Anar vi ”innerst inne” att vi är ”mer”, att vi illusoriskt avskurit oss från det hela och börjat tro på illusionen? Söker vi helheten, samtidigt som vi fruktar den, därför att den ”dekonstruerar” det vi tror är det enda vi riktigt vet: Jag är jag. Ropar kanske tvärs igenom vår vetenskap och vår identifikation med en disciplin en fråga som kan peka mot ett överväldigande svar: Vem är jag?

Kan vi tänka oss en brist genom klyvnad som blir grunden för en rörelse mot enhet, mot ”helande”? Kan vi tänka oss oss själva som uttryck för hela verklighetens rörelse mot självinsikt och försoning med sig själv?

Eller är det ett stort skämt? För i all sin ogripbarhet är lösningen nog löjligt enkel: Vänd uppmärksamheten 180 grader, låt medvetandet känna sig själv i själva ”akten” av vetande!

Exit dualismen.

Noter

- 1 Det vill säga "idag". Kroppen som ett pågående "förkroppsligande" är ett mycket gammalt tema inom t ex buddhismen.
- 2 "Antas" och "skall ha" av två skäl. Dels menar jag att vi när vi identifierar oss som teoretiker – också som sociologiska sådana - har en tendens att överskatta den individuella tänkaren på bekostnad av de vardagligt levda föreställningar som denne tänkare ibland artikulerar särskilt tydligt. Dels menar jag, av skäl som kanske kommer att framgå nedan, att dualismen precis som dess upphävande är *tidlös*. När dualismen "verkar" utgör den en så grundläggande "tolkningsform" att den täcker alla tider – när dualismen upphävs upphävs den i alla tider, bland annat också för att vi inte längre ser själva tiderna – dualistiskt – som skilda från här och nu.
- 3 Under rubriken "Själ och kropp" ("Mind and body") skriver t ex Putnam 1981:77 : "Vad denna doktrin betyder, vad det betyder att säga att något kan bestå av två substanser så olika som *medvetande och materia* antas vara, är emellertid oklart." KH:s kursiver.
- 4 Se t ex paragraferna 146 ff i Wittgenstein 1951.
- 5 Ibid. t ex par. 305-308
- 6 Man kunde säga att vi får problem med förhållandet mellan det relativa, aspekter hos verkligheten och det absoluta, verkligheten som öppen helhet eller mellan ett "vardagligt" sätt att tala om fenomen respektive ett sätt att förstå det, som placerar de vardagliga distinktionerna i en ny förståelse-ram.
- 7 Materialitetstesen sätts enkelt i gungning genom att man sätter sig ned t ex på en parkbänk, under kanske tio minuter slappnar av, inte fäster sig vid tankar som kommer och ofokuserat "ser" scenen – låter allting framträda. Det *går* helt enkelt inte längre att tro att det som presenterar sig i grunden är materiellt, även om tanken kanske efteråt kommer att upprepa sitt eviga teoretiska mantra: Tillvaron består av ting och materiella processer. För en mer utvecklad variant av experimentet se övning 16, "Space-Time-Knowledge on the Conventional Level" i Tulku 1977. Vad "rum" gör blir också klart om man föreställer sig ett belamrat rum respektive ett tomt rum.
- 8 Inte heller är det senare en hypotes som visat sig fruktbar, vilket ofta hävdas, när man står inför skepticismens problem (att vi inte kan bevisa att det finns en av oss oberoende yttervärld). Vi tänker (just nu) helt enkelt på det sättet, utgår från och tolkar därför det vi ser oreflekterat på detta (dualistiska)sätt. Vi har inte ställt upp en alternativ hypotes och prövat den.
- 9 Svårigheten att förhålla sig materialistiskt brukar bli synlig i den teoretiska akrobatik, som utvecklas i anknypning till Marx' berömda inledning till *Till kritiken av den politiska ekonomin*. Det är helt enkelt lättare att omhulda en materialism som alternativ till en extrem sociologisk idealism, som säger att det enda som betyder något är vad människor tänkt – materialismen kan ha varit historiskt motiverad - än att formulera en "ren" och konsekvent materialism. I praktiken blir materialism oftast lika med att se mer *helhetligt*.
- 10 Ordet "mind" är ju notoriskt tvetydigt i engelska: Ibland skiljer man på "mind" och "consciousness" och låter "mind" stå för de snävare "jagmedvetande", "individuellt medvetande", "tankarna" och "consciousness" för något mer omfattande, ibland vänder man på betydelserna hos "mind" respektive "consciousness".
- 11 Att den möjligheten utesluts är inte märkligt med tanke på hur alternativen ofta beskrivs. I sak upprepas i dag fortfarande vad som sägs i en uppsats av Johan Asplund (1970:134), som inspirerat mig själv och så många andra och som förmodligen rätt återger tankeklimatet också vid tiden för Meads presentation: "Dessa fenomen kan inte tas för givna, människan har inte en gång för alla ett

medvetande och jag, t.ex. för att Gud nedlagt dem i henne, utan man måste förklara hur dessa själsliga fenomen uppstår genom naturliga processer." Nog verkar slutsatserna givna med en så torftig, ja bokstavligen "andefattig" presentation. "Själsliga fenomen" blir "medvetande", innebörden av "naturliga processer" antas oproblematiskt givna och så kommer detta "t ex" som man så lätt glider förbi. Men om jag idag nog tycker att t ex en del medeltida teologisk filosofi på sådana här punkter är långt mer subtil i sina analyser, så bör det tilläggas att jag själv säkert uppfattade formuleringen ovan som helt oproblematisk när jag läste den för trettio år sedan. Och medeltida teologisk filosofi: Bruket av ordet "Gud" i en utläggning hade säkert räckt för att aktualisera mina söndagsskoleföreläsningar om begreppet Gud och få mig att sluta läsa.

¹² Samuel 1967:159

¹³ "Kunskapsobjektet kan inte uppstå utan att bero på det medvetande som känner det och därför, eftersom de existerar i ömsesidigt beroende saknar båda inneboende *existens*", skriver Nagarjuna. (Komito 1987:169). Jfr Derridas "dekonstruktion" av begrepps *själv-existens*.

¹⁴ Longchenpa 1975:175-176

¹⁵ De flesta av dagens samhällsvetare associerar förmodligen här till Sartres presentation av medvetandet som en intighet. Men tanken om medvetandet – eller snarare "intellektet" som intighet, därmed potential för vetande av alla möjliga former, har en lång tradition och utvecklas med stor subtilitet av tänkare som sällan uppträder i sociologiska sammanhang. Jag syftar nu inte bara på buddhister och vedantiser utan t ex på sådana som Mäster Eckehart, den kristne mystiker som verkade under 12-1300-talet. Beträffande Eckehart och intellektet som intighet se Caputo 1975.

¹⁶ Se t ex Tulku 1977 eller Wolinsky 1996

¹⁷ Den som är intresserad av sofistikerad dekonstruktion av Derridas typ kan jämföra t ex med Inada 1970. En annan intressant källa i sammanhanget är Magliola 1984.

¹⁸ Tulku 1981: 80

¹⁹ Krishnamurti 1988:100. Notera likheten i G. Petrovics ord om "själv-förfrämligande" i *International Encyclopedia of Philosophy*: "Self-alienation is not simply a split into two parts that are equally related to the self as a whole, the implications is that one part of the self has more right to represent the self as a whole."(s.79)

²⁰ Krishnamurti 1994:63

²¹ Crossley 2001:142

²² Betydelsen av den sammanblandningen utvecklas av Douglas Harding (i t ex 1979, 1986 eller 1998)

²³ I Wren-Lewis 1988 ges en beskrivning av vad det kan betyda att *som* individ leva "från det hela". Till den som på grund av undertiteln på artikeln med dess tal om "ett möte med döden" drar öronen åt sig vill jag påpeka att Wren-Lewis själv före sin upplevelse att "dö" var mycket skeptisk till allt tal om s k "nära-döden"-upplevelser.

²⁴ Vill man resa frågetecken inför den möjlighet som här talas om skulle man kanske kunna anknyta till Derridas kritik av "den rena närvaron". Men det blir en något annan typ av kritik, som jag i och för sig tror riskerar att upphäva sig själv. Den möjligheten utvecklar jag i *Bortom jaget? Tidlös utmaning i postmodern tid*, som kanske finner ett förlag – vem vet?

²⁵ Se tex Tarthang Tulku 1978

²⁶ Ett slags mellanställning intas på sätt och vis av den kroppsorienterade Alexandertekniken, som bl a föreslår vad man kallar "primitiva direktiv" för att "omprogrammera" en kropp som vanemässigt fångats i en inskränkande och smärtframkallande hållning. Se t ex Craze 1996:25.

²⁷ "The Work of this Moment" är titeln på en bok av Toni Packer (1990) som handlar om just det.

²⁸ Batchelor 1977:96

²⁹ Derridas framställning av Platons begrepp *khora*, som ett slags grund som inte är någon grund och som inte kan "placeras" eller "reduceras" till en högre idévärld eller "den här" världen bär stor släktskap med det som somliga av jagdödspraktikerna pekar mot som "det yttersta". Jag stöder mig här på Caputo 1997.

³⁰ Mats Beronius (1991) drabbas av liknande svårigheter i försöket att förena försvaret för friheten med en Foucault-inspirerad ansats som tydligt pekar mot determinism och upphävande av mening- en hos ett frihetsbegrepp. Se särskilt kap.8. En mer utförlig analys ges i ovan nämnda *Bortom jaget? Tidlös utmaning i postmodern tid*.

³¹ Hardings (t ex 1986) variation går ut på att "praktiskt" utnyttja tomheten genom att under pågå- ende aktivitet hålla oss medvetna om hur den plats där vi föreställer oss vårt huvud egentligen är en öppen scen för allt det vi ser.

³² Det är på annat sätt förutsättningen för många materialistiskt reduktiva argument inklusive såda- na som söker visa att det vi tar för en yttervärld kanske bara är en bild i en hjärna som är elektriskt eller kemiskt stimulerad. Alla sådana argument förutsätter alltid en utanförstående iakttagare, fors- karen eller den som argumenterar, som utan vidare kan göra just de distinktioner, som är ifrågasat- ta. Kort formulerat: Om vi verkligen, med hänvisning till experiment med stimulering av hjärnan, menar att allt vi varseblir är bilder i hjärnan, då är förstås också hjärnan, experimenten, experi- mentresultaten och den som antar sig korrekt kunna avläsa dem bilder i hjärnan. Exit argumentet, för endera kan vi i så fall säga att allt är bilder i bilder i bilder eller att det faktiskt inte spelar någon roll. Inom denna hjärna – som väl måste vara *kosmisk* – kan vi fortfarande leva den värld med de distinktioner vi gjort förut. Den är varken verklig eller överklig – den är.

³³ Man skulle kunna mena att vi – samhället, vårt medvetande – är på väg mot en ny fas, där icke- dualismen kommer att vara självklar. En idé om en sådan "evolutionär" steg utvecklets t ex i Wilber 1981.

³⁴ Ett sådant teoretiskt (eller ideologiskt) brännmärkande av en förment ond klyvnad mellan kropp och själ-dualism kombineras i och för sig sedan utan vidare med teoretiska och ideologiska synsätt som innebär klyvnad just i termer av jaget. Vi sätter oss t ex isär i namn av kategoriska kollektiv – en förstörad ideell jagidentifikation. Och "praxis" hos så många av dem som ifrågasätter dualismen visar att det som egentligen betyder något för dem är just idéer.

³⁵ Till exempel undrar jag om inte en enkel och systematisk bok som Ken Wilbers *No Boundary* kan föra långt närmare en lösning på dualismen än de flesta teoretiska utläggningar inom en konventio- nell sociologisk eller metasociologisk ram. Kruxet är väl bara att en identifikation med sociologi i sig ofta medför att en sådan bok placeras utanför ramen för det relevanta, avvisas som ett slags "psy- kologi". Men den fråga man kan ha skäl att ställa sig i sådana sammanhang är om man främst är intresserad av att "komma förbi" det slags dualism som t ex Crossley talar om eller att bedriva soci- ologi. Ett visst sätt att i sociologins namn avvisa vissa resonemang som "psykologi" skulle också kunna vara uttryck för en form av dualism: Det psykologiska, det som har med subjektet att göra antas finnas i en enklav, "innanför" i "det individuella", det sociologiska, i en annan, "ute" i det soci- alt delade. Men om "det individuella" inte är så "individuellt"?

Referenser

- Asplund, J. (1970) "George Herbert Mead" i Asplund, J. (red.) *Sociologiska teorier*. Stockholm: Almqvist & Wiksell.
- Batchelor, S. (1997) *Buddhism without Beliefs*. London: Bloomsbury Publishing.
- Beronius, M. (1991) *Genealogi och Sociologi. Nietzsche, Foucault och den sociala analysen*. Stockholm/Stehag: Symposion.
- Caputo, J.D. (1975) "The Nothingness of the Intellect in Meister Eckharts 'Parisian Questions'", *The Thomist* XXXIX, January.
- Caputo, J.D. (1997) *Deconstruction in a Nutshell. A Conversation with Jacques Derrida*. New York: Fordham University Press.
- Craze, R. (1996) *Alexander Technique*. London: Hodder and Stoughton.
- Crossley, N. (2001) *The Social Body. Habit, identity and desire*. London: Sage Publications.
- Harding, D. (1986 [1961]) *On Having no Head. Zen and the Re-Discovery of the Obvious*. London/Boston/Henley: Arkana.
- Harding, D. (1979 [1952]) *The Hierarchy of Heaven and Earth*. Gainesville: University Presses of Florida.
- Harding, D. (1998) *Look for Yourself*. Encinitas: Inner Directions Publishing.
- Inada, K. (1970) *Nāgārjuna. A Translation of his Mūlamdhyamakakārikā*. Tokyo: The Hokuseido Press
- Komito, D.R. (1987) Nāgārjuna's "Seventy Stanzas". *A Buddhist Psychology of Emptiness*. Ithaca, New York: Snow Lion Publications.
- Krishnamurti, J. (1994) *On Learning and Knowledge*. San Francisco: Harper San Francisco.
- Krishnamurti, J. (1988) *Att vara fri*. Lund: Via Förlagsgemenskap.
- Longchenpa (1975) *Kindly Bent to Ease us* (Orig.1300-talet). Emeryville: Dharma Publishing.
- Magliola, R. (1984) *Derrida on the Mend*. Indiana: Purdue University Press.
- Packer, T (1990) *The Work of this Moment*. Boston & Shaftesbury: Shambhala Publications (Sv.övers. 1992 *Fånga Nuet. Att arbeta med det som är*. Norhagen: Via Bokförlag).
- Putnam, H. (1981) *Reason, Truth and History*. Cambridge: Cambridge University Press
- Samuel, W. (1967) *A Guide to Awareness and Tranquility*. Alabama: William Samuel Foundation.
- Tulku, T. (1977) *Time, Space and Knowledge. A New Vision of Reality*. Berkeley: Dharma Publishing.

- Tulku, T. (1978) *Kum Nye Relaxation*. Part I. Berkeley: Dharma Publishing.
- Tulku, T. (1981) *Hidden Mind of Freedom*. Berkeley: Dharma Publishing.
- Wilber, K. (1979) *No Boundary*. Boston/London: Shambhala Publications.
- Wilber, K. (1981) *Up From Eden*. New York: Anchor Press/Double Day.
- Wittgenstein, L. (1951) *Philosophical Investigations*. Oxford: Basil Blackwell.
(Sv.övers. Filosofiska undersökningar)
- Wolinsky, S.H. (1996) *Hearts on Fire – The Tao of Meditation*. (Sv.övers. *Frigörande Meditationsövningar*. Borgå 1997: Svenska förlaget liv & ledarskap ab.)
- Wren-Lewis, J. (1988) "The Darkness of God. A Personal Report on Consciousness Transformation Through an Encounter with Death." *Journal of Humanistic Psychology* Vol. 28.2: 105-122

Abstract

The Blind Spot: Mind, Body or Matter?

Using Nick Crossley's recently published *The Social Body. Habit, identity and desire* as a starting-point the author questions certain contemporary attempts to overcome dualism (often connected with present-day sociological interest in the body). He argues that they, if committed to materialism, crude or sophisticated, will reproduce dualism. They will end in materialist reductionism, he argues, unless "knowing" or "mind", a no-thing-ness, is recognized as inalienable to reality. This does not, as often assumed, imply "solipsism" unless one accepts the very dualist presupposition that mind is some-thing "private", "inside" of basically separate selves. Introducing non-dualist traditions outside of the body of academic sociology he presents certain practical forms of inquiry. Directed at or including the very inquirer they do not approach the mind/body-issue as a purely "theoretical" issue. Mind/body-dualism is further seen as an aspect of the broader dualism of self/other, in its turn the basis for human suffering and unfreedom. He asks at last why sociology, given a certain disciplinary self-understanding, bothers about dualism. He proposes the reason it does might be an unrecognised, academically indecent "existential" search for "wholeness". This "existential" aspect need be accepted, for the "problem of dualism" to find a solution.

Key words: Body/mind-dualism, reductionism, self, suffering.

UPPSALA
UNIVERSITET

Uppsala universitet ledigkungör härmed en tillsvidare-
anställning som

Professor i sociologi

vid Sociologiska institutionen

Arbetsuppgifter:

Till arbetsuppgifterna hör övergripande ansvar för forskning och forskarutbildning inom ämnesområdet, undervisning och handledning inom forskarutbildning och grundläggande utbildning. Uppdrag av administrativ art kan också förekomma.

Behörighetskrav

Enligt 4 kap. 5 § i högskoleförordningen är den behörig att anställas som professor, som visat såväl vetenskaplig som pedagogisk skicklighet. Enligt Uppsala universitets anställningsordning gäller vidare som allmänt behörighetskrav för lärare att ha den förmåga i övrigt som behövs för att fullgöra anställningen väl. Dessutom föreskrivs där att den som skall anställas som professor skall ha visat dels vetenskaplig skicklighet genom självständiga forskningsinsatser som i betydande grad överstiger vad som krävs för docentkompetens dels den undervisningsförmåga som krävs för anställningen och dessutom, om särskilda skäl ej föreligger, har genomgått för verksamhet inom universitetet relevant pedagogisk utbildning.

Innehavaren av denna professur skall ha såväl förtrogenhet med generella sociologiska frågor som erfarenhet av empirisk forskning.

Upplysningar:

Upplysningar om anställningen lämnas av prefekten vid Sociologiska institutionen, professor Lars Tornstam, tel. 018-471 11 87, e-post Lars.Tornstam@soc.uu.se.

Fullständig kungörelse kan beställas av Peter Liljenstolpe, tel 018-471 1952. Den finns även på universitetets hemsida under adress: www.personalavd.uu.se/ledigaplatser.html

Ansökan ställs till
Rektor för Uppsala
universitet och
lämnas in till
registrator UFV-PA
2001/2658, Uppsala
universitet,
Box 256,
751 05 UPPSALA,
fax 018-471 20 00
senast måndagen
den 6 maj 2002.

Fokusgruppsintervjuer i teori och praktik

AV MIRZET TURSUNOVIC

Varje forskningsmetod erbjuder en mångfald av både möjligheter och risker. Det gäller för användaren att vara införstådd med metodens teoretiska principer och praktiska tillämpningsområden, för att kunna ta tillvara möjligheterna och därmed minska metodens potentiella brister. Detta angår självfallet även fokusgruppsintervjuer. Under de senaste åren har ett större antal publikationer givits ut även i Sverige där man använt den här metoden.

Svensk litteratur som berör fokusgruppsintervjuer presenterar, med få undantag (t ex Wibeck 2000), mycket sparsamt metodens teoretiska grunder. Mestadels handlar det om olika utvärderings- och forskningsrapporter både inom privat och inom offentlig sektor.¹ Man kan också hitta akademisk forskning (t ex Dahlstedt 2000) där författaren ger metoden viss uppmärksamhet. Bortsett från en nyutkommen introduktionsbok till fokusgrupper (Wibeck 2000), med bra praktiska exempel och tips från arbetet med fokusgruppsintervjuer, finns i princip inget annat att tillgå på svenska om man på ett ställe vill få en fördjupad insikt i hur fokusgrupper fungerar.

Ett försök att sammanfatta metodens breda användningsfält måste inkludera allt ifrån akademisk forskning, utvärderingsprojekt via mediaundersökningar och kommunikations- och organisationsforskning till beslutsfattande processer, men också studier av känslor, attityder, åsikter och värderingar. För en sådan genomgång krävs betydligt längre tid och avsevärt större utrymme än vad ramarna för föreliggande artikel lämnar utrymme för. Min artikel vill ge ett bidrag till

Mirzet Tursunovic är doktorand vid Sociologiska institutionen, Göteborgs universitet. Hans avhandlingsprojekt rör bosniska ungdomars politiska socialisation, där olika agenter (skola, föräldrar, massmedia) agerande studeras.

diskussioner kring fokusgruppsintervjuer – ett kvalitativt angreppssätt som används av såväl sociologer som andra. Förhoppningsvis kan artikeln bidra till att ge en koppling mellan fokusgruppsintervjuns teoretiska premisser och dess praktiska användningsområden. Syftet med det här arbetet är därmed tvåfaldigt. Det första är att ge en kortfattad redogörelse för metoden. Det andra är att presentera fyra forskningsprojekt där fokusgrupper har använts som datainsamlingsmetod, ofta i kombination med andra metoder. Fokusgruppsintervjuer är även den primära datainsamlingsmetoden i mitt avhandlingsprojekt som behandlar bosniska ungdomars politiska socialisation.² Jag använder växelvis begreppen ”fokusgruppsintervjuer” och ”fokusgrupper”. Dessa begrepp används som synonymer här för att beteckna ett angreppssätt för insamling av kvalitativa data med hjälp av samtal/intervjuer i fokuserade grupper.

En introduktion till fokusgruppsintervjuer

Fokusgrupper kan uppvisa betydande variationer avseende storlek, sammansättning, användningsområden och ändamål. Därför kan det vara problematiskt att ge en övergripande definition av vad fokusgrupper egentligen är. David Morgan (1988:9, 1997:6, 1998a:29-31) sociolog och förgrundsfigur på området, urskiljer tre drag som är typiska för alla slags fokusgruppsintervjuer. De är en forskningsmetod för att samla in kvalitativa data som fokuserar speciella frågeställningar och där data samlas genom deltagarnas gruppdiskussioner. Även andra (Kitzinger & Barbour 1999:4-5) betraktar fokusgruppsintervjuer som en kvalitativ datainsamlingsmetod och en form av gruppintervjuer där data samlas när deltagarna i små grupper samtalar kring av diskussionsledarens givna spörsmål. Forskaren (diskussionsledare och forskare kan vara en och samma person) lyssnar på och lär av deltagarnas diskussioner under en kommunikations- och forskningsprocess som löper i tre steg. Forskarna bestämmer vad det är de helst vill veta från deltagarna, gruppen utvecklar en kreativ konversation kring dessa givna forskningsfrågor och slutligen summerar forskarna det de lärt sig från deltagarna. Eller med Morgans (1998a:10) ord, *fokus* är forskarens medan *gruppen* är deltagarnas.

Trots att fokusgrupper har sin upprinnelse i sociologin, associeras metoden idag främst med marknadsundersökningar där de tills nyligen huvudsakligen har använts. Metoden används dock numera inom en rad akademiska discipliner såsom socialantropologi, pedagogik, statsvetenskap, psykologi, medicin liksom i

utvärderingsarbeten inom myndigheter och frivilligorganisationer.

Utanför Sverige finns det i det närmaste oändligt många exempel på studier där fokusgruppsintervjuer har tillämpats. Undersökande fokusgrupper under politiska valkampanjer (Gamson 1992/1996:191), har utvecklats i USA och på senare tid flitigt använts även i Storbritannien (Kitzinger & Barbour 1999:1). Carlo Jaeger m fl (1999) studerar med hjälp av fokusgruppsintervjuer medborgarnas medvetenhet om de globala miljötmaningarna. Här och i liknande fall är en kombination av mikroundersökningsmetoder och studier av storskaliga humanekologiska system nödvändig. Fokusgrupper finner man också inom feministisk forskning (Espin 1996) fast Sue Wilkinson (1999:64) beklagar att metoden inte används i större utsträckning. Hon beskriver fokusgrupper som en kontextuell och icke-hierarkisk metod (skiftar makt från forskaren till deltagarna) som är mycket användbar i feministisk forskning likaväl som i forskning kring minoriteter. Metoden används flitigt inom forskningen om etniska minoriteters villkor (t ex Jarrett 1993; Chiu & Knight 1999), vid studier av organisatoriska förändringar (Barbour 1999), inom mediaforskningen (Morrison 1998) och så vidare.

Många (t ex Frey & Fontana 1993:21; Morgan 1997:4) anser Emory Bogardus' beskrivning av gruppintervjuer vara ett bland de tidigast publicerade arbeten inom området, trots att Bogardus själv i sin artikel publicerad 1926 i *Journal of Applied Sociology* inte använde uttrycket 'focus group' utan talade om 'group interview' (i Morrison 1998:122-123). Banbrytande arbeten där man använde gruppintervjuer som datainsamlingsmetod hävdas härstamma från tidig efterkrigstid när Merton & Kendall 1946, Merton m fl 1956/1990 studerade krigspropaganda (i Frey & Fontana 1993:22). David E. Morrison (1998:7-11) lyfter även fram Paul Felix Lazarfelds förtjänster vad gäller utvecklingen av fokusgruppsintervjuer, i synnerhet inom massmediaforskningen.

Fokusgrupper godtogs inte fullt ut som forskningsmetod inom den akademiska sfären under senare delen av 50-talet och under 60-talet. Richard A. Kreuger (1998c) spekulerar om orsaken och menar att en av främsta anledningarna låg i analysförfarandet. Fokusgruppsanalys ansågs vara förvirrande, med påfallande svårigheter att utveckla ett system användbart i de vanligaste undersökningssituationerna. Därutöver var ett av skälen till att fokusgrupper inte använts i större omfattning inom samhällsvetenskapen att resultaten från marknadsundersökningar relativt sparsamt dokumenterats och publicerats i vetenskapliga publika-

tioner. I marknadsundersökningar betraktas de mer eller mindre som en renodlad affärsverksamhet där metodutveckling är ett lågt prioriterat område. För att vara självkritisk har inte heller samhällsvetare, med få undantag, ansträngt sig vad gäller metodutvecklingen och med att publicera material om fokusgrupper som kvalitativ metod (Morgan 1988:9-14, 1997:4).

Under senare år har dock flera antologier getts ut och artiklar publicerats och man kan registrera en tendens att samhällsvetare (t ex Barbour & Kitzinger 1999) i allt större utsträckning diskuterar metodologiska aspekter i sina fokusgruppsstudier. De senaste åren, uppger Morgan (1997:2) har det årligen publicerats mer än etthundra strikt vetenskapliga artiklar där fokusgrupper använts som datainsamlingsmetod. Därtill skall läggas undersökningar utanför det akademiska området.

Rekrytering av deltagare

Att hitta deltagare villiga att ingå i en fokusgrupp som överensstämmer med forskares förväntningar kan vara ett långt och mödosamt arbete (Kreuger & King 1998:56; Morgan 1998a). Telefonsamtal, enkätundersökning, register, annonser, offentliga tillställningar och personliga kontakter kan vara framgångsrika instrument för det ändamålet. Själva rekryteringsarbetet kan hanteras av forskaren, frivilliga, av eldsjälur bland potentiella deltagare, av en utomstående grupp eller ett specialiserat företag. Rekryteringen är en viktig aspekt i forskningsprocessen då ingen diskussionsledare kan få igång diskussion i en grupp om deltagarna saknar kunskaper eller erfarenheter inom det aktuella forskningsområdet. Ekonomisk ersättning för deltagarna, om projektets budget lämnar utrymme för sådan post, kan i vissa fall underlätta rekryteringsansträngningar.

Om beslutet över vilka som kommer att ingå i fokusgrupper är taget bör man kolla möjliga existerande register för att få mer information om deltagarna. Man skall alltid vara försiktig med dessa register och försöka granska sina källor, se hur gamla uppgifterna är och hur pass detaljerad informationen är om potentiella deltagare. I vissa projekt kan deltagarna bli mer eller mindre beordrade att delta i undersökningen (elever uppmanade av lärare, anställda som uppmanas av arbetsgivare och dylikt) något som kan påverka undersökningens slutsatser.

Att slumpmässigt tillfråga deltagare från en lista är ganska vanligt förekommande. Andra människors referenser kan ofta vara den bästa källan för att hitta deltagare, inte minst genom "snöbollsmetoden" där en person tipsar om flera

potentiella deltagare. Det går också att söka och fånga upp deltagare inom ett begränsat geografiskt område t ex besökarna i ett affärscentrum, konferensdeltagare eller arbetare på en arbetsplats. Ett annat populärt sätt att rekrytera deltagare är att annonsera efter dem i olika massmedia så att de själva söker upp forskaren.

Förutsatt att man redan har bestämt vilka som kommer att ingå i fokusgrupper bör deltagandet säkras i tre steg. Minst två veckor innan sessionsdagen kontaktas deltagarna. En vecka före informeras deltagarna skriftligen om tid och plats för intervjun. En dag innan gruppen träffas bör deltagarna kontaktas per telefon (Morgan 1998b:85-86). Min och andras erfarenhet (t ex Anund m fl 2000:16) visar tyvärr, att alla vidtagna åtgärder till trots, händer det att intervjupersoner som tackat ja till inbjudan ändå inte dyker upp på den överenskomna tiden för intervjun. Det är nödvändigt att upplysa potentiella deltagare om eventuella risker som projektet kan medföra. Få om ens någon fokusgruppuppsättning kan garantera deltagarnas anonymitet d v s att inte någon kan uttröna vilka deltagarna var. Däremot måste garantier lämnas att data kommer att behandlas konfidentiellt vilket innebär att endast inblandade har tillgång till rådata.

Ett representativt och statistiskt urval är inte nödvändigt eftersom man oftast inte gör några generaliseringar och/eller mer systematiska jämförelser med andra grupper (Hylander 1998:10). Slumpmässigt urval är inte heller att rekommendera när fokusgrupper bildas och det av minst två skäl. För det första är det begränsade antalet deltagare i en undersökning extremt litet underlag för att vara representativt för en större population. För det andra kan det hända, att deltagare som uttagits genom slumpmässigt urval inte är kapabla att utveckla en meningsfull diskussion. Därför är ett teoretiskt motiverat urval att föredra (Layder 1998:46; Morgan 1997:35, 1998a:62, 1998b:56). Begreppet *'theoretical sampling'* utvecklades annars av Glaser & Strauss (1967) som menade att detta angreppssätt är vanligt förekommande inom den kvalitativa forskningen. Layder (1998:70) menar dock att ett teoretiskt styrt urval är lika användbart inom den kvantitativa forskningen. Att ett urval är teoretiskt motiverat innebär egentligen att deltagarna väljs i en studie utifrån studiens uppställda mål som i och för sig är teoretiskt styrda.

Vi skall alltså se till att göra urval som kan försäkra att deltagarna som ingått i undersökningen kan ge oss en meningsfull information som underlag för våra

tolkningar. Att kontrollera gruppens sammansättning genom att noggrant matcha utvalda kategorier av deltagare kallas segmentation. Segmenterade grupper gör det möjligt att studera skillnader i uppfattningar och resonering mellan grupper som skiljer sig åt med avseende på t ex kön, klass, etnicitet, utbildningsnivå och andra bakgrunds-faktorer (Morgan 1998b:59-64). Sammansättningen i urvalet varierar beroende på vilka faktorer som kan tänkas påverka inställningen till det diskuterade ämnet. Grupper måste vara så sammansatta att deltagarna känner sig trygga och vågar framföra sina åsikter och frivilligt delta i diskussioner (Wesslén 1996:21; Svenska Kommunförbundet 1999:13). En homogenitet i fråga om deltagarnas bakgrund är en rimlig utgångspunkt, men inte i deras attityder, erfarenheter och uppfattningar. Annars är risken påtaglig att man får en förutsägbar diskussion eller i värsta fall ingen diskussion alls. Ibland kan det, beroende av undersökningens syfte och deltagarna, vara fördelaktigt att deltagarna inte är bekanta med varandra (Morgan 1988:44-48, 1997:35-36).

Personer som ingår i en fokusgrupp utmärks bland annat av att de delar en gemensam upplevelse eller liknande erfarenheter inom ett område. För ett tillåtande gruppklimat är likhet i deltagarnas utbildning en beaktansvärd faktor (Hylander 1998:1-2). Antal deltagare i en grupp varierar dock och är framför allt beroende av undersökningens inriktning men också av projektets ekonomiska resurser. En tumregel är att det är lämpligt att arbeta med mellan sex och tolv deltagare i en grupp.

Diskussionsledarroll och frågekonstruktion

Diskussionsledare i fokusgruppsintervjuer kallas oftast för moderator vilket betonar den specifika uppgiften som denne har i en fokusgruppsdiskussion. Termen intervjuare är begränsad till en tvåvägskommunikation (intervjuaren och den intervjuade), medan termen *moderator* tyder på att dennes roll är att leda diskussioner med multipla interaktioner (interaktion mellan deltagare) (Kreuger 1998b:2). Moderatoren har till uppgift att hålla respondenternas "fokus" på ett specifikt ämne (Frey & Fontana 1993:30). Oftast är moderatoren relativt passiv under själva intervjusituationen och är där för att registrera vad som kommer och inte kommer upp till diskussion (Anund m fl 2000:15). Moderatoren skall inte agera som en deltagare eller försöka styra resultatet av gruppdiskussionen. Det är önskvärt att moderatoren i början anger sin egen position. Ibland kan det vara bra att det vid sidan av en moderator finns en eller två observatörer/sekre-

terare med uppgift att dokumentera talordning, kroppsspråk och att tillsammans med moderator se till att inga frågor missas (Wesslén 1996:22; Svenska Kommunförbundet 1999:14).

Moderatorns uppgift är att skapa ett diskussionsssammanhang där deltagarna känner sig motiverade att framföra sina åsikter i ett utbyte med andra deltagare. Faktorer som moderatorns kön, ålder, språk, socioekonomisk situation, etniska bakgrund eller politiska åskådningar kan ha viss effekt på deltagarna (Kreuger & King 1998:68). Ett ofta förekommande fel är att moderatören talar om sina egna erfarenheter och kommer med synpunkter om det diskuterade ämnet, i syfte att främja diskussionen. I praktiken blir effekten den motsatta, något som kan äventyra hela studien.

Moderatören bör under diskussionens gång ha ett dåtid-nutid-framtid perspektiv. Det vill säga komma ihåg det som redan har diskuterats, vad den aktuella överläggningen gäller samt ha en uppfattning om vad som närmast kommer att behandlas. Det förutsätts att moderatören själv har satt sig in i frågorna, hur de konstruerats och formulerats. Att kika i frågeguiden för att komma ihåg nästa fråga är acceptabelt dock utan att förlora ögonkontakt med deltagarna (Kreuger 1998b:9-10). Långa introduktioner bör av minst två skäl undvikas. Deltagarnas koncentration avtar ju längre moderatören talar och det kan sända signaler till deltagarna om att det är de som skall lyssna på moderatören och inte tvärtom (Kreuger 1998b:21-23). En balans mellan formalitet och informalitet samt humor måste åstadkommas. Sträng formalitet kan strypa en dynamisk interaktion likaså kan informalitet tolkas av deltagarna som att diskussionen inte är särskilt viktig.

Tre kategorier av moderatorer kan urskiljas: professionella, speciellt utbildade för det aktuella projektet och frivilliga moderatorer (Kreuger 1998b:37-40; Kreuger & King 1998:20). Flera indikatorer pekar på fördelar med frivilliga moderatorer. De kan vara bra på att samla in djupdata, är relativt billiga och kan genom sitt engagemang i frågorna vara mera måna om de resultat som kan leda till förbättring av verksamheten. När medlemmar av ett samfund genomför undersökningen baserad i fokusgruppsintervjuer kallas det för en ”*collaborative approach*” (Kreuger & King 1998:5-6, 19). Professionella moderatorer med akademisk utbildning och erfarenhet inom området skall dock alltid användas när undersökningen är komplex och kräver avancerade metodologiska kunskaper, när organisationen behöver en utomstående perspektiv, när resultatet av under-

sökningen är mera viktigt än själva processen och inte minst när undersökningen är politiskt känslig (Ibid s.8-10).

Ett flertal forskare (Kreuger 1994; Morgan & Kreuger 1993:5) hävdar att det till och med kan vara bättre att använda kunniga och insatta moderatorer som tillhör samma grupp som deltagarna än speciellt utbildade moderatorer. Man skall emellertid akta sig för att genom demystifiering av den professionelle moderatorns roll skapa en ny myt genom att hävda att vem som helst kan leda diskussionen i fokusgrupper. Deltagarnas eventuella tidigare bekantskap med moderatorn kan ha en viss inverkan på gruppdiskussioner. Ett plus är om moderatorn har kunskaper om målgruppens villkor, språket, terminologin, gester och deras kulturella koder (Kitzinger & Barbour 1999:13). Om reliabilitetskriteriet används i frågor/svar ledet krävs det att samma moderator leder samtliga sammankomster i en undersökning (Albrecht m fl 1993:62; Hylander 1998:7-8).

Bra frågor utgör hjärtat i en fokusgruppundersökning och för att få fram sådana fordras alltid flera personer (Kreuger & King 1998:64-65). Responser från kollegor, andra experter och personer från samma kategori som de potentiella deltagarna, är bra hjälp på vägen till att konstruera de rätta frågorna. Effektiva frågor bör vara klara, korta, förnuftiga och välanpassade till deltagarna. Klara frågor är i allmänhet korta, endimensionella och jargongfria. Långa frågor, i synnerhet de med många fackuttryck, bör undvikas för de kan verka förvirrande och kväva diskussionen.

Moderatorn måste visa sitt intresse för ämnet och sin vilja att lära av deltagarna (Wennberg & Hane 1998:12-13). För Morgan (1988:43-44) är det också viktigt att kunna skilja på en för respondenterna intressant och en för studien angelägen fråga. En intressant fråga som kan leda till långa diskussioner behöver inte nödvändigtvis betraktas som viktig. Diskussionen bör hållas igång så länge att grader av överensstämmelse eller oenighet i grupper blir uppenbara. För att fokusgruppsessioner skall bli genomförbara måste alla deltagare bemöta andras åsikter med respekt men, de måste inte hålla med dem. Alla bör kunna känna sig fria att uttrycka sina avvikande meningar.

En frågeguide skall först testas. Erfarna moderatorer säger att deltagarna inledningsvis kan testa frågeguiden och om den fungerar kan sessionen räknas som en lyckad sammankomst. Innan man prövar den metoden, och för att spara resurser, kan kollegor, experter inom området, potentiella deltagare, till och med familjemedlemmar och vänner lämna synpunkter på hur frågorna är konstruera-

de och om de verkar vara lämpliga att ställa till en tilltänkt grupp (Kreuger 1998a:57-59).

Öppningsfrågor skall kunna besvaras av varje deltagare och i princip tjäna till att deltagarna bekantar sig med varandra och får uppmuntran att delta i diskussionen. Vanligtvis är sådana frågor inte föremål för analys, i synnerhet inte om man tidigare har samlat demografiska data för respondenterna. Introduktionsfrågor som i grova drag introducerar samtalsämnet för sessionen är inte heller så viktiga att analysera. Med övergångsfrågor närmar man sig ämnen som är av större intresse, de nyckelfrågor som utvecklas först när frågeguiden upprättas. Avslutningsfrågor som är av summerande karaktär ger alla deltagare tillfälle att ge sin bild av den föregående diskussionen (Kreuger 1998a:23-29). Det är enklast att avsluta sammankomsten genom att tacka deltagarna, betala med pengar eller presenter. Klart bättre är om moderatorn kort summerar föregående diskussion och sedan frågar deltagarna om de instämmer med sammanfattningen eller om de ville lägga till något eller fråga, i synnerhet om de i början av diskussionen tillsagts att återkomma med frågor i slutet av sammankomsten.

Kvalitetskontroll i fokusgruppsintervjuer

Den senaste tidens intresse för och breda användning av fokusgruppsintervjuer aktualiserar frågor om kvalitetskontroll. Problematiken är naturligtvis på intet sätt unik och gäller inte enbart fokusgrupper utan är viktig att reflektera över inom alla forskningsmetoder. Jag kommer emellertid i det här avsnittet endast att presentera en del av diskussionen kring kvalitetskontrollen i fokusgruppsintervjuer. Det finns gott om litteratur som behandlar kvalitetskontroll i kvalitativa datainsamlingsmetoder (t ex Miles & Huberman 1994; Silverman 2001; Denzin & Lincoln 1994 kap. 5; Kvale 1997 kap. 13). Denna problematik i anknytning till fokusgruppsintervjuer behandlas främst av Richard A. Kreuger (1993:65-85) i artikel *Quality control in Focus Group Research*. Där presenterar han tio så kallade kvalitetsfaktorer i fokusgruppsintervjuer.

Klarhet kring forskningens syfte (a) handlar om att försäkra sig om att metoden kan användas under en kvalitativ informationsinsamlande process. Med lämplig miljö för sammankomster (b) menas både den fysiska lokaliteten där deltagarna möts och projektets sociopolitiska kontext. Denna aspekt är hotad bl a om projektet inte kan erbjuda deltagarna konfidentialitet eller om lokaliteten kan framkalla vissa negativa attityder hos dem. Projektets finansiering och till-

räckliga resurser (c) måste inom realistiska ramar ordnas innan det påbörjas. Att rekrytera adekvata deltagare (d) kan verka vara enkelt men är egentligen arbetskrävande och en av de kvalitetsfaktorer som är svårast att uppnå i en fokusgruppsundersökning. För fokusgrupper fordras en skicklig moderator (e) med mental disciplin, väl förberedd, med sinne för humor och gruppinteraktion, flexibel och i stånd att lyssna på vad deltagarna säger (Ibid s.65-76).

Ingen fokusgrupp kan enligt Kreuger genomföras utan frågor (f) som skall vara välgenomtänkta och anpassade till deltagarna både till antal och till konstruktion. Noggrann hantering av data (g) under hela processen inkluderar vid sidan av inspelningar och transkriberingar även bakgrundsinformation och fältanteckningar. Här är en assisterande moderator till stor nytta. Systematisk och verifierbar analys (h) är vanligtvis en svårlöst fråga. Den är tidskrävande och komplex. Resultatredovisningen måste vara lämplig för studiens syften (i) och utgå från mottagarnas behov och kan vara muntlig eller skriftlig. Att visa respekt för deltagare, klienter och metod (j) är Kreugers (Ibid s.76-84) avslutande råd för dem som arbetar med fokusgruppsintervjuer i sina studier.

Även om vissa rekommendationer verkar vara lite pretentiösa och alltför handboksmässiga, så menar jag ändå att de innebär ett viktigt steg i intentionerna att medvetandegöra de faktorer som har avgörande betydelse för forskningsprocessen i sin helhet. I stora drag kan vi naturligtvis se dem som allmängiltiga för flera undersökningsmetoder.

Relationer till andra metoder

Triangulering är vanligt förekommande och ett fruktbart arbetssätt inom många kvalitativa områden och kan betraktas som både ett validitetsinstrument och en multistrategisk forskningsinriktning. Den går ut på att inom en och samma undersökning bruka olika typer av forskningsmetoder, olika datateorier, olika analys och tolkningsstrategier samt olika teoretiska perspektiv (Denzin 1989; Bloor 1997:37-50; Layder 1998:42). Det har visat sig att fokusgruppsintervjuer kan kombineras med både kvalitativa och kvantitativa metoder. En jämförelse mellan fokusgrupper och deltagande observation, individuella intervjuer och survey ger en bra översikt över fokusgrupps starka och mindre starka sidor samt visar på potentiella användningsområden för den. Kontrollen av interaktioner är exempelvis större i fokusgrupper än vid deltagande observation, men den är mindre än vid individuella intervjuer.

Deltagande observation

I ett projekt där deltagande observation är den primära datainsamlingsmetoden kan fokusgrupper, som en ingång i projektet, erbjuda en komprimerad insikt i hur deltagarna förhåller sig till forskningsfrågor. Den aspekten är av särskilt intresse för forskare som ger sig in i ett för honom/henne relativt nytt och/eller ett föga utforskat område (Morgan 1997:23). Fokusgruppsintervjuer erbjuder här möjlighet att observera en stor mängd interaktioner. Det är knappast genomförligt utan forskarens kontroll och ledning av deltagarna i gruppdiskussioner samtidigt som denna kontroll utgör den största nackdelen hos fokusgrupper jämfört med deltagande observationer. Övervakad diskussion under reglerade former kan av deltagarna uppfattas som onaturlig vilket kan ha en hämmande effekt på interaktionen i gruppen.

Den deltagande observationens fördel ligger i den naturliga stämningen. Utifrån detta hävdar Morgan (1988:15-17) att fokusgrupper är bättre lämpade vid studier av attityder och kognitiva processer medan deltagande observation är överlägsen vad gäller studier av roller och organisationer. Det som förenar de här metoderna kan sammanfattas som ett genuint intresse för gruppens interaktion.

Individuella intervjuer

Fokusgruppsintervjuer har en funktion både före och efter genomförandet av kvalitativa individuella intervjuer. Fokusgrupper kan bildas för att följa upp de individuella intervjuerna (Morgan 1988:30-31). Vad individuella intervjuer kan bidra med är att få reda på om den tilltänkta målgruppen överhuvudtaget vill diskutera det aktuella ämnet samt underlätta att konstruera diskussionsguiden (Morgan 1997:22). Kanske det viktigaste som fokusgrupper kan bidra med i ett projekt uppbyggt kring individuella intervjuer är att några utforskande samtalsgrupper används för att utpröva frågeformulär. Den aspekten är viktig i synnerhet när det saknas mer ingående studier kring samtalsämnen och/eller respondenter-, eller när forskaren är relativt ny på ett forskningsområde.

Kvalitativa individuella intervjuer kan vara bättre lämpade när undersökningens syfte är att få djupare insikt i en persons erfarenheter kring ett givet ämne. Den slutsatsen drar Lynn Michell (1999) efter att i en undersökning ha arbetat både med fokusgrupper och individuella intervjuer. Undersökningen handlade om elva och tolv år gamla barns erfarenheter av sociala strukturer i sin omgivning, dvs i skolan, bland jämnåriga kamrater, i grannskapet. Å andra sidan kan

fokusgruppsintervjuer vara lämpliga just för potentiellt känsliga frågeställningar då vissa personer kan vara öppnare när de samtalar med andra om något som berör dem djupt och känslomässigt (Farquhar & Das 1999; Morgan & Kreuger 1993). Att definiera vad man menar med ”ett känsligt ämne” är dock inte oproblemiskt, då det naturligtvis är en subjektiv uppfattning. För Jenny Kitzinger & Clare Farquhar (1999:157) utgör diskussioner om sexuell identitet och/eller sexuellt våld exempel på det de kallar för *‘sensitive moments’*. De menar att människor brukar vara mer öppna när sådana frågor diskuteras tillsammans med andra som har liknande upplevelser. Det är intressant i och för sig att studera de individer som tackar nej till att delta i undersökningar när sådana känsliga ämnen diskuteras. I två projekt som handlade om sexuellt våld var det lättare att engagera kvinnor än män som deltagare (Ibid s.159).

Den relativa styrkan hos fokusgruppsintervjuer ligger i dess förmåga att observera interaktioner kring ett samtalsämne, vilket är den främsta orsaken till att de inom marknadsundersökningar föredras framför individuella intervjuer. I fokusgrupper kan man få spontana responser från deltagare som brukar uppvisa en högre grad av engagemang i interaktionen med andra respondenter än med intervjuare i individuella samtal. Ett problem som dyker upp hos båda de här metoderna är svårigheten att kunna avgöra hur öppna eller hämmade respondenterna är. Avhängigt det diskuterade ämnet kan de vara mer ärliga mot intervjuare än mot en moderator och övriga deltagare i en fokusgrupp (Morgan 1988:17-20). Det har också registrerats ett ”macho-beteende” hos manliga tonåringar när jämnåriga flickor var med i fokusgrupper (Morgan 1997:12). Den interpersonella dynamiken i individuella intervjuer är begränsad till respondenten och intervjuaren där ett samtal mellan icke likställda parter äger rum (Kvale 1997:13), medan det i fokusgrupper är det flera oftast likställda individer (i fråga om sociodemografiska karaktäristika) som diskuterar under ledning av en moderator.

Surveyundersökningar

Inom surveyundersökningar, finner Morgan (1997:25-27) att man numera använder fokusgrupper främst för att med hjälp av ett urval av potentiella respondenter framställa frågeformulär. Forskaren får en mera balanserad bild av hur respondenterna tänker kring en specifik fråga och om vad som kan vara viktigt. Fokusgruppsintervjuer kan i kombination med survey vara bra på att utveckla hypoteser, att testa om frågeformulären verkligen täcker det som fors-

karen har tänkt sig samt att se om det finns samstämmighet mellan deltagarnas och forskarens tolkningar av frågeställningar.

Forskare inom skilda områden rapporterar om hur de arbetat med fokusgrupper i syfte att skapa hypoteser och utveckla frågeformulär för sina surveyundersökningar. Här finns sociologiska studier, men framför allt handlar det om studier inom det medicinska området där hälsoproblem och andra känsliga frågeställningar har diskuterats med deltagarna. Användning av fokusgrupper som en kvalitativ metod i surveyundersökningar ser Brent Wolff m fl (1993:118) som en union mellan två olika forskningstraditioner inom sociologin. Det tillvägagångssättet tillämpade han i en studie av familjestorleken och dess inverkan på individers välbefinnande i rurala områden i Thailand.

Theodore D. Fuller m fl (1993:91-104) visar med sin studie av trångboddhet i Bangkok att fokusgrupper mycket framgångsrikt kan användas för att utveckla frågeformulär inför en större surveyundersökning. De skriver att fokusgrupper visade sig vara ett ”*enormously valuable element*” för deras projekt (Ibid s.104). Sammanlagt var det tio grupper, där deltagarna mestadels var låginkomsttagare. Varje grupp bestod av deltagare från ett och samma grannskap och rekryterades av medlemmarna i forskningslaget. Fokusgrupper var en rik informationskälla om familjeinteraktioner, familjekonflikter och stressyttringar. Forskarna var övertygade att fokusgrupper var till ovärderlig hjälp vid utvecklandet av teoretiska variabler och hypoteser med hög validitet och realitet som öppnade vägen för en lyckosam kommunikation med målgruppen. Erfarenheter visar således att fokusgrupper och survey mycket väl kan komplettera varandra och ge en asymmetrisk men oberoende observation av det studerade fenomenet.

Användande av fokusgrupper

Morgan & Kreuger (1993:3) hävdar att vår kunskap om användningen av fokusgruppsintervjuer i stort sett fortfarande befinner sig på ett stadium där kännetecknet om metoden mestadels härstammar från forskarnas/-moderatorernas personliga erfarenheter och reflektioner från studier med användning av fokusgrupper, och endast till en mindre del från systematiska undersökningar kring metodens för- och nackdelar.

Trenden tycks hålla på att brytas då allt fler antologier och artiklar på senare tid uppmärksammar dessa aspekter (t ex Barbour & Kitzinger 1999; Jaeger m fl 1999; Ledingham & Bruning 1998/99, Dahlstedt 2000). Morgan (1998a:17)

framhäver att ett av de bästa sätten att lära sig hur, och om man kan använda fokusgrupper i sitt projekt är att studera fall där de använts med framgång. En sådan läsning kan ge en realistisk bild av hur fokusgrupper kan brukas från början till slutet av ett forskningsprojekt. Jag har därför ingående studerat ett större antal studier (några presenteras längre fram i arbetet) där forskningen var uppbyggd kring fokusgruppsintervjuer.

Morgan & Krueger båda med bred erfarenhet inom området räknar i sin artikel *When to Use Focus Groups and Why* (1993:10-14) upp fall där fokusgrupper bör undvikas respektive användas. De skall inte användas när syftet är något annat än forskning. De är heller inte lämpliga när diskussioner inte är aktuella när exempelvis gruppen är sammansatt av deltagare som inte känner sig motiverade att samtala om forskningsspörsmål. Om samtalsämnen av någon anledning inte är lämpliga för deltagarna, som kanhända inte har tillräckliga erfarenheter för att kunna uttala sig, skall fokusgrupper undvikas. Liknande problem har man när deltagarna är alltför mycket involverade och/eller har kunskaper/erfarenheter inom ett område (t ex experter). Den bästa matchningen mellan forskarnas och deltagarnas intressen är när båda parter är måna om att producera användbar data. Om det kan antas att deltagarna i en fokusgrupp har ”diametralt olika sätt att tala om och förstå världen” då är inte en fokusgruppsintervju den optimala forskningsmetoden (Dahlstedt 2000:25-6).

Morgan & Krueger (1993:15-19) menar däremot att fokusgrupper skall just användas där det råder påtagliga maktskillnader mellan deltagarna å ena sidan och beslutsfattarna å den andra. Här kan fokusgrupper hjälpa oss till att få insikt i hur t ex de som inte besitter maktpositioner (etniska minoriteter, låginkomsttagare, ungdomar) uttrycker sina erfarenheter kring vissa frågor. Metoden kan också användas när gapet är stort mellan experter och respektive målgrupper avseende språk, kultur, religion, utbildningsnivå. De bidrar i det sammanhanget till att experter får en realistisk bild av vad kunder eller klienter tycker om deras verksamheter och deras önskemål. Fokusgrupper visade sig vara effektiva för att utröna människors beteende, känslor, attityder, värderingar och motivation, på områden där det normalt är svårt att få till stånd samtal. Här skapas en unik miljö där deltagarna känner större förtroende för forskningsprocessen och kan se sig som respekterade med tankar och idéer som tas på allvar av forskaren.

Den idag breda användningen av fokusgruppsintervjuer i diverse sammanhang banar väg för att metoden inte sällan används på ett inadekvat sätt. Framför allt

handlar det om grupper som inte organiseras i forskningssyfte, som inte är fokuserade eller inte får möjligheter att ägna sig åt en egentlig diskussion (Morgan 1998a:29-35, 1996:130-135). Grupper konstruerade på sådana mer lösliga grunder kan i vissa fall ge användbart material för analys, men de bör inte kallas för fokusgrupper.

Hur andra har arbetat med fokusgrupper

Nedan följer ett antal exempel där forskare använt fokusgrupper i syfte att utforska deltagarnas erfarenheter inom vissa områden. De utvalda studierna pekar både på möjligheter och på begränsningar hos fokusgruppsintervjuer. Dessutom har samtliga exempel vissa beröringspunkter med min pågående studie (se not 2). Först behandlas ett projekt om sexuella beteenden hos kvinnor bland etniska minoriteter i USA. Det andra exemplet visar en variant av fokusgrupper som William Gamson (1992/1996) kallar "de jämlikas konversation". Det tredje exemplet, som studerar afroamerikanska kvinnor som är låginkomsttagare, visar viktiga aspekter vid undersökningar med utsatta grupperingar i samhället. Slutligen beskrivs en undersökning av ungdomars syn på våld, skola och utbildning i Detroit.

Exempel 1: Sexuellt beteende hos kvinnor bland etniska minoriteter i USA.

Olivia M. Espins (1996) studie hade som mål att öka kunskaper och förståelse för sexualiteten hos immigrant/flyktingkvinnor i USA. De kvalitativa datainsamlingsmetoder som användes var fokusgrupps- och individuella intervjuer med mödrar och döttrar som invandrat från ett flertal länder till USA. Enligt författaren visade sig fokusgruppsintervjuer i denna undersökning vara en mycket användbar och effektiv metod både i termer av tid och i pengar. Metodens koncept är särskilt lämpad för nya forskningsfält och/eller där forskaren är relativt novis (Ibid s.92-93). Artikeln redovisar preliminära resultat från tre fokusgrupper genomförda i San Diego. En grupp var tyskspråkig en spansk- och den tredje var engelskspråkig.

Deltagarna rekryterades via personliga kontakter och "friendship pyramid" (Espin 1996:93). Tilltänkta deltagare var tillfrågade om de frivilligt ville delta i små grupper med fem till tio kvinnor med samma kulturella bakgrund avseende ursprungsland, socioekonomisk status och modersmål. Kvinnorna var mellan tjugo och fyrtio år, hade utbildning på collegenivå och var första- eller

andra generationens invandrare. Diskussionerna kretsade kring deltagarnas livsberättelser och erfarenheter. Analysen visade hur dessa kvinnors sexuella beteende påverkade familjernas värdesystem. Den visade också hur mödrar, som överförare av kulturella normer, berättar (eller inte gör det) för sina döttrar om vad de bör (eller inte bör) göra som kvinnor. Enligt Espin diskuterade deltagarna flera frågeställningar med anknytning till sexualitet och sexuellt våld. Intervjuerna bandades, transkriberades och analyserades sedan.

Att "passa in i samhället" och inte betraktas som avvikare visade sig vara ett högt prioriterat område hos företrädarna för de minoritetsgrupper i USA som ingick i undersökningen. Även sättet att klä sig på framstår i Espins artikel som en viktig aspekt i utvecklandet av den etniska identiteten hos denna grupp kvinnor. Invandrarkvinnornas identitetsbygge och identitetens omvandlingar uttrycks i vår tid genom deras klädsel och sexualitet. De unga kvinnornas strävan att anpassas till och efterlikna majoritetsbefolkningen avseende klädsmaken gjorde att de spenderade en hel del av sina inkomster på klädinköp. Detta skapade en konfliktfylld situation i dessa invandrarfamiljer. Genom att använda sina kläder som medel, visade dessa kvinnor sitt motstånd både gentemot majoritetssamhället och sina egna etniskt/nationella gemenskaper.

Exempel 2: Peer group conversations som en variant av fokusgrupper.

William A. Gamsons (1992/1996) undersökte hur arbetare i små grupper diskuterade aktuella politiska samtalsämnen. Diskussionerna fördes vanligtvis så att moderatören, sedan diskussionsunderlaget presenterats, frågade efter deltagarnas åsikter om vad de sett, hört eller läst. Gamson fann det svårt att förmå potentiella deltagare att ingå i en fokusgrupp. De skulle träffa andra deltagare i sina hem, vilket krävde ett etablerat förhållande och förtroende mellan dem för att undersökningen skulle kunna genomföras.

Efter stora ansträngningar lyckades forskningslaget få tio procent av det ursprungliga urvalet att ingå i fokusgrupper. Med utomordentliga insatser kunde man möjligtvis höja andelen till femton procent, hävdade Gamson. Under sådana förhållanden är självselektionen påtaglig bland deltagarna samtidigt som forskaren strävade efter att ändå uppnå heterogenitet avseende flera variabler. Vad gällde ras- och könsaspekten konstruerades grupper med ungefär lika stor andel svarta och vita, män och kvinnor (Gamson 1992/1996:189-91). Nästan tvåhundra deltagare från Boston fördelades på trettiosju fokusgrupper. Grupperna bestod av

mellan tre och sex deltagare, det genomsnittliga antalet var fem. Sessionerna genomfördes i deltagarnas hem istället för i vad Gamson kallar "byråkratiska lokaler". Deltagarna kände varandra sedan tidigare och moderatorn höll låg inblandningsgrad under överläggningarnas gång (Ibid s.191-92).

Gamson kallade sina fokusgrupper för "*peer group conversations*" och underströk att de hade vissa speciella element som inte nödvändigtvis finns i andra fokusgruppuppställningar (t ex att vara sammansatta av jämnåriga bekanta). Eventuell användning av denna metod bör föregås av noggranna studier av metodens lämplighet utifrån den aktuella studiens särdrag. Han avråder från att använda videobandspelare då den kan inverka på stämningen i grupperna. Innan diskussionen skulle börja fick deltagarna fylla i ett frågeformulär om sin sociala bakgrund. Därefter ombads de att presentera sig (namn och kort om sitt arbete och fritidsintressen), för att sedan diskutera fyra politiska frågeområden: problematisk industri, "affirmative action", kärnkraft och Arab-Israel-konflikten. Mediaurvalet bestod av fyra källor; TV:s kvällssändningar från ABC, CBS och NBC, tre tidningars reportage och kommentarer (Time, Newsweek, U. S. News and World Report), redaktörernas teckningar och åsiktskolumner. Inspelningar transkriberades och analyserades i en konversationsanalys (Gamson 1992/1996:193-96).

Exempel 3: Unga afroamerikanska, låginkomsttagande kvinnor.

Av Robin L. Jarretts (1993:184-201) artikel framgår att forskarens förhållande till deltagarna kan påverkas även av små detaljer. Artikeln behandlar en undersöknings metodologiska aspekter där fokusgruppens dynamik lyfts fram, dynamiken i konversationen mellan moderatorn och deltagarna men också internt mellan deltagarna. Jarrett studerade unga afroamerikanska låginkomsttagande kvinnors vardag och överlevnadsstrategier. I studiens första fas användes en serie utforskande fokusgrupper. I det andra stadiet genomfördes detaljerade individuella intervjuer och deltagande observation med ett urval av deltagarna men även med deras familjer.

Sammanlagt åttiottva unga kvinnor deltog i tio grupper. Varje grupp omfattade mellan åtta och tio respondenter. Urvalskriterierna för deltagarna var att de var ogifta mödrar som i undersökningens ögonblick mottog finansiell hjälp från *Aid to Families with Dependent Children* (AFDC) och bodde i låginkomstområden eller i områden under så kallad ekonomisk övergång. Eftersom dessa kvin-

nors socioekonomiska situation ansågs kunna leda till en långvarig beroendeställning var deras berättelser och erfarenheter viktiga inte minst i förebyggande syften. Att ta första kontakten med potentiella deltagare beskriver Jarrett (1993:190) som mycket tidskrävande inte minst beroende på att en del av kvinnorna inte hade tillgång till telefon. Hushållen använde olika strategier när de blev uppringda. I en del hushåll svarade barn som utförligt frågade ut den som ringde innan någon vuxen tog över samtalet. I vissa fall kunde man höra vuxna instruera de barn som svarade om vilka frågor dessa skulle ställa innan de själva svarade.

Det tycks vara så att respondenterna i kvalitativa undersökningar i allmänhet bestämmer sig för att delta på grund av sin relation till forskaren, menar Jarrett (Ibid s.188). Hon hävdar att trots den relativt korta tid hon hade på sig att etablera en relation till potentiella deltagare var deras respons positiv, troligtvis beroende på att hon till synes är av samma ursprung som deltagarna (beskriver sig som en ungdomlig afroamerikansk kvinna). Jarrett betonar också att hon försökte förmedla till deltagarna att hennes roll var att lyssna till och inte att komma med några råd till dem. Som moderator visade hon under sessionerna både humor och empatisk förmåga. Deltagarna erbjöds ekonomisk ersättning (15 \$) för sin medverkan, men Jarrett tror inte att ersättningen spelade någon större roll för deltagandet. De kvinnor som senare medverkade i deltagande observationer och individuella intervjuer ville inte ha någon ekonomisk kompensation för detta.

Exempel 4: Ungdomars syn på våldet i Detroit.

Det antas att ungdomsvåldet är relaterat till sociala förhållanden, kulturella normer, familjeuppfostran och inte minst grupptillhörighet. Det aktuella projektet (Pryor m fl 1999) hade som målsättning att undersöka hur ungdomars syn på våld och skola och utbildning påverkas av boendet och grupptillhörigheten. Detta är ett angeläget ämne i USA med tanke på att mord har blivit den främsta dödsorsaken bland afroamerikaner i åldrarna femton till tjugofyra år.

De trehundrafemtio ungdomar som ingick i undersökningen representerade olika etniska och socioekonomiska grupper i staden Detroit. Surveyer och fokusgruppsintervjuer var projektets datainsamlingsmetoder. Gruppen hade en blandad etnisk sammansättning med något fler flickor än pojkar. Tio procent var utlandsfödda, en fjärdedel var angloamerikaner, fyrtioen procent afroamerika-

ner, åtta procent var latinamerikaner och övriga hade arabisk, rysk, judisk, slavisk, indiansk eller asiatisk härkomst. Trettioen grupper bildades med två tredjedelar av deltagarna mellan femton och arton år, rekryterade ur arton organisationer som ungdomar söker sig till eller är hänvisade till (såsom skolor, jobbtjäningsprogram, kyrkliga ungdomsgrupper) men också genom informella nätverk (Pryor m fl 1999).

Diskussionerna spelades in och transkriberades inför analysarbetet. Efter det att ungdomarna diskuterat om hur det var att leva i sina respektive bostadsområden ombads de att redogöra för vad de ansåg vara de största problemen där. Diskussionen var livlig och det var utmanande att identifiera de främsta problemen. Ungdomarna ansåg att ett komplex av interrelaterade faktorer leder till våld, som de onekligen uppfattar som ett reellt problem. Forskarna kom fram till att ungdomarnas syn på problemet berodde på deras etniska bakgrund, vilka sociala organisationer de tillhörde samt vilket bostadsområde de bodde i. Olika etniska grupper lyfte fram olika faktorer. Det var moraliska aspekter, brist på sammanhållning, brist på politiskt engagemang, egoism, materialism, skvaller, inga nya lokaler där ungdomar kan samlas. Men också etniska motsättningar och fördomar, arbetslöshet i allmänhet och ungdomsarbetslöshet i synnerhet, poliskorruption, säkerhet i skolan och i staden med mera.

Ungdomar uppfattade skolan som en både problemframbringande och problemlösande faktor. Skolans personal och olika projekt där sökte lösa problem, men deras kamp mot narkotika och alkohol såg ungdomar som ett misslyckande. Liksom ungdomarnas syn på samhällets huvudproblem påverkades deras syn på möjliga lösningar av samma bakgrundsfaktorer. Deltagarna i två fokusgrupper ansåg "utbildningen" vara ett sätt att lösa de existerande problem i samhället. Vissa nämnde föräldrarnas ökade medvetenhet och ökad kontroll som en möjlig lösning, andra efterlyste förbättrad kommunikation och samarbete. Några ansåg att hårdare disciplin och strängare straff är nödvändiga för att bekämpa akuta problem i samhället. Ungdomarna identifierade också en rad barriärer för nödvändiga förändringar, såsom trångsynthet, dumhet och ovilja till kompromisser, negativt tryck från jämnåriga, generationsskillnader och det vuxna samhällets attityder som exkluderar ungdomar från politiska och sociala erfarenheter (Pryor m fl 1999).

Avslutningsvis skriver författarna att ungdomarna överlag hade en positiv inställning till deltagande i fokusgrupper och var angelägna om att få del av

undersökningens resultat. Ungdomarna var glada att höra jämnårigas åsikter och hoppades att deras framförda mening under diskussionerna skulle nå fram till beslutsfattarna och leda till förbättringar i samhället.

Egna erfarenheter av metoden

Min avhandlingsstudie handlar om bosniska gymnasieungdomar i Göteborg och deras politiska socialisationsprocess (se not 2). Redan under förarbetet insåg jag att någon samlad statistik över potentiella deltagare för mitt projekt inte fanns att tillgå även om Stadskansliet i Göteborg hade vissa data. På Göteborgsregionens utbildningsavdelning fanns det material som gav en fingervisning om vilka skolor de flesta bosniska elever går till. Listan toppas av Angeredsgymnasiet, åtföljd av Burgårdens utbildningscentrum, Katrinelundsgymnasiet och så vidare. Dessa elever skall observeras under ett drygt år (2001-2002) för en kontinuerlig datainsamling. Kartläggningen följdes av flera besök på skolorna (bl a hemspråkslektionerna) där eleverna fick information om projektet.

Iakttagande observationer har i min studie fungerat som förstudier och gav, enligt min mening, en bra inledning i fokusgruppsintervjuer. Med iakttagande observation menar jag det arbetssätt där jag observerade ungdomarna i deras omgivning (skola, föreningar) för att få en förståelse om deras intresse för samhällsfrågor i allmänhet och politik i synnerhet. Jag genomförde ett antal ostrukturerade intervjuer med rektorer och lärare. Samma typ av intervjuer gjordes med ett antal elever som föreföll intresserade av min forskning. Dessa ostrukturerade intervjuer gjordes i syfte att stifta närmare bekantskap med ungdomars erfarenheter och intresse inom politikområdet.

Fokuserade samtal föregicks av en enkätundersökning med 76 elever från åtta gymnasieskolor.³ (Tursunovic 2002) Frågorna handlade om deras sociokulturella förhållanden och hur de ser på möjligheterna att påverka dessa, dels i närmiljön dels ute i samhället i stort. En avsikt med enkäten var att få en ungefärlig uppfattning om hur ungdomarna ser på samband mellan sina privata intressen och olika engagemang i föreningar och politiska organisationer. Enkäten blev också ett tillfälle att sondera deras intresse för att medverka i samtalsgrupper och om de frågeområden jag tänkt mig för dessa kunde anses lämpliga. Ett trettiotal av dessa ungdomar kom i efterhand att bilda fem fokusgrupper som skall följas under tre sessioner. Ett frågeområde (skola, föräldrar, massmedia) täcks åt gången.

Fokusgrupperna i min undersökning bestod av i snitt cirka fyra deltagare.

Faktorer som brukar tas med i beräkningen när man diskuterar grupperns homogenitet är kön, ras eller etnicitet, ålder, boende, utbildningsnivå, inkomster och civilstånd eller familjesammansättning. Hur dessa faktorer kan påverka forskningsresultaten är beroende av projektets inriktning och om frågeställningarna kan förstås som kontroversiella. Mina fokusgrupper var både heterogena (olika årskurser, program och kön) och homogena (gymnasieungdomar, förstagenerationens invandrare, alla kom hit under 90-talet). För att kunna matcha grupper blev bakgrundsdata, i form av deltagarnas socioekonomiska och demografiska karaktäristika insamlade under enkätundersökningen, av särskild betydelse. Analysarbetet kommer att fokusera eventuella skillnader mellan pojkar och flickor, mellan elever i olika årskurser och mellan olika program avseende deras uppfattningar om hur den politiska socialisationens agenter agerar.

Andra moderatorer eller observatörer kommer inte att engageras i studien. Min och deltagarnas delade etniska bakgrund är ett känsligt ämne i och för sig, vilket krävde noga förberedelser för att eventuella förutfattade meningars inte skall försvåra en noggrann undersökning. Diskussionerna förs på svenska utifrån mina erfarenheter att det är på svenska som dessa ungdomar bäst kan förmedla sina erfarenheter inom det aktuella området. Beträffande samlingslokalen har deltagarnas synpunkter beaktats och diskussioner förlagts under lördags- och söndagseftermiddagar i ett grupprum på Sociologiska institutionen i Göteborg. Sammankomsterna spelades in på band och varade i genomsnitt en och en halv timma. Deltagarna bjöds på läsk, varm dryck och tilltugg. Jag tror att jag har lyckats skapa en social samtalsituation där ungdomarna kände att de kunde agera relativt öppet. Därmed har min förhoppning i stort uppfyllts om att de skall kunna uttrycka några av de praktiska kunskaper och erfarenheter som annars lätt förblir outtalade.

Sammanfattande slutsatser

Fokusgruppsintervjuer rör sig mellan ostrukturerade intervjuer och deltagande observationer med en mångfald av variationer under själva genomförandet. De kan användas som en explorativ inledning i ett relativt okänt område, som förstudie inför en större intervju- eller enkätundersökning, som en utvärderingsmetod för att tolka och fördjupa resultat från kvalitativa som kvantitativa undersökningar. Vid övervägandet om fokusgruppsintervjuer är den lämpligaste metoden skall det hållas i minnet att metoden primärt syftar till insamling av kvalita-

tiva data. Erfarenheter visar dock att metoden ofta används även för andra ändamål (konfliktlösning, attitydförändring, beslutsfattande) som delvis faller utanför användningen av fokusgrupper som forskningsmetod.

Fokusering på ett givet ämne under fokusgruppsdiskussioner samt skapande av hypoteser lyfts sammanfattningsvis fram som en fördel hos fokusgruppsintervjuer. Metodens svaghet består i att moderator inte alltid kan ha full kontroll över data som produceras i gruppdiskussioner. Just det faktum att det handlar om en grupp (grupptricket, olika beteende när andra är närvarande, tendensen att vissa dominerar m.m.) innebär att man inte kan veta hur resultaten av gruppdiskussioner kommer att gestalta sig. Diskuteras ett känsligt ämne bör moderatören ha en förförståelse om detta kan skapa stor oenighet inom gruppen som kan omöjliggöra genomförandet av undersökningen. Olika uppfattningar om en given fråga bör dock alltid finnas inom gruppen. Metoden har alltså att balansera sig fram mellan, å ena sidan, låsta motsättningar och, å andra sidan, brist på olika meningar som gör det omöjligt att få till stånd en diskussion i gruppen. Fokusgruppsintervjuer kan användas både som primär insamlingsmetod och som komplement till andra kvalitativa och kvantitativa metoder. Det talas även om fokusgrupps användning inom multimetodologiska studier, där två eller flera metoder kombineras och den primära metoden determinerar användningen av de andra. I synnerhet är fokusgruppsintervjuer lämpliga för orientering på ett nytt fält. De kan också användas för hypotesframtagning baserad på informanternas insikter, utvärderingsstudier, utveckling av fråge- och enkätformulär och för att få deltagarnas tolkningar av resultat från tidigare studier.

Fokusgrupper har visat sig vara bra inte bara för att komplettera andra datainsamlingsmetoder, utan också för att göra data som dessa metoder producerat mer begripliga och tolkningsbara. Mycket talar för att fokusgrupper är en optimal metod när undersökningen handlar om så kallade känsliga frågeområden, inte minst för att undersöka på vilket sätt olika grupper diskuterar samma frågeställningar. Minoritetsgrupper har i många studier, inte minst i min, visat sig vara överlag positiva till deltagande i fokusgruppsdiskussioner.

Metoden är öppen, tål modifieringar och är anpassbar utifrån målgruppens särdrag. Generellt sett lämnar mindre grupper (upp till fem deltagare) större utrymme för deltagarna att komma fram med synpunkter medan en deltagare kan vara mer anonym i en större grupp (fler än fem deltagare). Alltför stora grupper bör undvikas om man vill ha insikt i vad var och en i gruppen tycker om

en viss fråga. Om däremot gruppens åsikt efterfrågas är det inget fel i att ha större grupper. Risken med mindre grupper är som redan påpekats att de kan bli mindre produktiva och därmed mer kostsamma medan diskussioner i större grupper kan vara svåra att styra. Större grupper kräver en erfaren moderator och en högre grad av inblandning i diskussioner vilket i och för sig kan vara till en nackdel. Både mina egna resultat och erfarenheter från i förra avsnittet redovisade studier visar att fokusgruppsintervjuer kan vara en effektiv metod både med tanke på tid och ekonomiska medel. På det hela taget menar jag att det är flexibilitet som är metodens största fördel. En praktisk svaghet kan ligga i rekryteringsprocessen och svårigheter med att hitta lämpliga deltagare.

Noter

¹ Några exempel: Anund m.fl. 2000 studerade trafiksäkerheten under skolskjutsning i samtal med kommunrepresentanter, entreprenörer, förare, barn, föräldrar samt skolföreträdare; Ekblad & Marttila 2000 – rapporterar om kompetensutvecklingsinsatser på tre hospiceenheter; Hylander 1998 presenterar i forskningsöversikten fokusgruppsintervjuers grunddrag; Nissfeldt m.fl. 1995 använde fokusgrupper för att diskutera utvärderingsmaterial om hälsofrämjande skolor i syfte att skapa ett svenskt självutvärderingsinstrument; Riksbyggen 2000 visar användning av fokusgrupper där blivande köpare av bostadsrättslägenheter i Göteborg påverkar sitt boende; Salomonsson 2000 skriver i sin magisteruppsats om servicekvalitet på Linköpings stadsbibliotek; Stjerna 1999 behandlar högstadiesungdomarnas syn på lagen om åldersgräns vid tobaksköp; Svenska Kommunförbundet 1999 beskriver i sin skrift det praktiska arbetet med fokusgrupper bl a genom exempel från två kommuner; Wennberg & Hane 1998 inspirerades av en annan artikel om fokusgrupper och presenterar i sin lilla skrift metoden för den svenska publiken; Wesslén 1995, 1996 behandlar i båda rapporter gymnasieungdomars matvanor; Westlund 1999 diskuterar i sin studie användning av fokusgruppsintervjuer; Wibeck 1998 presenterar i en översikt erfarenheter av att arbeta med fokusgruppsintervjuer.

² Min studie koncentreras på Göteborgs kommun. För att studera villkoren för ungdomars möten med svenska institutioner gäller det att belysa både komplikationer och resurser i deras identitetsutveckling och sociala samspel på gränsen mellan familjetraditioner och nya kulturmönster. Ett centralområde för att förstå ungdomars politiska aktiviteter blir att mer förutsättningslöst behandla frågor om ungdomars politiska socialisationsprocess. Strategiska frågeområden (familjeförhållanden, sociala nätverk, skola, massmedia, framtidsplaner) som diskuteras i fokusgrupperna bör täcka aspekter av bosniska ungdomars sociala sammanhang, kontakter med media och politik samt egna framtidsplaner. Studiens syfte är att se hur sociala villkor och kulturella förhållanden kan underlätta eller försvåra bosniska ungdomars engagemang i det som ofta kallas ett svenskt mångkulturellt samhälle.

³ Enkäten var indelad i tre frågeområden. Bakgrundsdata innehöll bland annat frågor om kön, födelseår, ankomst till Sverige, etnisk tillhörighet, familjeförhållanden, föräldrarnas karaktäristika. I området Förhållande till massmedia fanns det frågor om användning av olika massmediatyper, om artikelnsändare, intresset att följa politik i massmedia och annat. Frågorna om Sociala nätverk och framtidsplaner berörde umgängesmönster, förhållande till Sverige och Bosnien, upplevelser av skolsituationen, planer för universitetsstudier, inställning till partipolitik etc. För dataanalys har SPSS-programmet använts (Aronsson 1999).

Referenser

- Albrecht, T. L., Johnson, G. M. & Walther, J. B. (1993) "Understanding Communication Processes in Focus Groups", s. 51-65 i Morgan, D. L. (red.) *Successful Focus Groups: Advancing the State of the Art*. Newbury Park California: Sage Publications
- Anund, A., Sörensen, G. & Wretling P. (2000) *Trafiksäkerhet vid skolskjutsning: Diskussioner i fokusgrupper*. VTI meddelande 903.2000, Linköping: Väg- och transport- forskningsinstitutet
- Aronsson, Å. (1999) *SPSS: En introduktion till basmodulen* (version 9 för Windows 95/98/NT). Lund: Studentlitteratur
- Barbour, R. S. (1999) "Are focus groups an appropriate tool for studying organizational change?", s. 113-127 i Barbour, R. S. & Kitzinger, J. (red.) *Developing Focus Group Research: Politics, Theory and Practice*. London: Sage Publications
- Barbour, R. S. & Kitzinger, J. (red.) (1999) *Developing Focus Group Research: Politics, Theory and Practice*. London: Sage Publications
- Bloor, M. (1997) "Techniques of Validation in Qualitative Research", s. 37-51 i Miller, G. & Dingwall, R. (red.) *Context and Method in Qualitative Research*. London: Sage Publications
- Chiu, L.-F. & Knight, D. (1999) "How useful are focus groups for obtaining the views of minority groups?", s. 99-113 i Barbour, R. S. & Kitzinger, J. (red.) *Developing Focus Group Research: Politics, Theory and Practice*. London: Sage Publications
- Dahlstedt, M. (2000) "Marginaliseringens politiska konsekvenser", Integrationsverket rapportserie 2000:18 *Utanför demokratin? – del 5*, Norrköping: Integrationsverket
- Denzin, N. K. & Lincoln, Y. S. (red.) (1994) *Handbook of Qualitative Research*. Thousand Oaks California: Sage Publications
- Denzin, N. K. (1989) *The Research Act: A Theoretical Introduction to Sociological Methods*. Englewood Cliffs, N. J.: Prentice Hall
- Ekblad, S. & Marttila, A. (2000) *Att möta människor från andra kulturer i livets slutskede*. Hälsohögskolan Rapport 1999:3, Stockholm: Hälsohögskolan
- Espin, O. M. (1996) "'Race', Racism, and Sexuality in the Life Narratives of Immigrant Women", s. 87-104 i Wilkinson, S. (red.) *Feminist Social Psychologies: International Perspectives*. Buckingham: Open University Press

- Farquhar, C. & Das, R. (1999) "Are focus groups suitable for 'sensitive' topics?", s. 47-64 i Barbour, R. S. & Kitzinger, J. (red.) *Developing Focus Group Research: Politics, Theory and Practice*. London: Sage Publications
- Frey, J. H. & Fontana, A. (1993) "The Group Interview in Social Research", s. 20-35 i Morgan, D. L. (red.) *Successful Focus Groups: Advancing the State of the Art*. Newbury Park California: Sage Publications
- Fuller, T. D., Edwards J. N., Vorakitphokatorn S. & Sermsri S. (1993) "Using Focus Groups to Adapt Survey Instruments to New Populations: Experience From a Developing Country", s. 89-105 i Morgan, D. L. (red.) *Successful Focus Groups: Advancing the State of the Art*. Newbury Park California: Sage Publications
- Gamson, W. A. (1992/1996) *Talking politics*. (upplagan från 1996) New York: Cambridge University Press
- Glaser, B. G. & Strauss, A. L. (1967) *The Discovery of Grounded Theory: Strategies for qualitative research*. New York: Aldline Publishing Company
- Green, J. & Hart, L. (1999) "The impact of context on data", s. 21-36 i Barbour, R. S. & Kitzinger, J. (red.) *Developing Focus Group Research: Politics, Theory and Practice*. London: Sage Publications
- Hylander, I. (1998) *Fokusgrupper som kvalitativ datainsamlingsmetod*. FOG-rapport nr. 42, Linköping: Institutionen för pedagogik och psykologi Linköpings universitet
- Jaeger, C. C., Schule, R. & Kasemir, B. (1999) "Focus Groups in Integrated Assessment: A Micro-cosmos for Reflexive Modernization", i *Innovation: The European Journal of Social Science*, Jun 1999, Vol. 12, Issue 2, s. 195, 25 s.
- Jarrett, R. L. (1993) "Focus Group Interviewing With Low-Income Minority Populations: A Research Experience", s. 184-202 i Morgan, D. L. (red.) *Successful Focus Groups: Advancing the State of the Art*. Newbury Park California: Sage Publications
- Kitzinger, J. & Barbour, R. S. (1999) "Introduction: the challenge and promise of focus groups", s. 1-21 i Barbour, R. S. & Kitzinger, J. (red.) *Developing Focus Group Research: Politics, Theory and Practice*. London: Sage Publications
- Kitzinger, J. & Farquhar, C. (1999) "The Analytical potential of 'sensitive moments' in focus groups discussions", s. 156-173 i Barbour, R. S. & Kitzinger, J. (red.) *Developing Focus Group Research: Politics, Theory and*

- Practice*. London: Sage Publications
- Kreuger, R. A. (1993) "Quality Control in Focus Group Research", s. 65-89 i Morgan, D. L. (red.) *Successful Focus Groups: Advancing the State of the Art*. Newbury Park California: Sage Publications
- Kreuger, R. A. (1994) *Focus Groups: A Practical Guide for Applied Research* (andra upplagan). Thousand Oaks California: Sage Publications
- Kreuger, R. A. & King, J. A. (1998) *Involving Community Members in Focus Groups*. (Focus Group Kit 5), Thousand Oaks California: Sage Publications
- Kreuger, R. A. (1998a) *Developing Questions for Focus Groups*. (Focus Group Kit 3), Thousand Oaks California: Sage Publications
- Kreuger, R. A. (1998b) *Moderating Focus Groups*. (Focus Group Kit 4), Thousand Oaks California: Sage Publications
- Kreuger, R. A. (1998c) *Analyzing & Reporting Focus Group Results* (Focus Group Kit 6). Thousand Oaks, California: Sage Publications
- Kvale, S. (1997) *Den kvalitativa forskningsintervjun*. Lund: Studentlitteratur
- Layder, D. (1998) *Social Practice: Linking Theory and Social Research*. London: Sage Publications
- Ledingham, J. A. & Bruning, S. D. (1998/99) "Ten tips for better focus groups", i *Public Relations Quarterly*, Winter 98/99, Vol. 43 Issue 4, s. 25, 4 s.
- Michell, L. (1999) "Combining focus groups and interviews: Telling how it is; telling how it feels", s. 36-47 i Barbour, R. S. & Kitzinger, J. (red.) *Developing Focus Group Research: Politics, Theory and Practice*. London: Sage Publications
- Miles, M. B. & Huberman, A. M. (1994) *Qualitative Data Analysis: An expanded sourcebook*. Thousand Oaks California: Sage Publications
- Morgan, D. L. (1988) *Focus Groups as Qualitative Research*. Newbury Park California: Sage Publications
- Morgan, D. L. & Kreuger, R. A. (1993) "When to Use Focus Groups and Why", s. 3-20 i Morgan, D. L. (red.) *Successful Focus Groups: Advancing the State of the Art*. Newbury Park California: Sage Publications
- Morgan, D. L. (1996) "Focus Groups", *Annual Review of Sociology*, 22:129-152
- Morgan, D. L. (1997) *Focus Groups as Qualitative Research* (andra upplagan). Newbury Park California: Sage Publications
- Morgan, D. L. (1998a) *The Focus Group Guidebook*. (Focus Group Kit 1),

- Thousand Oaks California: Sage Publications
- Morgan, D. L. (1998b) *Planning Focus Groups*. (Focus Group Kit 2), Thousand Oaks California: Sage Publications
- Morrison, D. E. (1998) *The Search for a Method: Focus Groups and the Development of Mass Communication Research*. Luton: University of Luton Press
- Nissfeldt, B., Tillgren, P., & Wallin E. (1995) *Hälsofrämjande skolor: Fokusgruppsintervjuer om utvärderingsmaterialet*. Sektion för samhällsmedicin Rapport 39, Skövde: Skaraborgsinstitutet
- Pryor, C. B., Sarri, R. C., Bombyk, M. & Nikolovska, L. (1999) "Urban Youths' views of Violence in Their Communities: Implications for Schools", i *Social Work in Education*, April 99, Vol. 21 Issue 2, s. 72, 16 s.
- Riksbyggen (2000) "Blivande köpare påverkar sitt boende" s.1-2, i *Öppet hus Regionnytt Väst* Nr 3 September 2000
- Salomonsson, L. (2000) *Servicekvalitet på Linköpings stadsbibliotek: Ur tre fokusgruppers perspektiv*. Borås: Bibliotekshögskolan, Biblioteks- och informationsvetenskap
- Silverman, D. (2001) *Interpreting Qualitative Data: Methods for Analysing Talk, Text and Interaction*. London: Sage Publications (andra upplagan)
- Stjerna, M.-L. (1999) *Åldersgräns vid tobaksköp: Ungdomars syn på den nya lagen: Fokusgruppsintervjuer med elever i årskurs nio*. KI Rapport 1999:22, Stockholm: Karolinska institutet
- Svenska Kommunförbundet (1999) *Fokusgrupper: En metod i kommunalt kvalitetsarbete*. Stockholm: Kommentus Förlag
- Tursonovic (2002) "Bilderna av en 'otacksam generation'", *Invandrare & Minoriteter* 1:25-28.
- Wennberg, B.-Å. & Hane, M. (1998) *Focus Groups – både en arbetsform och en metod för datainsamling i ett utforskande partnerskap*. Onsala: Samarbetsdynamik AB
- Wesslén, A. (1995) *Gymnasieungdomars matvanor – beteenden och attityder: En studie med fokusgruppsintervjuer*. Uppsala: Uppsala Universitet
- Wesslén, A. (1996) "Fokusgrupper – en bra metod i hälsoforskning", i *Vår Föda* 3:21-22
- Westlund, P. (1999) *Lära av varandra: Kollegiegranskning, kvalitetskartor, fokusgrupper*. Kalmar: Fokus Kalmar län

- Wibeck, V. (1998) *Att arbeta med fokusgrupper. Arbetsrapporter från Tema* 1998:1, Linköping: Tema Universitetet
- Wibeck, V. (2000) *Fokusgrupper: Om fokuserade gruppintervjuer som under sökningsmetod*. Lund: Studentlitteratur
- Wilkinson, S. (1999) "How useful are focus groups in feminist research?", s. 64-79 i Barbour, R. S. & Kitzinger, J. (red.) *Developing Focus Group Research: Politics, Theory and Practice*. London: Sage Publications
- Wolff, B., Knodel, J. & Sittitrai, W. (1993) "Focus Groups and Surveys as Complementary Research Methods: A Case Example", s. 118-137 i Morgan, D. L. (red.) *Successful Focus Groups: Advancing the State of the Art*. Newbury Park California: Sage Publications

Abstract

Focus Groups in Theory and Practice

The ultimate goal of this article is to provide a linkage between the theoretical framework of focus groups and their use in a number of studies. Focus groups are today, as a method of collecting qualitative data, widely used within many different research fields. Basically they are a form of group interviews where data is produced through participants' discussion led by a moderator, on the topic determined by the researcher. There is not only one way of doing focus groups. Their features, size, composition, purpose as well as areas where they are practiced vary. Focus groups are used as a self-contained method; as a supplementary method for qualitative and quantitative methods; and finally they are used in multimethod studies. Like other research methods focus groups also have strengths and weaknesses, which makes focus groups more or less appropriate as a data gathering method for a particular study.

The strategic questions posed to the focus groups, in my own work – the project about Bosnian youngsters' political socialization – cover aspects of their social context, contacts with media and political groups, as well as their own plans for the future. The students in five focus groups are followed for a period of three sessions where a topic (school, parents, mass media) is covered.

Key words: qualitative method, focus groups, Bosnians, political socialization

Autopoiesis och styrning: En studie av handikappolitiska program

AV DIMITRIS MICHAILAKIS

Vi lever i en tid av genomgripande sociala och ekonomiska förändringar som bland annat leder till hårdare krav på arbetsmarknaden. Dessa höjda krav resulterar i ökad exklusion från arbetsmarknaden. En hög nivå av arbetslöshet har därmed under de senaste decennierna blivit normalfallet i de flesta länder. Arbetsmarknaden utmärks allt mer av ökad konkurrens om anställningar och ökade krav på kompetens i form av erfarenhet, dokumenterad utbildning och olika typer av personliga förmågor som kreativitet, flexibilitet, stresstålighet. Sammantaget handlar det om skärpta krav på kompetens. Ett annat typiskt drag för arbetsmarknaden är dess oförutsägbarhet. Företag efterfrågar en viss typ av kompetens under en tid, för att sedan svänga och efterfråga en annan (detta gäller både tjänstesektorn och varuproduktion), allt för att kunna hävda sig i konkurrensen.

De senaste decenniernas förändringar på arbetsmarknaden sammanfattas av Littlewood (1999) på följande sätt:

- En hög andel av arbetslöshet och undersysselsättning, speciellt bland unga, och uppkomst av tillfälliga anställningar;
- En drastisk minskning av tillgång till manuellt arbete och en motsvarande ökning av tillgång till icke-manuellt arbete;
- En ökad andel av kvinnor bland löneanställda;
- Införande av allt mer sofistikerade teknologiska innovationer, både inom och

Dimitris Michailakis, docent, lektor i sociologi vid institutionen för Vårdvetenskap och sociologi i högskolan i Gävle, forskar om arbetsmarknad och personer med funktionshinder (forskarassistenttjänst finansierad av FAS).

utanför arbetsplatsen;

- En ökad efterfrågan och tillgång på arbetskraft med en mångfald av utbildnings- och yrkeskvalifikationer;
- Ett ökat flöde av arbetskraft som flyttar tvärs över nationella gränser;

De svårigheter personer med funktionshinder erfar på arbetsmarknaden ökar analogt med de hårdare kraven och den ökande konkurrensen. Samtidigt har det under mer än två decennier pågått ihärdiga försök att genom olika program öppna vägar så att personer med funktionshinder kan introduceras och etablera sig på arbetsmarknaden. Politiker har länge varit medvetna om problemet. Arbetet står i centrum för människors liv såsom vårt samhälle hittills varit och är organiserat. Det formuleras i det politiska systemet som grundsatsen om allas rätt till arbete (arbetet som egenvärde), eller som allas behov av arbete (för att kunna försörja sig och vara oberoende). Politiker har därför, oavsett tillhörighet, länge kämpat för att få in personer med funktionshinder på arbetsmarknaden.

Förändringarna på arbetsmarknaden är relaterade till teknologiska förändringar (informations- och kommunikationsteknologi, bioteknik, etc.) och förändringar i det regelverk som omger arbetsmarknadssystemet (avregleringar och omstruktureringar) som syftar till att skapa en mer flexibel arbetsmarknad. Arbetsmarknadens förändring får återverkningar på det politiska systemet eftersom välfärdspolitiken grundar sig på premissen om full sysselsättning. När förändringar i systemens omvärld drastiskt reducerar behovet av arbetskraft är det följdriktigt att det skapar störningar både i arbetsmarknadssystemet och i det politiska systemet, inte minst hos politiska partier som bygger sin identitet på ett samhälle i full sysselsättning.

För personer med funktionshinder har de senaste decenniernas förändringar på arbetsmarknaden – med sina motstridiga tendenser – inte lett till någon minskning av deras exklusion från arbetsmarknaden.² Det är fortfarande mindre sannolikt att personer med funktionshinder anställs och om de anställs tjänar de mindre än personer utan funktionshinder. Det är ett känt faktum att individer i arbetsför ålder som har funktionshinder genomgår flera och längre perioder av arbetslöshet än individer utan funktionshinder. Även från ett europeiskt perspektiv är mönstret detsamma: funktionshindrade klarar sig sämre än icke-funktionshindrade utifrån alla mått på ekonomisk jämlikhet, inberäknat inkomst, anställningsfrekvens, arbetslöshetstal och yrkesval (Fawcett 1999, Office for

Official Publications of the European Communities 1999, Waddington 1999).

Forskare har utifrån olika samhällsvetenskapliga perspektiv – ekonomiska, sociologiska, psykologiska – sökt förklara hur ojämlikheten på arbetsmarknaden kan ha en sådan permanent karaktär. De funktionshinderades ofördelaktiga position förklaras bero på individuella skillnader och individuella preferenser vilka uppkommer p g a att personer med funktionshinder har lägre grad av utbildning och träning, på stereotypa uppfattningar om funktionshinder, på personliga värderingar och fördomar eller på rädsla hos icke-funktionshindrade (Abrahamsson & Lindberg 1995, Aronsson & Smedler 1985, Bowman 1987, Christman & Slaten 1991, Chubon, 1982, Doyle 1997, Harrison & Tomes 1990, Lyth 1973, Smedler 1985, Söder & Taskinen 1985). Dessa faktorer kan onekligen förklara ett visst mått av ojämlikhet i anställnings- och löneförhållanden, m fl arbetsmarknadsrelaterade fenomen, men inte exklusionens mer grundläggande orsaker som ger den dess permanenta karaktär. Personer som inte hyser negativa, fördomsfulla attityder kan ju även av rationella skäl välja att diskriminera, som en konsekvens av systemspecifika förhållanden (jfr Weber 1968, Merton 1976 [1949], Banton 1967, 1994, Parkin 1974, 1979, Feagin 1978, Jenkins 1991, Oliver 1998, Byrne 1999, Bourdieu 1998).

Ett flertal program har under årens lopp skapats med syftet att skapa möjligheter för personer med funktionshinder att komma in på arbetsmarknaden (främjandelagen, lönebidrag, arbetsplatsanpassningar med IT-baserade hjälpmedel, etc.). De resultat som uppnåtts av de olika styrningsprogrammen har inte varit uppmuntrande.³ Det finns en stor diskrepans mellan intentioner och faktiska resultat. Syftet med denna artikel är emellertid inte att examinera policymisslyckandena i varje enskilt fall, utan att gå ett steg längre och fråga: Hur kommer det sig att de olika program som skapats i syfte att styra utvecklingen i riktning mot ökad integration av funktionshindrade på arbetsmarknaden inte ger önskad effekt? Med utgångspunkt i teorin om autopoiesis skall jag belysa styrningens problematik och varför styrningsförsök som utgår från handlingsteorier skapar förväntningar som inte kan uppfyllas.

Autopoiesisteorin kan förse oss med ett intressant perspektiv när det gäller styrning av system. Om ett systems operationer bara kan förändras av systemet självt, vad kan andra system göra? Vilken roll spelar olika politiska beslut som syftar till ökad inklusion av funktionshindrade i arbetsmarknaden? Vad innebär det att förändringar i systemen bara sker genom självobservation, självbeskriv-

ning, självreflexion och självstyrning? Det är frågor som uppstår när man studerar Luhmanns systemteori och i synnerhet när man sätter sig in i hans senare verk – från 1980-talet och framåt – där sociala system ses som autopoietiska system (Koppen 1991). *Teorin kan för det första bidra till att förklara varför statlig intervention är problematisk och varför den ofta misslyckas. För det andra kan man genom en ökad förståelse av hur sociala system fungerar finna metoder för att förbättra styrningsprocesser.* Teorin om autopoiesis har enbart i ett fåtal fall tillämpats inom handikappforskning (Fuchs 1995 och Michailakis 2001).

Under de tre följande avsnitten i denna artikel kommer jag att presentera autopoiesisteorin, därefter visar jag hur arbetsmarknadssystemet kan förstås som ett autopoietiskt system. Återstoden av artikeln ägnas åt att belysa implikationerna av detta förhållande.

Autopoietiska, funktionellt differentierade sociala system

På den mest abstrakta nivån kan man säga att Luhmanns sociologiska systemteori är en analys av en hyperkomplex och kaotisk värld. Komplexiteten i världen reduceras genom kommunikation. Genom kommunikation kan även oförutsägbarheten reduceras. Några möjligheter förverkligas, andra förverkligas inte, men tack vare kommunikationen blir världen relativt förutsägbar. Kommunikation producerar annan kommunikation och när viss kommunikation selekteras (selektionen förutsätter en distinktion, se nedan) och oupphörligen upprepas och länkas med annan kommunikation, uppstår sociala system.

I enlighet med Parsons ser Luhmann de sociala systemens utveckling som en ständig process mot ökad differentiering. Ur ett system utvecklas nya subsystem. Specifikt för de autopoietiska, funktionellt differentierade systemen är att de är slutna och likgiltiga gentemot aspekter utanför deras funktion. De väljer bara ut de händelser från omvärlden som är relevanta för dem. Verkligheten reduceras alltså till det som är relevant för systemet. Det sker en reduktion – ett val av vilka händelser som observeras från omvärlden – men dessa händelser observeras desto mer fokuserat. Det är tack vare dessa reduktioner som en kaotisk värld blir begriplig.

Systemen tar sin egen funktion som referenspunkt för tolkning och reaktion på händelser; de är självreferentiella. De autopoietiska systemen producerar och reproducerar alltså sig själva genom sina interna operationer, inte genom en extern process. Genom en ständigt upprepad reproduktion av systemets element

genom dess element (t ex ekonomisk transaktion leder till ny transaktion) blir systemen oberoende från sin omvärld. Systemen skapar sig själva. Varje system har en binär kod som både konstituerar det – definierar dess funktion, dess gränser, dess relationer med omvärlden och andra system – och rekonstruerar omvärlden i termer av det specifika systemet. Systemet kommunicerar om omvärlden inom sig självt, systemet kan inte kommunicera direkt med omvärlden (Rottleuthner 1989).

Olika subsystem uppstår när en ny distinktion selekteras och itereras som ett resultat av att en distinktion reproducerats inom systemet.⁴ Tack vare denna differentiering – som samtidigt är en funktionell specialisering – avgränsas olika intressesfärer som i sin tur ytterligare reducerar omvärldens komplexitet genom att vilka händelser tillhör systemet och vilka inte gör det specificeras. System selekterar olika kommunikationer i världen och tillskriver dem tillhörighet till systemet eller till omvärlden.

En implikation av att samhället är differentierat i olika system som orienterar sig mot omvärlden med hjälp av deras specifika funktioner, är att samhället inte är hierarkiskt ordnat. Inget system är viktigare än något annat. Samhället saknar alltså ett supersystem som kan omfatta och representera samhället som en totalitet. Ett sådant supersystem skulle nämligen förutsätta existensen av en superkod med vars hjälp man kunde observera en hyperkomplex värld. Implikationen av denna avsaknad av ett centrum, en topp, ett supersystem är att direkt central styrning inte är möjlig.⁵ Inget system kan ange styrningsprogram för hela samhället (Edwards 1991, Vandenberghe 2001).

En annan implikation av funktionell differentiering är att det moderna samhället inkluderar och exkluderar personer genom systemen på ett paradoxalt sätt. Samtidigt som sociala system differentieras utestängs aspekter som tidigare ingick i systemet. Denna exklusion är varken ett uttalat mål eller kan relateras till individers avsikter. Den sker därför att systemen inte kan ta i beräkning aspekter till följd av ökad differentiering, t ex arbetsmarknaden exkluderar omedelbart individer om de har reducerad arbetsförmåga, det finansiella systemet om de saknar betalningsförmåga, etc. Rättssystemet proklamerar en principiell inklusion av varje människa – tydligast uttryckt i Deklarationen om mänskliga rättigheter och i enskilda länders konstitutioner – men i själva verket exkluderas var och en som inte uppfyller kraven på inklusion i det specifika systemet.⁶ Många människor som saknar betalningsförmåga, arbetsförmåga o s v, är de

facto exkluderade från det ekonomiska systemet, arbetsmarknadssystemet, o s v. De goda intentionerna och de politiska exklamationerna till trots, på den praktiska nivån är samhällets motstånd kompakt (Luhmann 1997b). Fuchs hävdar t o m att det är själva differentieringsprocessen som orsakar kravet på inklusion (Fuchs 1995). Innan arbetsmarknaden differentierades till ett autopoietiskt system fanns det inga krav på inklusion i detta system och inte heller några som betraktades som exkluderade. För varje nyans som upptäcks, för varje mer finfördelad uppdelning inom sociala system – marknaden har till exempel bostadsmarknaden som ett subsystem – sker en utestängning av annan information, annan kommunikation.

Trots systemens självreferentialitet och autonomi, kan de inte existera utan andra system, utan omvärld. Varje system är beroende av andra system för att uppfylla sin funktion. Detta beroende yttrar sig också i att ett system stör ett annat. Kostnader i socialförsäkringssystemet, som är ett resultat av dess interna operationer, skapar ett stort problem för det ekonomiska systemet (van Twist & Schaap 1991).

Kommunikation – sociala systems grundläggande beståndsdel

Kommunikation är det grundläggande elementet i sociala system. I Luhmanns teori är det bara kommunikation som är genuint social. Handling är inte genuint social eftersom den inte inrymmer förståelse hos informationsmottagaren. Förståelsen hos informationsmottagaren är aldrig del av handlingen, d v s av den som uttrycker ett meddelande. Relationen mellan kommunikation och handling måste bli den omvända, föreslår Luhmann (1995).

Sociala system består alltså av mening, inte av individer/handlingar. Sociala system är nätverk av kommunikation som producerar sin egen mening. Följaktligen åtskiljs olika sociala system från varandra genom den mening som var och en tillskriver relationer och händelser i den sociala världen (jämför ovan). Det är viktigt att observera att sociala system inte består av handlingar av en speciell sort – de består inte av kommunikativa handlingar – utan av kommunikation. Kommunikation fordrar förvisso handling, men handling är bara en av kommunikationens beståndsdelar. Luhmann tar fasta på att kommunikation alltid innehåller en mycket rikare mening än bara uttryck av meddelanden.

Genom att identifiera kommunikation som systemens grundläggande element uppfylls det ovannämnda kravet på autopoietiska system – att system reprodu-

cerar sina element genom sina element – och system blir inte levande system bestående av individer och/eller handlingar, utan av mening. Kommunikation om individer inom sociala system sker med den mening som varje system tillskriver individen. Inom rättsväsendet är individen ett rättssubjekt, inom det politiska systemet en valbar och röstberättigad medborgare, inom hälso- och sjukvårdssystemet en patient, inom utbildningen en elev/studerande, o s v.

Allt som inte är kommunikation tillhör omvärlden (Luhmann 1995). Det sociala består av kommunikationer och bara av kommunikationer. Den materiella världen (människan som individ, maskiner, djur, byggnader, etc) tillhör i egentlig mening inte sociala system. Individen är inte heller knutpunkten, den självklara sammanhängande identifierbara enheten (vilket ger teorin dess anti-humanistiska prägel).

Om sociala system beskrivs som systematiserade uppsättningar av kommunikationer, då är individer inte en del av det ena eller det andra systemet. Givet att sociala system är summan av kommunikationer, är individen exkluderad från att aktivt ingripa i sociala processer.⁷ Detta antagande har, som vi kommer att se senare, vissa implikationer för varje försök att uppfatta styrning som en individuell angelägenhet; d v s att förstå styrning i termer av mäktiga och inflytelserika aktörer.

Systemspecifik kommunikation

Beskrivningen nedan utgår alltså från att systemen är autopoietiska och likgiltiga inför det som inte kan kommuniceras med det systemspecifika kommunikationsmediet (de är samtidigt känsliga och lättretliga i mycket specifika avseenden men detta varierar från system till system). Som en konsekvens därav förändrar sociala system sig själva bara genom systemspecifika kommunikationer. Det är bara rätten som kan förändra rättssystemet, bara pengar som kan förändra det ekonomiska systemet, bara anställningsavtal som kan förändra arbetsmarknads-systemet, etc.⁸

Fastän systemen påverkar varandra, är en gemensam dialog och förståelse tvärs över hela samhället omkring vilket tema som helst mycket svår, om inte omöjlig. Huvuddifferensen mellan rättssystemet och de andra funktionssystemen är i viktiga avseenden oöverbrygglig eftersom systemen opererar med skilda kommunikationsmedier och mediekoder, och koderna är inte utbytbara (Jönhill 1997). När en händelse selekteras från systemets omvärld görs det enligt auto-

poiesisteorin med hjälp av systemets specifika kod, när händelsen införlivas i ett system omdefinieras den oundvikligen och omtolkas för att kunna processas som en systemspecifik kommunikation. Denna omdefinition av händelsen innebär att händelsen fått en annan mening än den hade innan och att ett band etableras mellan systemet och dess omvärld. Därmed finns det förutsättningar för en kommunikation mellan system och omvärld om den aktuella händelsen och andra liknande händelser. Eftersom system använder sig av olika kommunikationsmedia och olika koder för att tolka och bekräfta verkligheten, konstrueras samtidigt i denna tolkningsprocess själva verkligheten.

Systemen är slutna på grund av sina unika funktioner. Den fråga som man ställer sig är: hur kan ett autopoietiskt system trots sin slutenhet vara i stånd att påverka/påverkas av dess omvärld? Systemets slutenhet innebär att medan inga händelser från omvärlden kan komma in i systemet, kan de påverka villkoren för dess autopoiesis, utan att störa dess slutenhet. Denna påverkan kan i sin tur leda till att systemet ändrar sitt förhållningssätt till omvärlden (Viskovatoff 1999).

Att systemen utgör autopoietiska kommunikationssystem innebär att de inte kan kommunicera direkt med varandra, de kan inte överföra meningssammanhang direkt till varandra. Det är i denna bemärkelse som Luhmann talar om system som stängda. Men deras fortsatta existens är beroende av att de inom sig själva kan reproducera sin version av verkligheten. Det är i denna bemärkelse som Luhmann talar om system som öppna. Det är en paradoxal form av kommunikation – en kommunikation som samtidigt är och inte är – som inte utgör en direkt kommunikation mellan system, men en indirekt sådan (King 1993). System kommunicerar om varandra genom att tolka och rekonstruera varandra som ett led i deras interna rekonstruktion av verkligheten. På detta sätt blir system kopplade till varandra och på detta sätt ingriper de i varandra. Det innebär emellertid att information inte överförs mellan system, utan att den alltid rekonstrueras internt av ett system i enlighet med dess specifika meningssammanhang.

Enligt Luhmann (1995) förändras sociala system och omvärlden på ett överensstämmande sätt. Omvärlden sätter igång förändringar i systemen, och systemen besvarar genom att sätta igång förändringar i omvärlden och så vidare, i en rundgång. När ett system påverkar ett annat, svarar det påverkade systemet genom att påverka tillbaka. När system befinner sig i ömsesidig påverkan utgör kommunikationen en källa till ständiga störningar vilka genererar gemålen.

När ett system påverkar ett annat, drabbas det påverkade systemet av förändringar. När det genmäler, ger det påverkade systemet till det påverkande en tolkning av hur påverkan har tolkats. En dialog har därmed etablerats. Med andra ord etableras en samstämmighet genom vilken systemen interagerar. Begreppet strukturell koppling avser att beskriva sådana samstämmighetsförhållanden. Funktionssystemens slutenhet överbryggs via strukturella kopplingar. Alla funktionssystem är förbundna med varandra genom sådana kopplingar. Beroendeförhållandena mellan systemen minskar inte, utan ökar vid funktionell differentiering. Men varje systems specifika funktionsorientering, som framgår genom kommunikationsmediet och den binära koden, förhindrar att sådana beroendeförhållanden kan leda till integration. Strukturell koppling bidrar till att underlätta utvalda kontakter med omvärlden, samtidigt som andra relationer inskränks eller utesluts. För sociala system betyder strukturell koppling således inte att kommunikationen knyts samman eller går in i varandra. I förhållandet mellan sociala system handlar strukturell koppling inte om en direkt kommunikation mellan system, utan om att kommunikationen gäller samma tema (Jönhill 1997).

Arbetsmarknaden som ett autopoietiskt system

I detta avsnitt kommer jag att argumentera för att arbetsmarknaden är ett autopoietiskt system med bestämda egenskaper, vilka härrör dels från det faktum att systemet i likhet med andra autopoietiska system är självreferentiellt, dels från systemspecifika förhållanden. Genom att definiera avtal om lönearbete som komponenter av arbetsmarknadssystemet vars reproduktion sker genom samma komponenter, kan vi se hur systemet upprätthåller dess autopoietiska enighet.

Arbetsmarknadssystemet består av avtal om anställning/lönearbete. Avtal är den elementära enheten i arbetsmarknadssystemet och kan inte brytas ned till mindre enheter. Eftersom samhället i Luhmanns teori består av kommunikationer och inte av individer, handlingar, texter, ting eller objekt, kan vi betrakta arbetsmarknadssystemet som ett kommunikationssystem av ett oändligt antal kommunikationer rörande avtal om lönearbete (deras början, deras upphörande). Det är bara genom en sådan definition som arbetsmarknaden blir en social verklighet. Avtal om arbete är betingelser för arbetsmarknadssystemet. Utan ett arbetsmarknadssystem skulle det inte bli några avtal om arbete och – omvänt – utan möjligheter till avtal mellan en säljare och en köpare av arbetskraft, inget

arbetsmarknadssystem (Michailakis 2001).

Jag har i en annan artikel argumenterat för att arbetsmarknaden konstituerade sig som ett system när arbetet organiserades genom avtal om lönearbete (ibid.). Lönearbete förutsatte i sin tur disciplinering av arbetskraften och krav på effektivitet. Tiden blev den kritiska variabeln. Det var dessa förändringar som ledde till krav på arbetsförmåga för att ingå i avtal med arbetsgivaren. Det är först då som arbetskraften började selekteras enligt kriterier som ska fastställa om arbetskraften klarar av att arbeta eller ej. En distinktion uppstår som sällar ut dem som inte uppfyller arbetsmarknadssystemets kriterier. Distinktionen är en social konstruktion som varierar över tiden. Definitionen av vad det innebär att vara arbetsförmögen för två hundra år sedan, hundra år senare och på dagens arbetsmarknad skiftar givetvis (rent historiskt är tendensen att det krävs mer och mer för att kvalificera sig som arbetsförmögen).

Händelser i arbetsmarknadssystemets omvärld härleder sin mening utifrån deras relevans för arbetsmarknadssystemets unika binära kod. Arbetsförmåga och arbetsoförmåga utesluter varandra ömsesidigt. Varje händelse som kodas i termer av arbetsförmåga eller arbetsoförmåga betraktas som del av arbetsmarknadssystemet, som en arbetsmarknadsspecifik kommunikation, oberoende av om denna kommunikation sker inom arbetsmarknadssystemet eller ett annat system. Ett företag som beaktar olika sökandes arbetsförmåga till en viss anställning gör detta inom ramen för arbetsmarknadssystemet, d v s samma förhållande gäller för tjänstemannen på arbetsmarknadsinstitutet som för tjänstemannen inom rehabiliteringstjänsten och försäkringskassan och för en professor som överväger att anställa en sökande inom ett forskningsprojekt. Allt detta är exempel på händelser i den sociala världen som relateras till den binära koden arbetsförmåga – arbetsoförmåga och kan därmed hänföras till företeelsen arbetsmarknadskommunikationer. Omvänt, det är inte alla händelser som kommuniceras av arbetsgivare, tjänstemän, läkare, terapeuter, professorer o s v, som är arbetsmarknadskommunikationer, oberoende om dessa kommunikationer sker inom sjukvården, försäkringskassan, företag, universitet. När en arbetsgivare t ex diskuterar med företagets personal om anti-diskrimineringslagstiftningen med avseende på en funktionshindrad sökande, skall denna kommunikation snarare ses som en rättslig kommunikation än som en arbetsmarknadsspecifik kommunikation. När en arbetsgivare kommunicerar med en tjänsteman på ett arbetsmarknadsinstitut, om att anställa en person med reducerad arbetsförmåga på basis av lönebidrag,

så är de engagerade i en ekonomisk eller politisk snarare än en arbetsmarknads-specifik kommunikation. Kontentan av det hela blir att (a) en kommunikation om arbetsförmåga existerar och har mening som en arbetsmarknadsspecifik kommunikation i mer än ett system, (b) aktörers position i ett visst system, deras roll, begränsar sig inte till en viss typ av kommunikation, en aktör (t ex en arbetsgivare) kan kommunicera om både rättsliga, ekonomiska, politiska, vetenskapliga etc, händelser beroende på hur händelsen i fråga kodifieras, beroende på den binära kod som den relateras till, och (c) det är de olika systemen som genom sina binära koder (laglig/olaglig, sann/falsk, arbetsförmåga/arbetsoförmåga) avgör hur en händelse kodas och kommuniceras. En händelse (t ex att söka anställning) får olika mening när olika system tolkar händelsen med sina specifika koder (King 1993).

Här måste göras ett förtydligande varför arbetsmarknaden inte bara är ett funktionssystem utan ett autopoietiskt system, differentierat från funktionssystemet ekonomi. Det finns två typer av differentiering av autopoietiska system. Den första typen är differentieringen ur det sociala systemet (på detta vis har t ex system för ekonomin, politiken, rätten, vetenskapen, religionen uppstått). Den andra typen av differentiering är systemintern differentiering. I båda fallen sker differentieringen för att hantera en annars ohanterlig komplexitet i omvärlden. Systemintern differentiering innebär att: 1) det nya systemet är differentierat i förhållande till ursprungssystemet, men kan inte fullständigt avskilja sig från ursprungssystemet, 2) det nya system är ett autopoietiskt system, 3) det finns fortfarande en ömsesidig avhängighet i form av strukturell koppling till ursprungssystemet. Den ömsesidiga avhängigheten mellan dessa två autopoietiska system framgår i att kommunikationstemat är detsamma (i detta exempel att betala lön för anställning).

När differentieringen sker inom ett system och nya autopoietiska system skapas, då utvecklas också binära koder som markerar det nya systemets gränser i förhållande till omvärlden. Så är fallet också med arbetsmarknadssystemet. Jag har kallat arbetsmarknadssystemets binära kod för arbetsförmåga/arbetsoförmåga och de element som systemet består av och som ständigt reproduceras för anställningsavtal. Anledningen till detta är att inför varje anställningsavtal prövas sökandes förmåga, kompetens, duglighet, talang, prestationsförmåga, styrka etc. På liknande sätt förhåller sig med banksystemet, också det differentierat från det ekonomiska systemet, nämligen varje gång som en person vill ingå i affärs-

avtal med banken prövas hans/hennes betalningsförmåga.

Arbetsmarknaden som ett autopoietiskt system kan sammanfattas enligt följande: Arbetsmarknadssystemet etablerar självreferens, d v s det organiserar sig autopoietiskt genom en för systemet unik kod (arbetsförmåga/arbetsoförmåga), som är ett resultat av en ökad differentiering inom det ekonomiska systemet, och genom ett specifikt kommunikationsmedium (anställningsavtal). Ingen annanstans har begreppet arbetsförmåga eller dess motsats någon mening; det är helt och hållet relaterat till ett system som köper och säljer arbetskraft. I den utsträckning det äger relevans i andra system, t ex sjukvården, är det för de strukturella kopplingar som finns, t ex mellan sjukvårdssystemet och arbetsmarknaden i form av socialförsäkring (intyg för sjukskrivning, intyg om rehabiliteringsbehov, etc), men personen urskiljs inte av systemet som arbetsförmögen/arbetsoförmögen utan som frisk eller sjuk. På samma sätt äger begreppen ingen relevans för religionen, konsten, etc.

Styrning enligt handlingsteori vs. autopoiesisteori

I detta avsnitt vill jag peka på de förväntningar som handlingsteorier av olika slag givit upphov till när det gäller styrningens möjligheter. Utifrån systemteorins postulat att samhället är funktionellt differentierat i en rad autopoietiska system, ger handlingsteorier en ogrundad beskrivning av politikernas möjligheter att med hjälp av rätten styra samhället och dess olika delar.

I handlingsteorier betraktas rätten som ett system av regler som är öppet för krav från omvärlden. I kraft av denna öppenhet har rätten möjlighet att reagera på och anpassa sig till omvärldens krav genom modifikationer av rättsregler. Rättssystemet transformerar, enligt detta synsätt, olika subjektrelaterade krav som riktas från politik, ekonomi, etc (input) till rättsregler som ett medel för att kunna reglera omvärlden (output). Teorin hävdar alltså att rättssystemet formas av omvärldens krav; att handlingar och beslut inom systemet bestäms av omvärlden. Systemet är öppet för direkt påverkan av omvärlden. Då inga klara demarkationslinjer existerar mellan system, andra än systems variabla och godtyckliga gränser som reses från fall till fall, är det möjligt att tänka i termer av en makt-hierarki mellan systemen och att ett system, t ex ekonomin eller politiken, kan utöva kontroll över ett annat system. Styrning av ett system blir följaktligen en maktrelation mellan aktörer i ett visst system och aktörer i ett annat system (King 1993). På dessa premisser har idén uppstått om social ingenjörskonst med

politiken som det dominerande systemet och lagstiftning som dess instrument. Misslyckanden att uppnå politiskt satta mål med hjälp av vissa regleringar, förklaras med att rättsreglerna – instrumentet – inte blev tillräckligt skarpa i förhållande till målet och därför måste förfinas (ny lagstiftningsprocedur och nya ändringsförfattningar). En alternativ förklaring är bristande vilja hos politiska aktörer att implementera lagen.⁹ De grundläggande antagandena är dock dels att system (strukturer eller områden eller fält) är öppna, dels att individer med makt kan påverka dessa system.

Den mekanism som gamla styrningsteorier förutsätter saknas i autopoiesisteorin, nämligen att det råder ett relativt direkt kausalitetsförhållande som möjliggör att output från systemet kan identifieras som en förändring av input (Luhmann 1997b). Förändringar i system bestäms inte av externa händelser. Mekanismer som självobservation, självbeskrivning och självstyrning ersätter idén om en kausalkedja bestående av input→output. Konsekvensen av detta är att politiskt styrd samhällsförändring är svår, om inte omöjlig. Styrningssignalerna tolkas av de system som de riktas mot i enlighet med deras egna meningssammanhang och funktionsorientering (Koppenjan & Hufen 1991). Autopoiesisteorin – till skillnad från aktörsorienterade systemteorier – betonar att en förståelse av de förändringar som sker i systemet innebär en förståelse av hur systemet bibehåller sin interna sammanhållning i en omvärld som fungerar med andra normer. Autopoiesisteorins beskrivning av hur sociala system fungerar utgör ett betydande framsteg i förhållande till de input-output-modeller som handlingsteorin och teorin om öppna system förser oss med. Styrning är en mycket mer komplicerad historia än vad handlingsteorierna och teorier om öppna system låter framgå, eftersom system styr sig själva.

Synen på världen som bestående av system som ständigt konfronteras i sin verklighetsbeskrivning, som ständigt konstruerar varandra i deras interna tolkningsprocesser får som konsekvens att direkt styrning av ett system till ett annat är omöjligt eftersom varje system tolkar och omdefinierar styrningssignaler som kommer utifrån på sitt sätt. System är slutna. Att beskriva sociala system som slutna innebär att styrning bara kan vara självstyrning.¹⁰ Även den styrning som syftar till omvärlden, är i själva verket självstyrning eftersom den bara kan åsyfta systemets egen, internt konstruerade omvärld. Även själva avståndet mellan det som är, och till det man vill uppnå med styrningen är, i enlighet med teorins konstruktivistiska karaktär, internt skapad (Paterson 1997). Omvärldens påver-

kan uppfattas av ett autopoietiskt system som störningar. Påverkan mellan system och omvärld kan som bäst uppfattas som en reciprok störning. Detta betyder att omvärlden kan vara orsaken till förändringar i ett system, men den kan aldrig bestämma arten av dessa förändringar. Detsamma gäller för det omvända: systemet kan vara orsaken till förändringar i omvärlden, men det slutgiltiga resultatet bestäms aldrig från systemet (van Twist & Schaap 1991).

Det finns en oreducerbar skillnad mellan det politiska systemet och andra system med avseende på systemens kommunikationsmedia och binära koder, som gör att politisk styrning blir ytterst problematisk. Inklusion av personer med reducerad arbetsförmåga på arbetsmarknaden är t ex beroende av hur arbetsmarknadssystemet konstruerar omvärlden. Styrningsprogram måste ta detta i beaktande som en av dess konstanter.

Inga styrningsförsök kan eliminera ett funktionssystem distinktioner eller överbygga dem. Distinktioner som lagligt/olagligt, betalning/icke-betalning, falsk/sann, arbetsförmåga/arbetsoförmåga är konstanta för det system som identifierar sig självt genom dem. Det ekonomiska systemet kan aldrig ifrågasätta att det finns en skillnad mellan betalning och icke-betalning. Arbetsmarknadssystemet reducerar världen i två möjliga tillstånd: arbetsförmåga och arbetsoförmåga. Denna distinktion är relevant och prövas varje gång man vill ingå i löne- och anställningsavtal. Om man bestämmer sig för att inte söka anställning – och sålunda att inte utsätta sig för bedömning av arbetsförmågan – är även detta ett arbetsmarknadsbeslut.¹¹ För arbetsmarknadssystemet existerar världen bara som avtal om arbete, löner, arbetstid och information om omvärlden selekteras genom kriterierna arbetsförmåga eller arbetsoförmåga.

Det förekommer i politiska program att en kods positiva värde görs till målsättning för styrning. Exempel på sådana program är de som avser att inkludera personer med reducerad arbetsförmåga på arbetsmarknaden genom att höja arbetsförmågan. Arbetsrehabilitering arbetar enligt denna premis. Det positiva värdet i systemets kod (arbetsförmåga) görs till styrningsredskap (inrättar program för att höja yrkes- och utbildningskompetens) i tron att funktionshindrade därmed ökar sina chanser att få arbete. Även om dessa program kan lyckas i enskilda fall, kan de inte betraktas som program som påverkar arbetsmarknadens självstyrning och därmed få ett större genomslag.

Man kan inte förvänta sig att ett autonomt funktionellt differentierat och autopoietiskt system skall utsätta den binära koden (konstanten) varpå den vilar

och som den själv har skapat för revidering (Michailakis 2001). Den principiella rättighet till arbete som tilldelas alla rättssubjekt är dessutom en underordnad rättighet. Arbetsgivarens rätt att anställa enligt effektivitetskalkyler äger prioritet. Arbetsgivarens rätt är detsamma som att säga att arbetsmarknadssystemets binära kod lämnas intakt. Vad som är möjligt att göra är att påverka just dessa kalkyler genom kompensation. Kalkylerna är villkorliga och variabla, systemets binära kod är inte det. Nedan förklaras hur lönebidragsprogrammet är att betrakta som ett politiskt program eftersom det avser att minimera skillnader mellan andelen arbetslösa bland personer med funktionshinder och personer utan funktionshinder genom att kompensera arbetsgivaren. Det är ett välfärds-politiskt program och som alla välfärds-politiska program är dess implementering ekonomiskt villkorat.

Teorin om rätten som ett autopoietiskt system utgör en negation till teorin som betraktar rätten som ett instrument för politiskt styrning. Enligt autopoiesisteorin reagerar rätten inte på en omvärld som direkt påverkar den, utan istället på en omvärld som rättssystemet självt konstruerar i dess egna termer och tolkar med dess egna kriterier. Rättssystemet organiserar omvärlden som en del av sig själv. Rättssystemet som ett autopoietiskt system kan inte ses som ett system som återspeglar, reflekterar, omvärlden. Att hävda att rätten är ett autopoietiskt system, d v s att rätten bara kan förändras via rättsregler, innebär inte ett förnekande av att omvärlden, och i synnerhet det politiska systemet, kan påverka rättssystemet (Luhmann 1986). Denna påverkan är dock varken direkt eller enkel. Det sker genom att rättssystemet utformar föreställningen om omvärlden och kraven därhän i rättssystemets egna termer (Morgan 1986, Lempert 1988, Cotterrell 1992, Rottleuthner 1989). Autopoietiska system är inte självtillräckliga system. Det är många av Luhmanns kritiker som ser teorin om autopoiesis som synonym med självtillräcklighet vilket leder till det absurda när man t ex påstår att rättssystemet är oberoende av politiska och ekonomiska inflytanden. Skillnaden mot aktörsorienterade systemteorier ligger i hur man förklarar påverkan från omvärlden.

Rätten styr rättssystemet och utövar kontroll genom att minska bestämda differenser inom sitt eget system,¹² (sådana differenser som t ex rättigheterna för funktionshindrade och icke-funktionshindrade på olika områden, program som minimerar skillnaden mellan dessa två grupper när det gäller deras rättskapacitet). Men dessa program är och förblir rättsliga program. Anti-diskrimineringslagen

handlar om att minimera skillnaden mellan funktionshindrade och icke-funktionshindrade när det gäller rätten till individuell prövning av arbetsförmåga. Den styr inte möjligheten för personer med reducerad arbetsförmåga att ingå i avtal om lönearbete inom arbetsmarknadssystemet. Rätten till individuell prövning av arbetsförmåga minskar inte skillnaden i de villkor som arbetsmarknadssystemet ställer mellan dessa två grupper när det gäller att ingå avtal om lönearbete. Detta borde beaktas i framtida utvärderingar av anti-diskrimineringslagens effekter. Införandet av lagen om anti-diskriminering innebär precis som alla andra lagar en förändring inom rättssystemet. Men det är också möjligt att den kan ha återverkningar inom arbetsmarknadssystemet. Luhmann beskriver samhället så som varande i en ständig process av förändring och anpassning, med störningar och återverkningar i systemens omvärld som sätter igång förändringar i system och som i sin tur kan ha effekter på en rad andra system. Vad Luhmann betonar i sina arbeten är inte stabiliteten i det moderna samhället, men dess skörhet och behovet att, där det är möjligt, etablera stabiliserande förhållanden (King & Schütz 1994).

Styrning som minimering av distinktioner

Inom ramen för Luhmanns sociologiska systemteori kan man inte prata om kontroll eller styrning utan att samtidigt tala om kommunikation. Varje form av kontroll eller styrning är en kommunikationsakt och kan vara framgångsrik och meningsfull i den utsträckning som kommunikationen är framgångsrik och meningsfull. Luhmann menar att inom ramen för teorin om autopoietiska system, förlorar begrepp som kontroll och styrning sin vanliga innebörd och är därför i behov av omdefinitioner.¹³ Det innebär inte att man behöver överge begreppet styrning överhuvudtaget, men man måste definiera det mer precist. Luhmann definierar styrning som intentionen att minimera en skillnad, intentionen att förändra specifika differenser. Istället för termen skillnad eller differens kan man även använda termen distinktion (Luhmann 1997b, Paterson 1997). Styrning kan inte ses som en intention att reducera differenser mellan system och omvärld, t ex att reducera skillnaden mellan rättssystemet och arbetsmarknadssystemet. Det skulle innebära det ena systemets kollaps. Autopoiesisteorin betraktar skillnaden mellan system och omvärld som oreducerbar.

Hur kan vi förstå skillnaden mellan arbetsmarknadssystemets exklusion av arbetsoförmögna och rättssystemets principiella krav på inklusion av varje

rättsperson i samhällets alla system som nämndes inledningsvis? Kravet på inklusion skapar en skillnad mellan en *de jure* inklusion och en *de facto* exklusion, mellan inklusionen i rättssystemet och exklusionen från arbetsmarknadssystemet. Det är en sak att lagstiftningen kan tilldela samma rättigheter till både funktionshindrade och icke-funktionshindrade och därmed minimera skillnaden inom rättssystemets ramar. Men att reducera en skillnad mellan två grupper med avseende på deras rättigheter, är inte detsamma som att föreskriva en reduktion av en skillnad i ett annat system. All lagstiftning inom handikappområdet uppnår just detta: den minimerar skillnader inom rättssystemets ramar. Rättssystemet har sina program och dessa kan implementeras bara inom rättssystemet. Rättssystemet kan förändras bara genom rätten och – omvänt – rätten kan bara förändra rättssystemet. Att rättssystemet genom dess egen självstyrning kan påverka arbetsmarknadssystemets självstyrning och dess program för differensminimering är något annat. (Jämför det som sades ovan att systemen utgör störningskällor för varandra.) Det är denna typ av påverkan som Luhmann anser vara möjlig, men för att kunna påverka avsiktligt måste man först veta hur systemen fungerar. Att tilldela samma rättigheter till funktionshindrade och icke-funktionshindrade leder inte till att rättssystemets binära kod, eller deras kriterier för selektion, ändras. Att påtvinga andra kriterier för selektion skulle innebära att ett funktionellt differentierat system upphör att existera, att det imploderar.¹⁴

Styrning genom t ex anti-diskrimineringslagen reducerar skillnaden mellan funktionshindrade och icke-funktionshindrade med avseende på rätten att bedömas efter individuell arbetsförmåga, men det är också allt. Alla skall, enligt lagen, ha samma rätt att bli individuellt bedömda när det gäller att ingå avtal om arbete. Men ”problemet”, enligt teorin om autopoiesis, ligger i att lagstiftningen inte kan vara någonting annat än rättssystemets självreglering. Med hjälp av lagstiftning kan man inte påtvinga arbetsmarknadssystemet att upphöra att beakta skillnaden mellan arbetsförmåga eller arbetsoförmåga vid avtal om löner, arbetstid och anställningar (inklusion). Det skulle innebära – förutom en kollision med andra rättsregler, nämligen arbetsgivarens rätt att anställa enligt produktivtets- och effektivitetskalkyler – att två väsensskilda, och därför inkompatibla, binära koder, samt två system vars grund och gräns de utgör, görs förenliga. Detta kan bara, som nämndes tidigare, ske på bekostnad av att det ena systemet mister sin autonomi, att dess specifika funktionsorientering avskaffas, d v s att samhället de-differentieras.

Det politiska systemet kan däremot, genom att planera politiska program, söka påverka arbetsmarknadens självstyrning. Det kan påverka förutsättningarna för arbetsmarknadssystemets program och därmed uppnå differensminimering inom arbetsmarknaden.

Hur kan program för differensminimering planeras som kan leda till inklusion av funktionshindrade på arbetsmarknaden? Utifrån studier och erfarenheter av vilka svårigheter som möter funktionshindrade på arbetsmarknaden skulle differensminimering syfta till att påverka avtal om arbete, avtal om arbetstider och löner. Differensminimering inom arbetsmarknadssystemet skulle avse olika grupper reella möjlighet att ingå i avtal om arbete. Politiska program avseende arbetshandikappades inklusion på arbetsmarknaden bör med andra ord syfta till att skapa ökade möjligheter för denna grupp att ingå avtal om lönearbete.¹⁵

Styrning av arbetsmarknadssystemet

Luhmann gör en klar distinktion mellan autopoiesis och kybernetik. Kybernetik, menar han, är användbar bara i relativt okomplicerade situationer. Autopoiesis görs inte förenlig med input/output relationer. Input-/outputeffekter som skapas av politiska program kan inte betraktas som styrning (Paterson 1997). Dock, förekommer input-/outputeffekter av det slag som kybernetiken implicerar, och bitvis även framgångsrikt. Ett exempel är inom det medicinska systemet som planerar och genomför vaccinationsprogram för att utplåna vissa sjukdomar. En parallell input-/outputeffekt uppnås genom införandet av lönebidrag som kompenserar arbetsgivarna för effektivitetsförlust. På detta vis kan regeringar minska antalet arbetslösa bland funktionshindrade. Dock, påverkan i denna bemärkelse fixerar inte system i något slags framtida tillstånd, utan förändrar bara några av dess betingelser (Luhmann 1997b). Vaccinationsprogrammet förändrar inte det medicinska systemets slutenhet, d v s att den även fortsättningsvis kan selektera information från omvärlden med hjälp av kriterierna frisk/sjuk. Inte heller påverkar lönebidraget arbetsmarknadssystemets slutenhet, men påverkar villkoren för avtal om bidragsanställning. Lönebidrag gör avtal om arbete villkorligt till det statliga bidragssystemet, det skapar en ny form av anställning. Styrning i denna bemärkelse har den effekten att det förbinder någonting med villkor. Men det är inte att betrakta som styrning av systemet.¹⁶ Lönebidragsanställning är villkorligt det politiska systemets förmåga till subventioner och anställningen upphör i regel i samband med icke-betalning. Samtliga politiska program med målet att

förbättra de funktionshindrades liv är på detta sätt villkorade till existensen av en välfärdsstat: statliga subventioner och bidrag utgör grunden för ”inklusionen” (ett tydligt exempel är personlig assistent-reformen).

Styrning är möjlig, menar Luhmann (1997b), men det förutsätter val av distinktioner, av skillnader, med avseende på de differenser man vill minimera. Om vi uppfattar arbetsmarknadssystemets autopoiesis som avtal om arbete, och arbetsförmåga som det positiva värdet i systemets binära kod, vilken länkar information från omvärlden in i systemet, så bör programmen om arbetsmarknadssystemets självstyrning handla om styrning av avtal. Programmen som styr avtal om löner, anställningsförhållanden, arbetstid skulle alltså stå i direkt relation till arbetshandikappades exklusion/inklusion från arbetsmarknadssystemet. Arbetsmarknadsprogram som påverkar avtal om arbetstid/arbetstempo, om flexibla anställningsförhållanden skulle möjliggöra arbetsmarknadssystemets självstyrning mot ökad inklusion. Utfallet av dessa avtal kan påverkas genom ett politiskt program som avser att påverka efterfrågan på arbetskraft. (Det är ett klassiskt styrningsprogram att påverka efterfrågan av arbetskraft genom stimulans i konsumtionen.) Vidare, om man förstår styrning som minimering av skillnader, blir styrningen av arbetsmarknaden en reduktion av skillnader i de möjligheter som olika grupper har att ingå i avtal om lönearbete, och inte en minimering av skillnader i antalet arbetslösa bland dessa två grupper. Det kan alltid vara politiskt ändamålsenligt – för att beakta opinionen eller för att upprätthålla arbetsideologin – att sträva efter att minska antalet arbetslösa genom pensioner, utbildningsprogram, skyddade verkstäderna, och andra sysselsättningskapade åtgärder. Men vill man undersöka, i enlighet med teorin om autopoiesis, varför man kommer på denna idé och vad man vill uppnå genom att styra på detta sätt, måste man observera det politiska systemet och inte arbetsmarknadssystemet.

Varje system har egna program som styr dess operationer och dessa program kan planeras för att minimera skillnader. Varje system kan bara planera sina egna program för differensminimering. Det politiska systemet planerar sina egna program och inte arbetsmarknadens, sjukvårdens eller ekonomins program. Men genom att styra sig själva – det enda möjliga enligt autopoiesisteorin – kan de påverka andra system. Dessa program är alltså variabla under förutsättningen att systemets kod förblir oförändrad. Skillnaden mellan konstanta och variabla parametrar, mellan koder och program kan beaktas och användas vid styrningsförsök, t ex av politiken till arbetsmarknaden (ibid.).

Politiska program

Lönebidragsprogrammet härstammar från det politiska systemet; det är ett politiskt program. Det härrör inte från arbetsmarknadssystemet eftersom programmet är orienterat mot politiskt relevanta fakta (t ex sysselsättningsandelen, arbetslöshetsandelen, inkomstfördelningen bland funktionshindrade, etc) och avsett att styra mot en minimering av skillnader med avseende på dessa siffror. En genomgång av motioner till riksdagen under senare år visar att politiker gång på gång återkommer till faktumet att personer med funktionshinder saknar arbete och att skillnaden mellan denna grupp och gruppen icke-funktionshindrade är mycket stor. Handikapputredningen visade ju att 70 procent av de med svåra funktionshinder saknar arbete. SCB:s statistik visar att sysselsättningsandelen bland personer med funktionshinder i yrkesverksam ålder ligger på 55 procent, att jämföra med 71 procent för hela befolkningen. Det är denna skillnad som lönebidragssystemet avser att reducera. Politiken som system är mycket känsligt för opinionen, men har ingen inbyggd mekanism för att påverka de förhållanden som opinionen reagerar på. Förhållandena är resultat av komplexa processer i omgivande system, vanligtvis på arbetsmarknaden och i ekonomin. Politiken kan påverka statistiken genom att skapa program som i sin tur påverkar antalet exkluderade individer från arbetsmarknaden, men på villkor att ekonomin kompenseras för effektivitetsförlust. Politiken kan förbjuda något, skapa kostnader för något, skapa förhållanden för vinst, etc, men inte förändra utomliggande system. Lönebidrag, som nämndes ovan, påverkar inte arbetsmarknadssystemets kriterier för selektion, inte heller påverkas avtal om löneanställningar. Kravet på arbetsförmåga och reglerna som formar avtal om lönearbete är desamma som innan. Det politiska systemets program med målet att reducera skillnader i antalet arbetslösa genom att påverka arbetsgivarens kalkyler leder enbart till att flera med reducerad arbetsförmåga får anställning, temporärt.

När staten ändrade på reglerna för lönebidragsanställning i riktning mot att större ansvar lades på arbetsgivaren när det gäller rehabilitering av arbetshandikappade – det s k flexibla lönebidragsprogrammet – blev en direkt effekt att de arbetshandikappades möjligheter till anställning minskade. Från lönebidragsförordningen togs nämligen bort en paragraf som innebar att om risk för uppsägning föreligger vid förhandlingar om fortsatt anställning, skall en sänkning av lönebidraget ej genomföras. Efter denna regeländring har det visat sig att arbetsgivarna drar sig för att överhuvudtaget anställa arbetshandikappade. (Under

perioden har både antalet anställda med lönebidrag minskat och antalet beviljade förtidspensionärer ökat med 35 procent.)

Att lönebidragsprogrammet är ett politiskt program – och som sådant externt till arbetsmarknadssystemet – åskådliggörs av följande förhållanden: Avtal om lönebidragsanställning är på ett fundamentalt sätt annorlunda än andra avtal om lönearbete, vilka är en överenskommelse mellan två individer; arbetaren som säljer sin arbetskraft och arbetsgivaren som köper den mot ett visst pris i relation till bestämd arbetsinsats, arbetstid. Vid lönebidragsanställning däremot träffas en överenskommelse mellan arbetsgivaren och statliga myndigheter (Af/AMI). Lönebidragsprogrammet förmår inte styra arbetsmarknaden; programmets existens är beroende av det politiska systemet och dess förmåga att finansiera det. Men det bygger på felaktigt ställda förväntningar på att arbetsmarknaden skall implementera det (premissen är att arbetsgivaren efter en prövotid skall omvandla lönebidragsanställningen till vanlig anställning). Exempel på att arbetsmarknaden bara implementerar sina egna program är det faktum att övergången från lönebidrag till icke-subventionerat arbete vid 90-talets början var c:a 1,2 procent (Jönsson 1993/94).

Ett annat förhållande som indikerar skillnaden i avtal om lönearbete är att arbetsmarknaden reglerar selektionen av arbetskraft enligt kriteriet arbetsförmåga, medan lönebidragsprogrammet selekterar "arbetskraft" enligt kriteriet arbetsoförmåga. Kvalifikationskriterierna i det ena systemet är alltså på ett fundamentalt sätt annorlunda än det andra. Det är därför som facket inte anser sig representera lönebidragsanställda (Något som de med lönebidragsanställning har direkta erfarenheter av, Michailakis 2000a.) De personer som kvalificerat sig för lönebidrag är inte selekterade av arbetsmarknadssystemet, utan av politiska program. De ingår inte som personer i arbetsmarknadssystemet. Facket är en part i arbetsmarknadssystemet och inte i det politiska systemet och representerar löntagare som har ingått i avtal om anställning, lön och arbetstid med arbetsgivaren. Lönebidragsprogrammet kan alltså av detta skäl inte ses som ett styrmedium för arbetsmarknaden. Det påverkar arbetshandikappade personers möjlighet att komma in i arbetsmarknaden via politiska program under helt andra villkor och förutsättningar. Det leder inte till differensminimering med avseende på arbetshandikappades och icke-arbetshandikappades möjligheter till arbetsmarknadsavtal om löneanställning.¹⁷ Arbetsgivaren har ingått i avtal med statliga myndigheter och det är mot dessa som prövningen om fortsatt stöd träffas, d v s

om det politiska systemet fortsätter att inkludera den arbetshandikappade individen i sina program. Det är därför i grunden missriktat att klaga på dess uppnådda effekter. Lönebidragsanställdas försämrade villkor på arbetsmarknaden har uppkommit som en effekt av försämrade möjligheter till statlig finansiering av programmet och inte som en effekt av försämrade arbetsmarknadsläge.

Att det politiska systemet sätter upp program för att öka inklusionen av funktionshindrade på arbetsmarknaden beror inte bara på att det som system är mycket känsligt för opinionen (vilket är liktydigt med framtida valresultat) och iakttar politiskt relevanta siffror, utan även på att den lagstadgade rätten till arbete kan fungera som en störning för det politiska systemet. Den lagstadgade rätten till arbete initierar t ex krav från handikapporganisationer.

En annan kritisk faktor som leder till problem för personer med reducerad arbetsförmåga på arbetsmarknaden är det ständigt uppskruvade arbetstempot. En nyligen publicerad undersökning från SCB om funktionshindrades situation på arbetsmarknaden, har visat att de anpassningar som är mest efterfrågade handlar om anpassad arbetstid, arbetstempo och arbetsuppgifter. Mellan 30-40 procent av de sysselsatta med funktionshinder efterfrågar anpassning just när det gäller dessa förhållanden (SCB 2001:38). Med arbetsförmåga menas ju även att personer skall kunna producera en viss vara eller tjänst av en viss kvalitet inom angiven arbetstid/med ett visst arbetstempo, något som studier visat vara en kritisk faktor för personer med funktionshinder.¹⁸ Funktionshindret innebär i många fall att man inte orkar arbeta lika snabbt eller lika länge (Michailakis 2000a).

Ett försök att styra mot inklusion av funktionshindrade på arbetsmarknaden, dvs mot ökade möjligheter för personer med funktionshinder att kunna selekteras av arbetsmarknadssystemet och ingå i avtal om lönearbete, skulle innebära att arbetsmarknadssystemet sätter upp program som styr mot minskad och flexiblare arbetstid. Fler kan klara av de höga kraven på effektivitet om arbetstiden sänks och görs mera flexibel. Arbetstidens längd och organiseringen av arbetet är kritiska faktorer för styrningsprogram avsedda att minimera skillnader i möjligheter att uppnå anställningsavtal mellan funktionshindrade och icke-funktionshindrade.¹⁹

Slutord

Olika arbetsmarknadspolitiska program går ut på att tillförsäkra lika möjligheter till delaktighet i arbetsmarknaden. Denna strävan itereras ständigt av program och regler. Samtidigt finns det inte några tecken på att intentionerna förverkligas. Det politiska systemet kan tydligen inte leva upp till det den lovar. Det blir till slut meningslöst att insistera på dessa strävanden genom att ändra på namnen på de olika programmen. Varje nytt instrument blir som en dröm om en ny förhoppning som frambringar nya besvikelser, o s v. Det verkar som om denna cirkel av förhoppning-besvikelse-förhoppning garanterar sammanhållningen och reproduktionen av handikappolitiken.

Samhället som ett funktionellt differentierat system blir ytterst problematiskt i styrningsavseenden. Men att inte beakta hur sociala system fungerar leder oupphörligen till förhoppningar som kan inte uppfyllas. Det leder också till fördelning av resurser som inte uppnår avsedda syften. Handikappolitiska program vilar på handlingsteoretiska premisser d v s, på föreställningen att genom tongivande aktörer och med hjälp av lagen kunna åstadkomma förändringar. Flera decenniers erfarenheter – när det gäller inklusion inom arbetsmarknadssystemet sedan industrialiseringens början – visar att detta är mer än tvivelaktigt.

Jag har i denna artikel, i enlighet med systemteorin, hävdad att varje system har sina program för differensminimering. Politiska program kan styra det politiska systemet och inget annat. Systemets styrning är dess självstyrning. Man kan inte med hjälp av politiska program direkt styra arbetsmarknadssystemet. Men väl planerade politiska program kan påverka arbetsmarknadens självstyrning. Styrningsprogram kan varken importeras från andra system eller exporteras till andra system. Luhmanns teori är av detta skäl inte ämnat att tillfredställa politikernas och byråkraternas önskemål om ett enkelt styrningsprogram eftersom den är en uppgörelse med uppfattningen att central styrning är möjlig.

Med ovanstående analys är antagandet att politikerna styr samhället – genom politiska beslut som är bindande för andra system eller genom att appellera till moralen – att betrakta som politisk retorik. Världen i Luhmanns teori saknar en individ eller en grupp av mäktiga individer som kan koordinera och styra operationerna av de olika systemen (Blühdorn 2000). Samhällets funktionella differentiering gör det omöjligt för politiken att implementera beslut som står i motsättning till andra systems specifika funktionsorientering och gör det mycket svårt att skapa program för andra systems självstyrning. Det gäller även för såda-

na politiska församlingar som FN eller EU. Uppfattningar om att ett politiskt organ kan styra samhället visar, om inte annat, att de inte kan gripa det moderna samhällets hyperkomplexitet och att samhällets prekära stabilitet bygger just på denna funktionella differentiering. Idén att regeringen är kapabel att utöva direkt kontroll över samhällsprocesser utifrån en maktposition har visat sig vara alltmer orealistisk. Det gäller i desto högre grad i globaliseringens era som innebär att sociala system – politik, arbetsmarknad, utbildning etc – har sprängt de nationella gränserna och är globala system. En regering har inte makt att styra andra sociala system. Regeringens kontrollkapacitet är begränsad av en rad skäl. Det politiska systemet är ett bland många som påverkar händelseprocesser i samhället. Det politiska systemet i moderna samhällen har inte längre den viktigaste positionen; det är ett differentierat system och inblandat i komplexa relationer av ömsesidigt beroende med andra autonoma och autopoietiska system. Politiken kan i bästa fall skapa förutsättningar för andra systems självstyrning.

Noter

¹ I en tidigare artikel "Funktionshindrade personer och arbetsmarknadssystemet: Utifrån en systemteoriensansats" har jag närmast mig frågan om funktionshindrades inklusion/exklusion från arbetsmarknadssystemet utifrån Luhmanns sociologiska systemteori. Mitt argument var att arbetsmarknaden uppvisar erforderliga egenskaper för att beskrivas som ett autopoietiskt system. Nämligen (a) självavgränsning och vidmakthållande av en gräns genom den binära koden arbetsförmåga/arbetsoförmåga och (b) själv-(re)-produktion av dess konstituerande element genom dessa element. De element som systemet består av är avtal om arbete.

² Med exklusionen från arbetsmarknadssystemet menas här långvarig arbetslöshet utan utsikter till en anställning. Systemlogiken i Luhmanns teori innebär antingen/eller distinktioner. Individer är anställda eller icke-anställda, de är inkluderade eller exkluderade. Att vara fattig på grund av en lågbetald anställning blir enligt detta synsätt inte liktydigt med att vara exkluderad från arbetsmarknadssystemet. Det lågbetalda arbetet kan leda till exklusion från andra system. Men detta är en annan fråga. Begreppet person är centralt för att förklara inklusionen eller exklusionen av individer inom olika sociala system. Att vara en person betyder, enligt Luhmann, att vara inkluderad och därmed involverad i de processer som producerar och reproducerar systemets konturer. Det motsatta till inklusionen är exklusion, det motsatta till person är individ. Person är ett begrepp som väsentligen definierar de som är, och de som inte är, medlemmar i ett system.

³ Det finns gott om exempel på policymisslyckanden i implementeringen av olika handikappolitiska program. Själva det faktum att sysselsättningsnivån bland funktionshindrade ständigt är så låg - oavsett om sysselsättningsnivån för icke-funktionshindrade går upp och ned beroende på konunktursvängningar - är det grundläggande exemplet. Funktionshindrade har, som grupp, sedan länge haft

mycket högre arbetslöshetstal än den övriga befolkningen och överhuvudtaget en svårare situation på arbetsmarknaden. Det finns ca 100 000 arbetslösa personer med funktionshinder som vill få arbete och har förutsättningar att arbeta om de ges en chans att komma in på arbetsmarknaden. Under 1990 hade drygt 70% av personer med funktionshinder inte någon sysselsättning utanför hemmet (SOU 1997:176). Majoriteten av de funktionshindrade som har någon form av sysselsättning finns inom olika arbetsmarknadspolitiska program. För år 2001 var 50 063 lönebidragsanställda, 5 456 skyddat arbete hos offentlig arbetsgivare, 5 900 arbetslivsinriktad rehabilitering. (Regeringens proposition 2001/02:1. Arbetsmarknad, utgiftsområde 13). Regeringens samlade bedömning är att: "Oberoende av konjunkturläget har arbetshandikappade svårt att få arbete. Anställning med lönebidrag, skyddat arbete hos offentliga arbetsgivare samt anställning i Samhall AB är viktiga medel för att underlätta för arbetshandikappade att få ett arbete." (ibid.) Vad gäller specifika handikappolitiska program avseende arbetsmarknaden: för lönebidrag se Eriksson 1995, 1996; för situationen på arbetsmarknaden för personer med funktionshinder se Larsson 1992, 1996; för arbetsplatsanpassningar med informations- och kommunikationsteknologi se Michailakis 2000a; för en analys av den nya anti-diskrimineringslagen se Michailakis 2000b. Om arbetsmarknadspolitiska programs konstanta misslyckanden: se Larsson, S. 1996 och Backenroth, G., Hjelmquist, E., Rönnerberg, J. & Wadensjö, E. (1996)

4 I Luhmanns teori är det via distinktioner som vi producerar kunskap, som vi observerar världen. Det är bara genom att använda systemrelaterade distinktioner som man skänker mening till händelser som man observerar (Teubner 1990, Fuchs 1999).

5 De forna östeuropeiska planekonomierna och socialrealismen inom konstens område är exempel på försök till central politisk styrning.

6 Vad de olika rättsinstrumenten kan uppnå med avseende på andra systems självstyrning är att kravet på inklusion som finns formaliserat i olika internationella instrument om mänskliga rättigheter (jfr FN:s Standard & regler) ökar känsligheten för den faktiska exklusionen och i och med denna känslighet ökar möjligheten att formulera anspråk som fördömer exklusion och skapar styrningsprogram för att möjliggöra inklusion.

7 Individer och omvärld i allmänhet kan förvisso generera störningar till olika system. Störningar kan leda till kommunikation kring ett gemensamt tema mellan system. Det vill säga en viss störning från omvärld kan leda till att ett visst tema införlivas i ett systems meningssammanhang.

8 Som en konsekvens därav identifierar Luhmann som de främsta problemen de som gäller samhällets förhållande till sin omvärld. Eftersom sociala system inte kan anpassas till den ekologiska omvärlden hamnar de i allt större problem med ekologiska förhållanden och med individer. Det ekonomiska systemet gör mycket specifika distinktioner med avseende på dess ekologiska omvärld, t ex användbara/icke-användbara miljöresurser och alla funktionssystem gör mycket specifika distinktioner med avseende på individer, exkluderade kroppar och inkluderade personer (Luhmann 1997a). Den massiva exklusionen av människor med funktionshinder från arbetsmarknaden hör till anpassningsproblemen mellan arbetsmarknaden och dess omvärld, problem som allt oftare hamnar i fokus för det politiska systemet.

9 Se t ex Blomqvist & Dahlkild-Öhman (1987) om Främjandelagens tvingande paragrafer.

10 En parallell teori återfinns i Bettelheims (1989) psykologi. Enligt honom bör uppfostrans mål vara att hjälpa barnet att utveckla självdisciplin. All lyckad uppfostran resulterar i att individen styr sig själv; eftersom ingen verklig styrning kan ske externt (vare sig av föräldrar eller lärare).

11 När ett företag bryter avtal om anställning (avskedar) är det också ett arbetsmarknadsspecifikt beslut som sker i avtalsenliga former d v s, även detta beslut att bryta ett avtal sker via andra avtal.

Ett företag tolkar signalerna från omvärlden och fattar beslut om avskedanden. De som får lämna företaget selekteras i regel enligt kriterierna arbetsförmåga/arbetsoförmåga och inte enligt turordningsregler.

¹² Här måste man med Teubner göra ett förtydligande för att undvika ett eventuellt missförstånd. Autopoiesisteorin hävdar inte att rätten inte är politiserad eller att den inte används som ett instrument för intervention. Teorins specifika bidrag ligger i att den specificerar villkoren, mekanismerna och konsekvenserna av rättsens – eller vilket system som helst – intervention i andra normativt slutna system (Teubner 1997).

¹³ Kybernetiskt betyder kontroll att upprätta ett kausalitetsförhållande som säkerställs genom kommunikation. Och kontroll består i en reduktion av systemets frihet att själv selektera händelser från omvärlden (Baecker 2001).

¹⁴ Det skulle vara detsamma som att avskaffa skillnaden mellan lagligt och olagligt vilket skulle leda till rättssystemets kollaps. Eller att man avskaffar skillnaden mellan godkänd och underkänd inom utbildningssystemet.

¹⁵ Vem sätter upp målet med ett visst styrningsprogram? Mål sätts enligt Luhmann (1997b) upp när ett system betraktar det förflutna och anticiperar en framtid som systemet i fråga inte vill acceptera. "Problemet" med arbetsmarknadssystemet – sett utifrån det politiska systemet – är att det kan anticipera en framtid med en tredjedel av arbetskraften exkluderad, utan att någon konflikt uppstår i systemet, det kan t.o.m. vara en fördel för systemet.

¹⁶ När systemets betingelser påverkas är det sannolikt att systemet reagerar. Att påverka inklusionen av arbetsförmögna genom lönebidrag kan resa frågor om anställningsformen – Vem har det egentliga arbetsgivaransvaret? Vilken är fackförningens roll? Överkompenseras arbetsgivaren etc ? och därmed skifta uppmärksamheten åt detta håll.

¹⁷ Studier visar att det leder till en "till synes" differensminimering. Den funktionshindrade har ett arbete och en arbetsplats; men samtidigt inte. Funktionshindrade som är anställda via lönebidrag upplever antingen frustration (de utför likadant arbete men får sämre lön, du utlovas "vanlig" anställning men lönebidraget omvandlas aldrig till vanlig anställning eftersom arbetsgivaren inte har ekonomiska incitament, och de ser sig placerade som andra-klassens arbetskraft), eller de arbetar på den öppna arbetsmarknaden med en mentalitet tillhörig en skyddad arbetsplats (d v s, utan att ställa krav eller betrakta sig själv som kompetent nog) (Michailakis 2000a).

¹⁸ Jfr Blomqvist 1990 om vilken betydelse arbetstid/arbetstempo hade vid industrialismens början för exklusionen av funktionshindrade från arbetsmarknaden, när det inte längre var produkten oberoende av tiden för dess framställning som räknades, utan standardiserade prestationer räknade i tid.

¹⁹ Det är anmärkningsvärt att i Standardreglerna, det senaste instrumentet inom internationell handikappolitik, ingenting nämns om en av de kritiska faktorerna för funktionshindrades inklusion på arbetsmarknaden, nämligen arbetstid/arbetstempo (se Standardregler 1994).

Referenser

- Abrahamsson, K. & Lindberg, B. (1995) *Arbetsplatsens dolda trösklar: Forskning och utveckling för funktionshindrades arbetsmarknad och arbetsförhållanden*. Stockholm: Arbetsmiljöfonden.
- Aronsson, G. & Smedler, A-C. (1985) *Statliga arbetsledares attityder till handikappade*. Stockholm: Psykologiska institutionen, Stockholms universitet.
- Backenroth, G., Hjelmquist, E., Rönnberg, J., Wadensjö, E. (1996) *Funktionshindrades villkor i arbetslivet. En översikt över forskning och utvecklingsarbete*. Rådet för Arbetslivsforskning (RALF) och Socialvetenskapliga Forskningsrådet (SFR).
- Baecker, D. (2001) "Why Systems?", <http://www.uni-wh.de/de/wiwi/lehrstuhle/baecker/why.html>
- Banton, M. (1967) *Race Relations*. London: Tavistock Publications.
- Banton, M. (1994) *Discrimination*. Buckingham: Open University Press.
- Bettelheim, B. (1989) *Att duga som förälder. En bok om barnuppfostran*. Stockholm: Norstedts förlag.
- Blomqvist, M. & Dahlkild-Öhman, G. (1987) *På Lönearbetets bakgård. Handikappade och Anpassningsgrupper*. Utredningsrapport 3, Stockholm: Arbetslivscentrum.
- Blomqvist, M. (1990) *Hundra år av undantag. Handikappades förhållande till lönearbete*. Uppsala: Sociologiska institutionen, Uppsala universitet.
- Blühdorn, I. (2000) "An offer One Might Prefer to Refuse. The Systems Theoretical Legacy of Niklas Luhmann", *European Journal of Social Theory*. 3(3): 339-354.
- Bourdieu, P. (1998) *The State Nobility*. Cambridge: Polity Press.
- Bowman, J.T. (1987) "Attitudes Toward Disabled Persons: Social Distance and Work Competence", *Journal of Rehabilitation*. Jan-Mar, 53(1):41-44
- Byrne, D. (1999) *Social Exclusion*. Buckingham: Open University Press.
- Christman, L.A. & Slaten, B.L. (1991) "Attitudes Toward People with Disabilities and Judgements of Employment Potential", *Perceptual and Motor Skills* 72 (2): 467-475.
- Chubon, R.A. (1982) "An Analysis of Research Dealing with the Attitudes of Professionals Toward Disability", *Journal of Rehabilitation*. Jan-Mar (48): 25-30.
- Cotterrell, R. (1992) *The Sociology of Law: An Introduction*. London:

Butterworth.

- Doyle, B. (1997) "Disability, the Labour Market and the Non-discrimination Principle: A Common Law Perspective", i *Labour Market 2000*, Madrid: Fundacion Once.
- Edwards, A.R. (1991) "Communication and Steering: What the Science of Public Administration Could Learn from Habermas and Luhmann", i In't Veld, J. Roeland, Linze Schaap, Catrien J.A.M. Termeer, Mark J.W. van Twist (eds). *Autopoiesis and Configuration Theory: New Approaches to Societal Steering*. Dordrecht: Kluwer Academic Publishers.
- Eriksson, T. (1995) *Anställd på lika villkor?! Studie av översynsarbetet rörande anställningar med lönebidrag vid Uppsala universitet*. Uppsala: Forskningsrapport/Centrum för handikappforskning vid Uppsala universitet.
- Eriksson, T. (1996) *Att vara anställd med lönebidrag vid Uppsala universitet*. Uppsala: Forskningsrapport/Centrum för handikappforskning vid Uppsala universitet.
- Fawcett, G. (1999) "Disability in the Labour Market: Barriers and Solutions", *Perception: CCSD's News Publication*, Vol. 23, (3), December.
- Feagin, R. J. (1978) *Racial and Ethnic Relations*. Englewood Cliffs, New Jersey: Prentice-Hall.
- Fuchs, P. (1995) "Behinderung von Kommunikation durch Behinderung", i Werner Strubel & Horst Weichselgartner (Hrsg.) *Behindert und Verhaltensauffällig. Zur Wirkung von Systemen und Strukturen*. Freiburg i/B: Lambertus Verlag.
- Fuchs, S. (1999) "Niklas Luhmann", *Sociological Theory* 17 (1): 117-119.
- Harrison, B. & Tomes, A. (1990) "Employers' Attitudes to the Employment of People with Mental Handicaps: An Empirical Study", *Mental Handicap Research* 3:196-213.
- In't Veld, J. Roeland, Linze Schaap, Catrien J.A.M. Termeer, Mark J.W. van Twist. Eds. (1991) *Autopoiesis and Configuration Theory: New Approaches to Societal Steering*. Dordrecht: Kluwer Academic Publishers.
- Jenkins, R. (1991) "Disability and Social Stratification", *British Journal of Sociology* 42 (4):557-580.
- Jönhill, J.I. (1997) *Samhället som system och dess ekologiska omvärld. En studie i Niklas Luhmanns sociologiska systemteori*. Sociologiska institutionen, Lunds universitet. Lund Dissertations in Sociology 17.

- Jönsson, M. (1993/94) "Arbete åt funktionshindrade". Motion 1993/94:A214.
- King, M. & Schütz, A. (1994) "The Ambitious Modesty of Niklas Luhmann", *Journal of Law and Society* 21 (3): 261-287.
- King, M. (1993) "The 'Truth' About Autopoiesis", *Journal of Law and Society* 20 (2): 218-236
- Koppen, I. J. (1991) "Environmental Mediation: An Example of Applied Autopoiesis?", i In't Veld, J. Roeland, Linze Schaap, Catrien J.A.M. Termeer, Mark J.W. van Twist. Eds. *Autopoiesis and Configuration Theory: New Approaches to Societal Steering*. Dordrecht: Kluwer Academic Publishers.
- Koppenjan, J.F.M. & Hufen, J.A.M. (1991) "Autopoiesis, Learning and Governmental Steering" in In't Veld, J. Roeland, Linze Schaap, Catrien J.A.M. Termeer, Mark J.W. van Twist. Eds. *Autopoiesis and Configuration Theory: New Approaches to Societal Steering*. Dordrecht: Kluwer Academic Publishers.
- Larsson, S. (1992) *Handikappade, arbete och ny teknik*. Malmö: Hadar.
- Larsson, S. (1996) "De funktionshindrade och arbetsmarknaden" i Tideman (red.) *Perspektiv på funktionshinder och handikapp*. Stockholm: Johansson & Skyttmo.
- Lempert, R. (1988) "The Autonomy of Law: Two Visions Compared" in G. Teubner. *Autopoietic Law: A New Approach to Law and Society*. Berlin: Walter de Gruyter.
- Littlewood, P., I. Grorieux, S. Herkommer & I. Jönsson. (eds.) (1999) *Social exclusion in Europe. Problems and Paradigms*. Aldershot: Ashgate.
- Luhmann, N. (1986) "The Self-Reproduction of Law and its Limits", i G. Teubner *Dilemmas of Law in the Welfare State*. Berlin: Walter de Gruyter.
- Luhmann, N. (1995) *Social Systems*. Stanford CA: Stanford University Press
- Luhmann, N. (1997a) "Globalization or World Society: How to Conceive of Modern Society?", *International Review of Sociology* 7 (1):67-80.
- Luhmann, N. (1997b) "Limits of Steering" *Theory Culture & Society* 14 (1):37-39.
- Luhmann, Niklas. (1997c) "The Control of Intransparency", *Systems Research and Behavioral Science* 14:359-371.
- Lyth, M. (1973) "Employer's Attitudes to the Employment of the Disabled", *Occupational Psychology* 47 (1-2).
- Merton, R. K. (1976 [1949]) "Discrimination and the American Creed", i R. K.

- Merton *Sociological Ambivalence and Other Essays*. London: The Free Press.
- Michailakis, D. (2000a) *Studie av arbetsplatsanpassningar med IT-baserade hjälpmedel för funktionshindrade personer*. Uppsala: Institutet För Arbetsmarknadspolitisk Utvärdering, Forskningsrapport 2000:2
- Michailakis, D. (2000b) "Ability, Inability, Disability, and Anti-discrimination Law", *Scandinavian Journal of Disability Research* 2 (2).
- Michailakis D. (2001) "Funktionshindrade personer och arbetsmarknads-systemet: Utifrån en systemteoriansats" *Paper presented at the Annual Meeting of the Swedish Sociological Association*. Uppsala.
- Morgan, G. (1986) *Images of Organization*. Beverly hills, Calif: Sage.
- Office for Official Publications of the European Communities. (1999) *Raising Employment Levels of People with Disabilities – the Common Challenge, European Commission Staff Working Paper*. Luxembourg.
- Oliver, M. & Barnes, C. (1998) *Disabled People and Social Policy: from exclusion to Inclusion*. Harlow: Longman.
- Parkin, F. (1974) "Strategies of Social Closure in Class Formation", i F. Parkin (ed) *The Social Analysis of Class Structure*. London: Tavistock.
- Parkin, F. (1979) *Marxism and Class Theory: A Bourgeois Critique*. New York: Columbia University Press.
- Paterson, J. (1997) "An Introduction to Luhmann", i Luhmann, Niklas "Limits of Steering", *Theory Culture & Society* 14 (1):37-39.
- Regeringens proposition (2001/02:1) Utgiftsområde 13. *Arbetsmarknad*.
- Rottleitner, H. (1989) "A Purified Sociology of Law: Niklas Luhmann on the Autonomy of the Legal System", *Law and Society Review* 11 (2): 779-797.
- SCB (2001) *Situationen på arbetsmarknaden för personer med funktionsnedsättning – 4:e kvartalet 2000*. Rapport 2001:3. Örebro: SCB-Tryck.
- Smedler, A-C. (1985) *Arbetshandikapp, Attityder, Arbetsmiljö. Attityder till Handikappade – En Litteraturstudie*. Stockholm: Psykologiska institutionen, Stockholms universitet.
- SOU 1997:176. Förbud mot diskriminering I arbetslivet av personer med funktionshinder: delbetänkande av Utredningen om förbud mot diskriminering i arbetslivet av personer med funktionshinder (FUDA). Stockholm: Fritze, 1997.
- Standard Rules (1994) On the Equalization of Opportunities for Persons with Disabilities*. New York: United Nations Publications.

- Söder, M. & Taskinen, S. (1985) *Employer, Attitude and Handicap*. Göteborg: Department of Handicap Research, University of Göteborg.
- Teubner, G. (1990) "Unitas Multiplex: Corporate Governance in Grupp Enterprises", i David Sugarman & Gunther Teubner (eds.) *Regulating Corporate Groups in Europe*. Baden-Baden: Nomos Verlagsgesellschaft.
- Teubner, G. (1997) "Can Social Systems be Viewed as Autopoietic?", i LSE Complexity Study Group. Meeting No. 3. 18 June.
<http://www.lse.ac.uk/LSE/COMPLEX/reports/report97june.htm>
- Twist van, M.J.W. & Schaap, L.. (1991) "Introduction to autopoiesis theory and autopoietic steering" in In't Veld, J. Roeland, Linze Schaap, Catrien J.A.M. Termeer, Mark J.W. van Twist. Eds. *Autopoiesis and Configuration Theory: New Approaches to Societal Steering*. Dordrecht: Kluwer Academic Publishers.
- Waddington, L. (1999) "Testing the Limits of the EC Treaty Article on Non-discrimination", *Industrial Law Journal* 28 (2):133-152.
- Vandenberghe, F. "Niklas Luhmann, 1927-1998. Systemic Supertheorist of the Social". <http://www.ukc.ac.uk/secl/philosophy/>
- Weber, M. (1968) *Economy and Society*. G. Roth & C. Wittich (eds), New York: Bedminster Press.
- Willke, H. "Autopoiesis and Organised Complexity", i LSE Complexity Study Group. Meeting No. 3. 18 June 1997.
<http://www.lse.ac.uk/LSE/COMPLEX/reports/report97june.htm>
- Viskovatoff, . (1999) "Foundations of Niklas Luhmann's Theory of Social Systems", *Philosophy of the Social Sciences* 29 (4): 481-516.

Abstract*Autopoiesis and Steering. A Study on Disability Policy Programs*

In this article Luhmanns autopoiesis theory is discussed in relation to a specific case; namely political programs with regard to inclusion of disabled persons in the labour market and the implementation difficulties that arise. The article does not attempt to explain the increasing amount of disabled persons excluded from the labour market system. It attempts to explain something more fundamental; how inequality in the labour market system can have such a permanent character. The central question is thus: How come that different programs designed to steer towards an increasing integration of disabled people in the labour market system, does not lead to the intended effect? According to autopoiesis theory, real steering can only be self-steering. Even when steering addresses systems in the environment, is it still self-steering because it is directed towards the system's own environment, that is, as it is internally constructed by the steering system. Disability policy programs with the objective to increase the inclusion in the labour market of disabled persons, are political programs and as such unable to steer the labour market system.

Key words: Autopoiesis, steering, labour market, disability, systems theory

recension

AV ROINE JOHANSSON

Nordlandsforskning, Bodø, Norge

Owe Grape (2001) *Mellan morot och piska. En fallstudie av 1992 års rehabiliteringsreform*. Umeå universitet: Akademiska avhandlingar vid sociologiska institutionen, nr 23, 2001.

Sedan mer än två decennier har den svenska offentliga sektorn varit stadd i snabb förändring. Starkt förenklat kan det uttryckas så, att man har gått från central planering, enhetliga lösningar och detaljreglering till decentralisering, lokal anpassning, avreglering och större lokalt handlingsutrymme i genomförandeprocessen. Den ökade lokala handlingsfriheten har gjort de enskilda organisationerna viktigare för genomförandet av statlig politik, och under denna period har också intresset bland sociologer för att studera organisationernas roll i välfärdspolitiken ökat.

Owe Grapes doktorsavhandling ingår i denna hittills tämligen kortvariga forskningstradition. Han intresserar sig för samspelet mellan politik och tillämpning ifråga om upprätthållandet av en central princip i den svenska välfärdsstaten, nämligen den s k arbetslinjen. Närmare bestämt är forskningsintresset inriktat mot arbetslinjen i allmänhet, utan mot ett speciellt sätt att upprätthålla den, genom arbetslivsinriktad rehabilitering. Arbetslinjen stärktes – p g a en betydligt starkare betoning än tidigare på just arbetslivsinriktad rehabilitering – genom den rehabiliteringsreform som trädde i kraft 1992. Det är denna reform som utgör avhandlingens studieobjekt.

Avhandlingen består av tre delar. I del I, som utgörs av tre kapitel, introduceras problemområdet, och därefter presenteras en del metodologiska överväganden, liksom en tämligen ingående teoriram. Därefter följer, i del II, redogörelser för fyra olika empiriska delstudier, som var och en får ett eget kapitel. Del III består av det avslutande åttonde kapitlet.

Grapes teoriram består av en kombination av flera ansatser och perspektiv.

Huvudsakligen används två olika ansatser, nyinstitutionalismen inom organisationsanalysen och förhandlingsperspektivet.

Det *nyinstitutionella* perspektivet inom organisationsteorin fäster uppmärksamheten på organisationers sociala och kulturella beroende av sin omgivning, och nedtonar det tekniska beroende som andra skolbildningar brukar betona. Det centrala i resonemanget är att organisationer inte anpassar sig bara till rent tekniska utan även till de institutionella krav som uppstår i deras miljö. Det innebär att organisationer utsätts för krav (som inte kan hänföras till rent teknisk effektivitet) från aktörer i sin omgivning på att bedriva sin verksamhet i vissa bestämda former. Det kan handla om att datorisera, decentralisera eller införa beställar-utförarmodeller, outsourcing eller någon annan populär managementteknik. Aktörer i omgivningen – politiker, professionella grupper, allmänna opinionen, media etc – anser helt enkelt att det är ”bra” att göra på vissa sätt, eller ha vissa idéer och ideal. Organisationer anpassar sig till de utifrån kommande kraven av både kognitiva (man tar ett synsätt eller ett handlingsätt för givet), normativa (man tycker det är lämpligt eller ”bra”) eller strategiska (man gör det för att vinna legitimitet) skäl.

Organisationer som ”sysslar med samma saker”, d v s delar ett institutionaliserat verksamhetsområde, betraktas som ingående i samma organisatoriska fält. Det Grape studerar är, uttryckt i dessa termer, arbetsrehabiliteringsfältet. Ofta menar man, särskilt inom amerikansk nyinstitutionalism, att organisationerna inom ett fält, på det likartade institutionella ”tryck” de utsätts för, blir alltmer inbördes lika. Under senare tid har man dock i allt större utsträckning börjat betona att de enskilda organisationerna inom ett fält kan vara omgivna av flera olika institutioner, som de själva kan välja mellan, vilket gör att homogeniseringen inte behöver bli total.

Här gör emellertid Grape, i handledaren Rafael Lindqvists efterföljd, en tolkning av nyinstitutionalismen som de, såvitt jag vet, är ensamma om. Med utgångspunkt i att organisationer kan vara omgivna av en flerinstitutionell omgivning, och därför kan fungera enligt olika institutionella ”logiker”, menar de att ett organisatoriskt fält kan bestå av flera institutionella sfärer: alla organisationer inom ett fält behöver inte vara av samma slag, utan inom varje sfär finns ett visst slags organisationer, omgivna av institutionella krav som är specifika för just den sfären.

Detta är en mycket intressant och fruktbar tolkning. Andra forskare brukar i

allmänhet definiera organisatoriska fält som bestående av organisationer som är (överens om att de är) verksamma inom en och samma institutionaliserade verksamhet, och ibland sägs fälten grovt kunna motsvara "branscher". Men man har tidigare inte dragit konsekvenserna av detta, nämligen att olika slags organisationer ofta befinner sig i ett och samma fält. En verksamhet kan ju bestå av flera olika "delaktiviteter" – verksamhetsdomäner - som s a s måste sättas ihop för att bilda den verksamhet som definierar fältet, och varje sådan delaktivitet kan utföras av en viss slag organisation. ("Bilbranschfältet" i Sverige skulle alltså inte bara kunna omfatta Volvo och SAAB, utan även t ex alla deras underleverantörer och återförsäljare.) Det är just detta som är Grapes utgångspunkt: arbetsrehabiliteringsfältet består av ett antal institutionellt olika organisationer (varav de fyra viktigaste är försäkringskassor, läkare, arbetsmarknadsmyndigheter och arbetsgivare) som alltså är utsatta för olika slags institutionella krav. Med Grapes uttryckssätt styrs dessa fyra slags organisationer av olika "institutionella logiker".

Men det nyinstitutionella perspektivet är, menar Grape, inte tillräckligt. Det saknar en begreppsapparat som kan användas för att lokalt analysera enskilda aktörers handlingsutrymme. Han behöver en mer aktörsorienterad ansats, som tillåter en "bottom-up"-analys, där han kan studera rehabiliteringsaktörernas (gräsrotsbyråkraternas) möjligheter att agera flexibelt utifrån det handlingsutrymme som de har att själva "skapa politik". I detta syfte använder sig Grape av förhandlingsperspektivet (d v s "the negotiated order approach", som främst är förknippad med Anselm Strauss). Här ses varje social ordning som i någon mån framförhandlad.

Varken nyinstitutionalismen eller *förhandlingsperspektivet* har dock särskilt mycket att säga om makt, och vad som sker i det konkreta rehabiliteringsarbetet beror, menar Grape, på de inblandade aktörernas maktresurser. Därför kompletterar Grape med ett *maktperspektiv* (med referenser till bl a Clegg och Foucault), där han skiljer mellan organisatoriskt fixerade maktresurser (t ex regler) och mer episodiskt maktutövande, som mer handlar om att "gripa tillfället i flykten" genom att t ex utgå från några särskilda omständigheter i ett visst enskilt rehabiliteringsärende.

När det gäller avhandlingens empiriska del bedriver Grape sina studier på flera olika nivåer, alltifrån en övergripande politisk nivå till den konkreta nivå där politiska intentioner ska bli praktisk verksamhet. Det medför att avhand-

lingen empiriskt består av fyra olika delstudier. Dessa kan sägas omfatta två olika analysnivåer, där två studier (som genomförs på olika "undernivåer") genomförs på varje nivå.

- På den *diskursiva nivån* undersöker författaren vilka kognitiva och normativa "spelregler" som ligger till grund för den arbetslivsinriktade rehabiliteringsverksamheten. På denna analysnivå utförs två delstudier. Den första omfattar den politiska nivån och består av en analys av de principer som varit dominerande i den socialpolitiska hållningen till arbetsrehabiliteringen under 1990-talet. Den andra delstudien handlar om den diskursiva aspekten av det mer konkreta arbetet med rehabiliteringen. Här studeras de olika regelverk och arbetsformer som styr rehabiliteringsaktörernas arbete. I denna andra delstudie har vi alltså kommit lite närmare själva tillämpningen.
- På *tillämpningsnivån* eller, om man så vill, gräsrotsbyråkratnivån, står interorganisatoriska relationer i centrum för forskningsintresset. Rehabiliteringsverksamheten omfattar nämligen ett antal olika organisationer – varav försäkringskassan, läkare, arbetsgivare samt arbetsmarknadsmyndigheter (främst Ami) är de viktigaste – och dessa måste på något sätt förhålla sig till varandra för att någon arbetslivsinriktad rehabilitering överhuvudtaget ska kunna komma till stånd. I den tredje delstudien undersöks de ingående aktörernas upplevelser av interaktion med andra aktörer i det reguljära arbetet. Vad som studeras är alltså hur representanter för olika verksamhetsområden förhåller sig till varandra, och vilka problem som kan uppstå till följd av att de arbetar inom ramen för olika slags formella organisationer, med olika regelverk och synsätt på arbetsrehabiliteringen. Den fjärde delstudien gäller särskilda samverkansprojekt, där författaren är inriktad mot hur rehabiliteringsverksamheten bedrivs i dessa projekt, till skillnad från den reguljära verksamheten.

Grape menar att de fyra delstudierna sammantagna ska betraktas som en fallstudie av samspelet mellan politik och tillämpning i arbetsrehabiliteringen. Som brukligt är när det gäller fallstudier används flera olika metoder i avhandlingen. På den diskursiva nivån består dataunderlaget väsentligen av dokument, alltifrån regeringspropositioner och offentliga utredningar till myndigheters regelverk och arbetsinstruktioner. På tillämpningsnivån är det däremot intervjuer som utgör det viktigaste dataunderlaget.

Detta studieobjekt, den arbetslivsinriktade rehabiliteringen, förefaller vara lämpligt att analysera med hjälp av Grapes teoriram. Det finns dock vissa problem med förhållandet mellan teori och empiri. Ett sådant är att olika delar av den teoretiska ramen används i olika stor utsträckning. Ett närliggande problem är att de empiriska studierna, givet den teoretiska ramen, inte alltid gett ett helt adekvat dataunderlag. Dessa problem blir större mot slutet av avhandlingen. Kortfattat uttryckt kan man säga att den första och andra delstudien (kapitel 4-5) inte är särskilt problematiska, men problemen ökar i den tredje (kapitel 6) och framförallt den fjärde (kapitel 7) delstudien.

I kapitel 4 redogörs för hur den arbetslivsinriktade rehabiliteringen under 1990-talet förändras från att ha kännetecknats av en betoning på bistånd och rättigheter till att i allt högre grad fokusera på disciplinering och skyldigheter; utvecklingen kännetecknas av mindre ”morot” och mer ”piska”, och dessutom av en ökad betoning på individuella, snarare än kollektiva, rättigheter och skyldigheter. Här kan man säga att det nyinstitutionella perspektivet känns lite underlänt, men när det inte används explicit finns det ändå närvarande som en implicit bakomliggande ram. I kapitel 5 används den nyinstitutionella teoriramen på ett mer explicit sätt, och Grape visar hur arbetsrehabiliteringens fyra viktigaste aktörer inte bara fungerar efter olika institutionella logiker, utan också har helt olika slags maktresurser att använda sig av i sin interaktion med varandra.

I kapitel 6 som behandlar tillämpningsnivån, den ordinarie rehabiliteringsverksamheten, förväntar man sig som läsare att förhandlingsperspektivet nu ska komma in i analysen. Så sker emellertid i mycket liten utsträckning. Det beror främst på att dataunderlaget i kapitlet är lite dåligt anpassat till de frågor som skulle ha kunnat belysas med ett förhandlingsperspektiv. De frågor som behandlas handlar mest om formell struktur, regler och allmänna utsagor om hur man hanterar vissa typer av ärenden eller relationer. Grape menar visserligen att ”ju fler personliga kontaktytor... desto bättre fungerar samarbetet trots de institutionella diskrepanser som finns inbyggda i systemet” (s. 127), men intervjuvaren når oftast inte längre än till ”de institutionella diskrepanser som finns inbyggda i systemet”. Kapitlet innehåller i mitt tycke alltför lite av direkt social interaktion ansikte mot ansikte, där personerna och förhållandet dem emellan blir viktiga. Därmed kan man inte säga så mycket om vare sig förhandlingen som process eller om utövande av episodisk makt.

Detta problem kvarstår i kapitel 7. Här studeras 14 särskilda samverkansprojekt inom rehabiliteringsområdet. Dessa projekt arbetar med ”speciellt svårbehandlade målgrupper”. Det gör att projekten föga förvånande misslyckas med att nå sina formella mål: man får inte ut klienterna på den ordinarie arbetsmarknaden. Däremot lyckas man bättre än inom den reguljära rehabiliteringsverksamheten åstadkomma en del annat, t ex bygga upp folks självförtroende och överhuvudtaget hjälpa dem till ett värdigt liv. I kapitlet framkommer dock inte mycket om hur själva verksamheten går till. Det finns inget ”kött och blod” från tillämpningsnivån, från gräsrotsbyråkraternas konkreta verksamhet. Jag tror det skulle ha varit betydligt mer givande att studera ett, eller ett fåtal, projekt in i dess minsta detaljer. Som det nu är saknar man en sammanhängande helhetsbeskrivning av vad ett projekt kan vara, vilka aktiviteter som omfattas, hur samverkan konkret går till etc. Exempelvis sägs inget om eventuella samarbetssvårigheter mellan olika yrkesgrupper inom de olika projekten. Uppläggnings- och delstudien gör att det blir svårt att tillämpa både nyinstitutionell teori och förhandlingsperspektivet. Detta kapitel är också det av de fyra empirikapitlen som innehåller minst av teoretisk analys.

Bokens avslutande kapitel består till största delen av en sammanfattning av de fyra delstudiernas resultat. Därefter lyfter Grape fram tre olika dimensioner som han menar genomsyrar alla delstudier, nämligen den socialpolitiska dimensionen, den arbetsmarknadspolitiska dimensionen och hälsodimensionen. Här hade mycket mer kunnat göras för att ”knyta ihop säcken” vad gäller den teoretiska analysen.

Sammanfattningsvis är Grapes idé – att studera ett politikområdes olika nivåer, från övergripande policy till tillämpning på gräsrotsbyråkratnivå – intressant. De fyra empiriska studierna är förhållandevis väl sammanhållna (även om kapitel 7 avviker lite grand från de övriga), så det är inte orimligt att betrakta avhandlingen som en fallstudie.

Den teoretiska ramen är väl anpassad till problemställningen; det är en mycket bra idé att studera arbetsrehabiliteringen ur ett nyinstitutionellt perspektiv, som just ett organisatoriskt fält, och den systematiska sammankopplingen av olika institutionella logiker med olika slags organisationer inom rehabiliteringsfältet är teoretiskt nyskapande inom den nyinstitutionella ramen. Även förhandlings- och maktperspektiven är väl motiverat att använda vid studier av arbetsrehabiliteringens tillämpning. De kritiska synpunkter jag har framfört gäller inte

teorin, utan den empiri som insamlats om arbetsrehabiliteringens tillämpningsnivå. Eftersom den innehåller så lite data om den konkreta interaktionen blir förhandlings- och maktperspektiven svåra att använda. Analysen av den konkreta praktiken återstår därför till stor del att göra. Här finns goda möjligheter till fortsatta studier inom ramen för en fruktbar teoretisk idé.

recension

BY ÁRNI SVERRISSON

Department of Sociology, Stockholm University

Fouday Kamara (2001) *Economic and Social Crises in Sierra Leone. The Role of Small-scale Entrepreneurs in Petty Trading as a Strategy for Survival: 1960-1996*. Lund Dissertations in Sociology 42, Department of Sociology, Lund University, Lund.

The main argument of Fouday Kamara's PhD thesis can be summarised as follows: The inhabitants of Sierra Leone have responded to underdevelopment, manifested there in a series of economic and social crises, by developing survival oriented petty trading activities. These activities are sustained by a variety of social networks but they are hindered or even victimised by the authorities. In the thesis this argument is pursued from a historical perspective as well as through an analysis of recent events.

Petty trading, or 'the informal sector' as this category of practices is sometimes called, refers to varied small-scale economic activities, ranging from market stalls selling fish and farm produce as well as imported commodities, to craft-based manufacturing, such as dressmaking and carpentry. Street hawking of for instance cigarettes and various trinkets is routinely included as well as smuggling, prostitution and illicit selling of alcohol and other intoxicating substances. Thus, petty trading straddles the admittedly often diffuse border between legitimate and illicit economic activities, and much of the character of the sector can be explained by this circumstance.

Informal activities are largely presented in the thesis as the result of lack of other opportunities. More precisely, the increase in informal sector activities or petty trading is related to a decrease in public and private formal sector employment. This was in turn brought about by a decline in export activities, fiscal crisis, and finally, a general decline of the formal economy due to civil strife. Thus, Kamara deals with a very complex web of economic and social relationships in

his thesis. In consequence, his argument proceeds at different levels.

The first four chapters are preliminary to the main discussion in the book. After an Introduction Kamara reviews of social network theory in Chapter Two. Networks remains with us throughout the study, as a general heuristic within which developments in petty trading are interpreted. In Chapter Three, Kamara reviews the literature on petty trading and informal sector activities in the Third World. He notes some of the universal characteristics of petty trading such as low capital requirements and low profit margins. However, he also notes that circumstances differ from one country to the next. Different colonial and post-colonial histories and variable resource endowments are, for instance, among the factors which create differences among countries in the role of informal sector survival activities. Hence, it is important to consider local circumstances carefully. In Chapter Four, the methodology is outlined. The book is based on available documentation pertaining to Sierra Leone and on informant interviews during two visits in 1993 and 1996.

The following two chapters outline the history of Sierra Leone. In 1808 the coast became a British crown colony and in 1896, the hinterland was declared a British protectorate. During the nineteenth century, Sierra Leone was a haven for people rescued from slavery in the Americas. They brought with them ideas and skills learned there and in consequence, a nascent petty-bourgeoisie developed in Freetown, the capital. Lebanese and other Muslim traders formed another component of an emerging middle class. Education and a slowly expanding colonial bureaucracy contributed a third component.

Under the British, Sierra Leone exported a wide variety of goods, such as wood, cocoa, gold and other precious metals. The resulting trade networks involved all layers of society. In the thirties, iron ore, platinum and diamonds were discovered in large quantities. Mining enclaves arose within the complex web of social relations outlined above. People of European descent became prevalent in import/export trading and Syrians and Lebanese in formal retailing. Informal trade remained the province of Africans and the rural communities of the inland continued much as before. In 1961, the country became an independent republic that inherited this peculiar social constellation. However, after independence, Syrians and Lebanese increasingly moved into import/export trade along with a non-trivial contingent of Indians. An attempt to 'Africanise' these activities in the seventies led to the naturalisation of many traders, but did not

change fundamentally the socio-ethnic structures of economic life.

Petty trading is analysed as a development issue in the next two chapters. The general approach adopted by development agencies and the donor community is presented and it is asserted that indigenous entrepreneurship is the prerequisite of sustained economic growth and social development. Kamara notes, however, that the implementation of this approach in the form of varied training and support programmes rarely seems to achieve the desired results. This leads to a discussion of petty trading in network terms and of the circumstances that facilitate entrepreneurship. Kamara describes, for instance, how small-scale traders acquire goods on credit from Lebanese and other importers, and sell in rural areas. Conversely, petty traders buy products, such as palm oil, fruit, etc. which they bring to town. Besides these complex networks, governments have erected export monopolies that boosted their revenue at first, but disintegrated later.

Chapter Nine is pivotal in the sense that the development of petty trading after independence and the situation in 1996 cannot be understood properly, according to Kamara, without the background provided there. First, Sierra Leone was hard hit by the decline in commodity prices during the seventies. Mining activities, the motor of the economy, declined drastically. Agricultural exports could not take up the slack. They actually declined on paper, because the prices paid by the government export agencies were lower than in local markets and in neighbouring countries, to which agricultural products were smuggled. Simultaneously, fuel prices rose as well as import prices generally.

Successive governments attempted to counteract these trends, but the swelling of the public sector and the vested interests created in consequence limited the options. Further, the IMF and the World Bank generally made things worse by imposing conditions on governments which tied their hands, according to Kamara. Perhaps more significantly, governments could not fulfil these conditions, given the necessity to command if not popular support, then at least the support of important local elites. Thus, several agreements signed between the government, the IMF and the World Bank were discontinued because they lacked local support. The measures adopted instead proved inadequate.

As a result, economic decline continued unabated. Survival oriented petty trading, craft production, private services such as teaching, and agricultural activities became the main sustenance of more and more people. Absenteeism spread through the government apparatus because the underpaid or unpaid officers of

the state and local authorities were busy looking for a livelihood elsewhere, tending their plots or trading in markets. Smuggling, money lending and illegal foreign exchange transactions expanded as well.

Thus, the general logic advanced by Kamara is that economic decline started with developments in world markets. As official crisis management failed to reach its objectives, people were forced to look after themselves as best they could. Hence, network based small scale enterprises became more numerous but did not necessarily do so within the frameworks provided by laws and decrees of governments. In these practices, links were forged among people from different walks of life, but closer knit family and kinship networks were important as well.

This informal economy has its own problems, which are the subject of the remaining four chapters. Kamara discusses how petty trading is embedded in family and kinship networks and how various resources, such as interim credit, are mobilised through these networks. However, small entrepreneurs do not only access resources through family networks, they diffuse them too. Once successful, the responsibility delves on them to help family and kin, often reciprocating earlier support. In many cases, this drains resources from businesses. Thus, petty trading in Sierra Leone is, as Kamara calls it, 'a semi-welfare system' and small scale business is therefore integrated into personal networks of mutual obligations, for better or worse.

Reputation and rumour are important as well in deciding the fortunes of informal operators and the ability to establish trading relations with non-kin. Thus, closely knit networks are complemented by looser constellations. Other characteristics of petty trading are the prevalence of solitary operators, low quality of products and services, and the ubiquity of informal activities. Lastly, the roots of involuntary participation in the informal sector are illuminated by detailing the reasons why formal sector companies have closed down or seriously curtailed their activities.

Kamara also shows how government indifference to the plight of petty traders, expressed *inter alia* in the refusal to acknowledge their organisations as discussion partners, has created obstacles to the development and upgrading of petty trading. He then argues that the provision of adequate credit facilities is imperative. He also argues that attempts to regulate the sector will probably be counterproductive, particularly if they make criminal activities and forms of trading that are currently legal or at least not blatantly in contravention of the law,

such as street hawking. However, illegal activities such as smuggling are a large component in petty trading and this explains partly the ambivalence of successive governments towards the sector. Rather than facilitating petty trading, they have tried to control it.

These control efforts have *inter alia* consisted in a ban on hoarding currency, in order to disable smugglers and illegal business transactions. Licensing of traders and collection of dues on a daily basis has been imposed from time to time. Zoning regulations have also been used to gain some control over where informal operators ply their trade (and facilitate collection of taxes and dues) and get hawkers off at least inner city streets, and these regulations are sometimes enforced with considerable police violence. An additional complication is rebel activity which often impacts on market activities and transports. In many areas, traditional marketplaces have been closed. As civil war escalated during 1994-5, it became one of the major obstacles to continued evolution of petty trading networks.

Yet, in spite of this, the informal sector continued to grow. For most people, the only real alternative to petty trading is small-scale farming, but this requires access to land. As the formal and official economy have deteriorated, the 'black market' has become all important. Regular imports and exports are increasingly replaced by smuggling to and from neighbouring countries. However, in spite of the generally dismal picture presented in the thesis and in this summary as well, Kamara notes that in many cases small-scale enterprise has enabled individuals and kinship groups to elevate themselves above absolute poverty. Informal business networks connect Sierra Leone with markets in other countries, both neighbouring and overseas, and within the country, the basic provision of goods for everyday consumption is achieved through such networks as well. These networks have taken over where the state, international organisations and global businesses have failed, enabling the survival of the citizens. In the future, Kamara argues, government policy should facilitate the development of the forces unleashed by this process.

Fouday Kamara's dissertation belongs to a genre which can be called 'country studies' in which the history of the country concerned is (re)interpreted within a framework that provides a focus and conceptual tools. This approach has significant benefits for readers unfamiliar with the country, its peculiarities and its history. The context of petty trading as a survival strategy is described and ana-

lysed in considerable detail. Given the scarcity of sociological literature about the history and current situation in Sierra Leone, Kamara's analysis is an important contribution to filling one of the many white areas on the sociological world map.

The backside of the coin is that the mechanisms of petty trading receive less attention than small-enterprise specialists such as myself would like to see. The evidence provided in this regard is of a very general character and the comparisons made with other countries are not developed in any detail. Earlier surveys of small enterprises in Sierra Leone, made by economists working for international organisations, are mentioned in passing but not discussed in any depth. While social network theory is brought into the discussion early on, the thesis rarely speaks to specific theoretical and empirical issues generated within that tradition, and recent discussions about the importance of 'social capital' in economic change are largely passed over. This is especially unfortunate because development debates are often limited by the agendas of international and local organisations, including governments and so-called NGOs. The economic practices of ordinary people are ignored to the same extent. While Kamara's thesis provides interesting glimpses of such activities and locates them well within a larger context, it adds little precise knowledge of how they work.

Among the issues that are inadequately treated is the potential for dynamic development, rather than mere survival, based on the prevalent type of entrepreneurship, i.e. small-scale and locally oriented. One way to start looking at this problem is to consider systematically the effects of stratification among petty traders, some of whom are decidedly survival oriented and very poor, whereas others entertain middle-class lifestyles. A related issue is whether the succession of crises and the dismantling of the public sector has created opportunities for established local entrepreneurs to expand their already thriving businesses, while basic survival is at stake for others, and if this leads to development or deeper underdevelopment. A third issue is whether better-off businesspeople have been able to separate their business operations from extended family obligations and create favourable conditions for the concentration and accumulation of capital and the professionalisation of management. These issues are mentioned briefly, but the dynamic potential of petty trading, as distinct from the survival orientation, remains diffuse.

These shortcomings are in part explained by the difficulties Kamara encoun-

tered in gathering data amidst economic chaos and civil strife. However, as a result, rather than being the object of a detailed study in their own right, small enterprise networks assume the role of a platform, from which developments in Sierra Leone can be scrutinized. The evidence provided on petty trading is adequate for this purpose, and the viewpoint adopted is carried through consistently. The results presented accord well with earlier studies of the role of small enterprise in ensuring survival in adverse conditions, however created. Kamara's analysis of the social structures of trade in Sierra Leone and of the consequences of conflict between local elites and global organisations are valuable additions to the existing literature as well. Lastly, and perhaps most importantly, Foday Kamara's thesis provides a consistent sociological interpretation of a long stretch of recent history in Sierra Leone and of the social and political forces that have shaped the economy there.

recension

AV MARKUS ARVIDSON

Institutionen för samhällsvetenskap

Karlstads universitet

Scheuer, Steen (2000) *Social and Economic Motivation at Work: Theories of Work Motivation Reassessed*. Köpenhamn: Copenhagen Business School Press.

Ambitionen i Steen Scheuers *Social and Economic Motivation at Work* är att genomföra en omläsning och omvärdering av tre (ny)klassiska monografier inom arbetssociologin (industrial sociology). Dessa är *Management and the Worker* av Roethlisberger och Dickson, en trilogi som går under samlingsnamnet *The Affluent Worker* av Goldthorpe, av Lockwood med flera samt Burawoys *Manufacturing Consent: Changes in the Labour Process under Monopoly Capitalism*. Monografierna representerar var för sig en inriktning inom arbetssociologin. Roethlisberger och Dicksons studie är ett centralt verk inom ramen för de så kallade Hawthorne-undersökningarna. *The Affluent Worker* är en monografi som har sin tillhörighet i en forskningstradition som har ett perspektiv som är aktörscentrerat (the Actor Centred Approach). Slutligen utgör Burawoys studie ett exempel på ett fält inom arbetssociologin som intresserar sig för själva arbetsprocessen (the Labour Process Debate).

Det Scheuer särskilt fokuserar i sin omtolkning av monografierna är vad dessa verk har att säga om anställdas arbetsmotivation. Han är intresserad av hur de underordnade i organisationer motiverar sig själva att utföra ett arbete. Något som poängteras är betydelsen av att utgå från arbetstagarnas egna subjektiva upplevelser och deras tolkningar av vad drivkraften är bakom det egna arbetet. Intresset för arbetstagarnas egen förståelse av sin situation presenteras som temat för boken, vilket också, enligt Scheuer, är det tema som arbetssociologin har. I sin omvärdering av de tre monografierna (eller egentligen de tre skolbildningarna) är det en särskild debatt inom sociologisk teori som Scheuer intresserar sig för. Denna debatt handlar om betydelsen av å ena sidan sociala normer och å

andra sidan rationella val. Två olikartade positioner kan här utkristalliseras. En del teoretiker hävdar att sociala normer endast är ett utslag av rationella val hos enskilda aktörer. Andra företräder en mer klassisk sociologisk ståndpunkt: att rationella val är sekundära i förhållande till sociala normer. Dessa två divergerande synsätt används som analysredskap i Scheuers läsning av de tre nämnda monografierna. Han vill ge exempel på hur rationella val och sociala normer kan influera arbetstagares sätt att resonera och handla, men också påvisa spänningar mellan dessa båda motivationsfaktorer.

Scheuer utgår emellertid själv från ett individualistiskt perspektiv i sin analys. Han vill dock undvika ett renodlat rational choice-perspektiv och hänvisar istället till Giddens. Giddens menar att aktörerna själva genom medvetna överväganden och reflexivitet väljer vilka sociala normer som ska accepteras. Människan i det senmoderna samhället kan sägas vara tvungen att rättfärdiggöra och förhålla sig reflexivt även till sociala normer, eftersom det inte längre är godtagbart att skylla på traditioner.

Efter att Scheuer i det första kapitlet presenterat sina utgångspunkter och teoretiska synsätt följer tre kapitel som vart och ett handlar om de tre monografierna (och skolbildningarna) som är det material eller den "empiri" Scheuer använder sig av.

Kapitlet om Roethlisberger och Dicksons *Management and the Worker* som utkom 1939 handlar även om Hawthorne-experimenten som sådana och om Human Relations-skolan. I detta kapitel menar Scheuer att det i *Management and the Worker* går att utläsa att arbetarnas motivation till att arbeta inte bara kan härledas till sociala eller gruppssammanhållande skäl. De hade också ekonomiska och rationella motiv för att arbeta. I detta kapitel tar Scheuer även upp det han menar vara en skandinavisk version av Hawthorne-undersökningen: Lysgaards studie Arbeiderkollektivet.

I det efterföljande kapitlet diskuteras *The Affluent Worker* av Goldthorpe, Lockwood med flera. Studien, som är en trilogi utgiven mellan åren 1968-69, tog avstamp i den tidens diskussioner i Storbritannien som handlade om att arbetarklassen antagit mer borgerliga och medelklassinriktade ideal. Detta tog sig till exempel uttryck i ett minskat intresse för kollegial solidaritet. Enligt Scheuer visar denna studie att både solidariska och instrumentella skäl finns för att arbeta. Visserligen dominerade de ekonomiska skälen i studien, men detta betyder inte att dessa forskare negligerade de socialt normativa bevekelsegrunderna.

Dessutom representerade inte de arbetare som ingick i undersökningen den typiska arbetaren i Storbritannien.

Kapitel 4 handlar om arbetsprocess-skolan och den monografi som står i fokus är Burawoys *Manufacturing Consent: Changes in the Labour Process under Monopoly Capitalism* från 1979. I detta kapitel behandlas också Bravermans bok *Labor and Monopoly Capital: The Degradation of Work in the Twentieth Century* utgiven 1974, eftersom den utgör en teoretisk utgångspunkt för Burawoys studie, även om Burawoy också förhåller sig kritisk till Braverman. Det Burawoy var intresserad av var bland annat hur arbetarna motiverade det hårda arbete som de utförde. Han ville med sin studie visa, och här skiljer han sig åt från Braverman, att arbetarna inte är offer för en kapitalistisk determinism. Arbetarna ska istället ses som subjekt som själva väljer att delta i produktionsprocessen på i alla fall någorlunda frivilliga grunder. Av Burawoys studie framgick också att de anställda, i syfte att göra arbetsdagen mer uthärdlig, såg sitt arbete som ett spel.

Scheuer diskuterar i sista kapitlet i sin bok de slutsatser han menar kan dras av omtolkningen av de tre arbetssociologiska monografierna. Bland annat påvisas att alla tre monografier som blivit belysta uppvisar både rationella och socialt normativa aspekter. Följaktligen tar anställda på en arbetsplats både hänsyn till rationella val och sociala normer, när de överväger hur de ska handla. Vidare är det viktigt att notera att aktörerna utför aktiva och reflexiva val och inte bara bäddas in i speciella handlingstyper.

I slutkapitlet argumenteras det också för att organisationsteori och sociologi måste, för att förstå hur anställda resonerar, även ta hänsyn till rationella aspekter och inte bara fokusera på fristående sociala normer. Scheuer pläderar dock inte för ett synsätt i linje med ekonomisk teori eftersom han anser att de sociala normerna är av vikt. Däremot förordas en förståelse för samspelet mellan sociala normer och rationalitet, inte minst det subtila i detta samspel. Något annat som Scheuer diskuterar är om resultatet av studien kan appliceras på framtida och nutida studier av arbetslivet. Det hävdas att en sådan applicering är möjlig. Bokens avslutningsord är av pragmatisk karaktär. Scheuer menar att hans resultat kan användas av arbetsledare för att förstå hur anställdas motiv för att arbeta fungerar. En sådan förståelse innebär en medvetenhet om att både rationella val och sociala normer ingår som komponenter i de anställdas arbetsmotivation.

Hur ska man då värdera Scheuers resonemang? Scheuer har flera ambitioner

med sin bok, vilket gör det svårt att veta vilket tema som är det centrala. En ambition med boken är att den ska utgöra en omtolkning av några (ny)klassiska arbetssociologiska monografier. Boken knyter dessutom an till en debatt inom sociologin som handlar om motsättningen mellan sociala normer och rationella val. Ytterligare syften med framställningen är att lyfta fram anställdas egna subjektiva upplevelser av vad som driver dem att arbeta och vad denna motivation består av. I detta fall är det den individuella arbetstagarens egen tolkning av arbetsmotivationen som uppmärksammas. Scheuer intresserar sig emellertid också för interaktionen mellan arbetstagare och arbetsledare, och den infallsvinkeln leder analysen bort från den individcentrerade utgångspunkt som annars premieras i boken. Det gör att analysen istället får en interaktionistisk prägel, men det perspektivbytet problematiseras tyvärr inte i boken.

En aspekt vi kan ta fasta på i Scheuers resonemang om rationella val och sociala normer är att han inte menar sig ansluta sig till någon särskild doktrin eller teoribildning:

The purpose is as mentioned above to trace examples of and conflicts between, on one hand, actions and reasoning contingent on rational choice and, on the other hand, social-normatively contingent conduct or reasoning, without adhering to any particular theoretical school or doctrine (s 41).

Scheuer tycks inte riktigt leva upp till den ambitionen. Exempelvis argumenterar han för en syn på individen som något primärt, och sociala normer som sekundära. Detta är ett synsätt som företräds av bland annat Elster och Coleman (han refererar till båda). Dessutom är stora delar av resonemanget om den reflexiva aktören inspirerat av Giddens. Referenserna till bland annat Elster och Coleman visar att Scheuers teoretiska utgångspunkter till stor del består av rational choice-inspirerad sociologi. Undantaget är när han använder sig av Giddens teori om den reflexiva aktören, en utgångspunkt som till viss del tycks fungera som motvikt till det perspektiv som Coleman och Elster med flera företräder. Kombinationen av Giddens och den mer rational choice-inriktade varianten av sociologi tycker jag motiveras väl av Scheuer, och jag har inget emot resonemanget som sådant. Det som jag ställer mig frågande inför är istället ambitionen att inte ansluta sig till någon speciell teori eller doktrin.

Framställningen hade vunnit på om de teoretiska utgångspunkterna renodlats och utvecklats istället för att tonas ner. Elster och Coleman har till exempel en

hel del intressant att säga om sociala normer, och det finns tydliga poänger med den koppling som görs i boken mellan de rational choice-påverkade tankegångarna och Giddens teori om den reflexiva aktören. Detsamma gäller för Scheuers resonemang om aktörers val och balanserandet mellan de två motivationstyperna (rationella val och sociala normer). Han hänvisar här till begreppet "mixed motivations", och refererar till en artikel av Udehn där detta diskuteras (Se Udehn 1993). Eftersom det i boken görs en stor poäng av de två motivationstyperna, vilka Scheuer dessutom vill påvisa förekomsten av i de behandlade monografierna, hade det varit på sin plats med en mer utförlig diskussion av begreppet. Hur motiv balanseras och avvägs blir ju särskilt intressant givet Scheuers egen frågeställning.

Slutligen hade det varit önskvärt om Scheuer, för att ge en bakgrund till problemet kring rationella val och sociala normer, hade använt ett resonemang från Alexander (1986). Alexander hävdar att en sociolog alltid gör grundantaganden om verkligheten som handlar om följande två problemställningar: "the 'problem of action'" och "the 'problem of order'" (a.a., s 10-11). Det förstnämnda problemet berör handlingar och frågan om handlingar ska förstås som rationella eller idealistiska. I det andra problemet handlar det om samhällsordningen och om huruvida samhället ska förstås utifrån ett individualistiskt eller kollektivistiskt perspektiv. Ingen sociolog kan, enligt Alexander, undvika dessa båda problem eller frågeställningar:

Presuppositions about action and order are the "tracks" along which sociology runs. Whether theorists or not, sociologists make presuppositional decisions and they must live with the consequences (Alexander, 1986, s 15).

I Scheuers studie saknar jag ett resonemang liknande det som Alexander för i citatet ovan. Scheuers ansats hade framstått tydligare, även för läsare som inte är orienterade i sociologins grundproblem, om han diskuterat bakgrunden till de i hans bok centrala motivationstyperna (rationella val och sociala normer) i något högre utsträckning. I boken framgår visserligen att en debatt mellan dessa två synsätt finns, det jag efterlyser är att bakgrunden till debatten hade kunnat diskuteras mer ingående.

Efter dessa kritiska invändningar måste vi dock konstatera att det finns åtskilligt som är positivt med boken – framför allt de kapitel där omläsningen av monografierna genomförs. På ett övertygande sätt beskriver Scheuer exempelvis

hur arbetarna som ingick i Hawthorne-undersökningarna inte bara handlade utifrån solidariska skäl, utan det fanns också individer som uppvisade individualistiska och ekonomiska motiv för sitt handlande. Dessa aspekter försvann dock i Mayos psykologiskt inspirerade analys av Hawthorne-undersökningarna. Även i de kapitel som behandlar arbetsprocess-skolan respektive det aktörscentrerade perspektivet blir diskussionerna intressanta tack vare den noggranna läsningen av monografierna.

Kapitlet om Hawthorne-experimentet framstår ändå som särskilt insiktsfullt och initierat. Scheuer hävdar bland annat att forskarna i Hawthorne som utförde belysningsexperimenten mycket väl räknade med den mänskliga faktorn och att de egentligen inte blev överraskade över resultatet. Genom att diskutera och citerar några läroböckers referat från Hawthorne, visas hur missuppfattningar angående studien har spridits och reproducerats.

Trots mina invändningar angående den teoretiska inramningen framstår Scheuers ansats som fruktbar. Att genomföra nyläsningar av monografier tycks kunna, om de är väl genomförda som i denna bok, generera intresseväckande diskussioner både teoretiskt och metodologiskt.

Referenser

- Alexander, J. C. (1986) *Twenty Lectures : Sociological Theory Since World War II*. New York: Columbia University Press.
- Udehn, L. (1993) "Twenty-Five Years with The Logic of Collective Action", *Acta Sociologica* 36 (3): 239-261.

recension

AV ANN RUDINOW SÆTNAN

Institutt for sosiologi og statsvitenskap, Norges teknisk-naturvitenskapelige universitet

Sabrina Thelander (2001) *Tillbaka till livet. Att skapa säkerhet i hjärtintensivvården*. Linköping Studies in Arts and Sciences 236, Lund: Arkiv förlag.

Om trygghet under usikkerhet

Vi forventer av vårt helsevesen at den skal skape helsemessig sikkerhet i våre liv. Vi skal føle oss trygge mens vi er i helsearbeideres hender og tryggere deretter for å ha vært der. Dog vet vi at de nødvendigvis arbeider under stor grad av usikkerhet. Kunnskaper om kropp og helse er, som alle kunnskaper, usikre. Symptomer på sykdom varierer fra person til person. Forståelsen av en gitt sykdom varierer både mellom og innenfor de mange faggrupper, som dog likevel skal samarbeide når vi er til behandling. Og følgene av å velge feil forståelse, feil behandling, feil øyeblikk for å gripe inn o s v kan være dramatiske og tragiske. Likevel blir våre forventninger som oftest innfridd: Vi henvender oss til helsevesenet når vi føler oss utrygge på vår helse og vi forlater helsetjenesten med forbedret helse og sinnsro. Hvordan klarer helsearbeidere dette? Hvordan, rent praktisk i sin arbeidshverdag, klarer de å skape denne sikkerheten tross de store usikkerhetsmarginer de må forholde seg til? Hvordan klarer de, for sin egen del, å forholde seg til forventningspresset tross disse usikkerhetsmarginene?

Dette er spørsmål som Sabrina Thelander tar for seg i sin avhandling, *Tillbaka till livet: Att skapa säkerhet i hjärtintensivvården*. Avhandlingen er basert på observasjonsstudier av en hjerteintensivavdeling. Det er her pasienter som nettopp har gjennomgått hjerteoperasjoner gjenoppvekkes og stabiliseres på vei tilbake til et liv uavhengig av respiratoren og smertepumpen. Allerede dette valget av studieobjekt setter nettopp spørsmålene i skarp relieff. Avdelingens pasienter er blant de mest sårbare som sykehuset møter, også som følge av den

behandlingen de nettopp har vært utsatt for, i tillegg til at en slik behandling ikke ville ha blitt gjort med mindre situasjonen var dramatisk fra før.

Spørsmålene er ikke helt nye. Andre har studert dette før – om ikke i sin helhet så i hvert fall i aspekter vi kan anta er relevante, og om ikke på akkurat samme type avdeling så i hvert fall på avdelinger som på noen måter kan ligne. Avhandlingen er derfor relatert til en rekke tidligere studier av arbeidsorganisering i helsevesenet. Thelander opponerer ikke mot denne tidligere forskning ved å foreslå en helt ny, alternativ teori. Derimot prøver hun å samle trådene fra disse, noe sprikende, tidligere verkene ved å veve sammen et helhetsbilde fra delbildene deres bidrag gir. Men det vil ikke si at Thelanders avhandling er kjedelig eller lite nyskapende. For det ene er en del av begrepene og observasjonene hun henter fra tidligere forskning tankeutfordrende hver for seg; det er slett ikke all forskning som får status som selvfølgeligheter straks det blir publisert. For det andre er det heller ikke selvfølgelig hvordan disse begrepene, om de aksepteres hver for seg, skal veves sammen. Thelanders prosjekt blir dermed både å teste tidligere funn opp mot sine egne og relatere bekreftede funn til hverandre.

I likhet med disse tidligere studier, har Thelander valgt å basere seg på deltakende observasjon, supplert med intervjuer. Metoden, som feltet, er ikke ny. Men i motsetning til de mange solide empiriske og teoretiske bidrag til vårt felles bibliotek, er gode håndbøker i deltakende observasjonsmetode fortsatt en knapphetsvare. Thelanders metodekapittel omfatter en rekke verdifulle refleksjoner omkring de dilemmaer en står overfor ved denne type forskning og de valg hun selv gjorde. Min tørst etter gode metodedrøftinger ble lindret, men ikke slukket. Gid hun bare hadde skrevet mer! Men hun ville vel videre til sitt hovedanliggende, det empiriske arbeidet.

Som før nevnt, hennes empiriske prosjekt går ut på både å teste og sammenføre tidligere teorier opp mot egne funn. Integreringsprosjektet ivaretar hun ved hjelp av to hovedgrep – begrepet ”trajektoriarbeid” som hun henter fra Anselm Strauss (1985) og en innledende skildring av pasienten ”Märta”. For å begynne med Strauss sitt begrep, så er det kanskje ubehagelig nå etter 11.09.01 å bruke en slik militær metafor, *trajectory*, som jo betyr prosjekttilbane. Skulle vi oversette dette til noe mer fredfullt kunne vi kanskje snakke om en ”pasientkarriere” eller ”pasientforløp” hvor de ansattes overordnede oppgave er å ”lose” pasientene trygt gjennom fra start til mål. Dette innebærer en rekke deloppgaver, som aktualiserer de øvrige teoribidrag. De ansatte må nemlig:

- 1) danne seg et bilde av hva som skjer i pasientens kropp,
- 2) lære seg å mestre og tolke et repertoar (jeg skulle nær sagt arsenal, men jeg ville jo helst unngå krigsmetaforer) av tekniske apparater,
- 3) framstå som tryggheten selv, også når de er usikre,
- 4) forhandle og samarbeide seg i mellom tross motsetninger, maktforskjeller og i blant bristende tillit,
- 5) og dermed lykkes i å fristille pasienten fra den avhengigheten av apparatene som sykdommen og behandlingen har skapt.

Trajektoriebegrepet gir en tidsakse som begreper om disse deloppgavene kan bin- des opp mot.

Kapitlet om "Märta" følger én pasient gjennom denne tidsaksen. Vi får høre om bakgrunnen for hennes operasjon mens sykepleiere og hjelpepleiere på over- våkningsavdelingen gjør seg klare til å ta imot henne. Vi får også høre hva som foregår på operasjonssalen, og det er som leserens eget hjerte får frysninger av skildringen. Så kikker vi overvåkningsavdelingens ansatte nærmest som over skuldrene mens de tar imot "Märta", gjør seg opp et bilde av hennes postopera- tive tilstand, for så gjennom interaksjoner med maskinene, "Märta" selv, og hve- randre å forsøke gradvis å vekke henne opp fra narkosen og fristille henne fra apparaturen.

Kapitlet er et særdeles vellykket litterært grep i avhandlingen. Dette skyldes for det ene at Thelander skriver så godt som hun gjør. Hun skaper et meget leven- de bilde av forløpet. Som lesere opplever vi delvis å se forløpet gjennom pleier- nes blikk, dels å se den i et "kikkerblikk" med et par skritts kritisk avstand, en slags ironisk distanse som lar oss se for eksempel det retorisk manipulerende i deres tale til "Märta". Bildet ble så levende for meg at den også vekke minner om mine egne erfaringer som postoperativ pasient, noe som senere fikk meg til å stil- le noen kritiske spørsmål til Thelanders bruk av begrepet "situasjon". Dette peker på den andre grunnen til at kapitlet om "Märta" er et vellykket litterært grep: Kapitlet er nemlig ikke bare et poetisk fengende skildring som fanger Leser- nes oppmerksomhet, slik teori- og metodekapitler i tradisjonelle avhandlinger sjelden gjør. Den maler også et helhetsbilde slik at de senere empirikapitlene blir mer begripelige – og mer tilgjengelig for lesernes kritikk. I de senere empirika- pitlene isolerer Thelander ett aspekt ved trajektoriearbeidet, og dermed også ett sett relevante teorier, av gangen. Under denne drøftingen av delaspekter har imid- lertid leseren hele tiden helhetsbildet fra kapitlet om "Märta" med seg. Dermed

kan leseren lettere se hvordan delaspektene henger sammen, og lettere vurdere hvor godt delteoriene gjør sitt beskrivende, forklarende og sammenbindende arbeid.

For eksempel, i neste kapittel beskriver og drøfter Thelander de ansattes (del-) oppgave med å skaffe seg et bilde av hva som foregår i pasientens kropp. Her understreker hun at de mange måleapparatene pasienten er koblet til ikke gir direkte bilder av kroppens tilstand, men må aktivt fortolkes og at det alltid gjenstår et rom for usikkerhet og et mulig behov for omfortolkning. Dette er kanskje ikke et lett poeng for alle lesere å ta. Vi er jo så vant med å regne "data" som sikre og bilder som selvkclare. La meg derfor gi et annet eksempel der nettopp bilder ikke er selvkclare: Rutinemessig anvender leger og jordmødre ultralyd for å bedømme fostres alder. De gjør dette ved å måle visse parametre på ultralyd-"bilder" av fosteret. Men minst fem forhold kan bidra til målene hos et gitt foster – fosterets alder, fosterets genetisk bestemte vekstpotensiale, fosterets helse, morens helse, og (tilfeldige eller systematiske) målefeil fra operatørens og/eller apparatets side. Målene i seg selv forteller lite om hvilken betydning hver av disse faktorene har i det enkelte tilfelle. Altså må operatøren utøve stor grad av skjønn i å fortolke målene, blant annet ved å avgjøre hvilke andre informasjonskilder som skal trekkes med og hvordan de skal vurderes sammen med ultralydmålene. Sannheten med stor S er umulig å holde helt fast og helsepersonale må derfor arbeide under vedvarende usikkerhet. Når det gjelder hjerteintensivavdelinger, så er denne usikkerheten tilstede i en kontekst der det står om liv og død. Dette kapitlet tydeliggjør dermed den intense dramatikken som omgir eksemplet Thelander har studert.

Også det neste kapitlet understreker usikkerheter. Her fokuserer Thelander på en av de sentrale oppgavene til hjerteintensivavdelingen – fristilling av pasienten fra respiratoren. Hun får tydelig fram hvordan denne fasen styres i en balansegang mellom ulike behov – behovet for å få fremmedlegemet (respiratortuben) ut av pasientens luftveier fortest mulig før det skaper infeksjoner versus behovet for å holde pasienten smertefri og samtidig fysisk og psykisk stabil og såpass våken at pasienten selv kan hjelpe til under extuberingen og selv ta ansvar for åndedrettet etterpå. Hun viser også hvordan disse potensielt motstridende interesser har fått hver sine talspersoner ved at ansvaret er fordelt mellom ulike profesjoner. Det er en tendens til at legene argumenterer for rask fjerning av tuben. Sykepleierne, som har ansvaret for pasientens komfort og som har arbeidet med

å stadig vekke pasienter som sover så dypt at de ”glemmer” å puste, argumenterer oftere for å vente med fjerning inntil pasienten er stabilisert og i stand til å samarbeide (slappe av i halsen, hoste, puste selv). Noen objektivt optimal avveining mellom de to interessene, for eksempel ut fra hva som totalt sett vil gi best helseresultat for pasienten, er det umulig å skape. Avveiningen må derfor forhandles fram i hver enkelt situasjon.

Thelander bruker begrepet ”situasjon” gjennom hele avhandlingen omtrent på denne måten. Hun viser til at arbeidet ikke er styrt av universelle regler, men må forhandles fram ut fra tolkning(er) av de konkrete forholdene i hvert øyeblikk, på hvert sted, i forhold til hver pasient. Vi kunne kanskje si at arbeidet er en ”improvisasjon” der de ansatte til enhver tid må velge blant et repertoar av innlærte elementer for å føre pasientforløpet framover. Thelander argumenterer overbevisende for dette gjennom de eksemplene hun viser fra sitt feltarbeid. Men her er jeg også litt kritisk overfor avhandlingen. Jeg synes Thelander kunne vært mer eksplisitt om hva hun legger i situasjonsbegrepet, og jeg synes hun kunne lagt mer i begrepet enn hun gjør. Begrepet gjør beskrivende arbeid slik hun bruker det. Det kunne også gjort noe sammenbindende arbeid om hun hadde brukt det slik for eksempel Donna Haraway (1991) gjør i frasen ”situated knowledges”. Da kunne hun nemlig ha knyttet sammen det konkrete, improvisasjonspregede aspektet med elementet av arbeidsdelingsrelaterte profesjonskonflikter.

Det er et par punkt til hvor jeg skulle ønske at Thelander hadde gått lengere. Jeg har alt nevnt at jeg gjerne skulle ha fått del i flere av hennes erfaringer med og refleksjoner om observasjonsforskning. Jeg synes også hennes drøfting av hvordan teknologier må få sin lokale fortolkning er noe forsiktig. Hun får tydelig fram hvordan dette foregår i forbindelse med introduksjon av nye apparater, men hun får ikke tydelig fram at resultatene av prosessen dermed kan variere fra sted til sted. Og endelig synes jeg hennes eksempler ga grunnlag for enda sterkere konklusjoner når det gjaldt den sosiale konstruksjon av sikkerhet. Når hun drøfter dette i forhold til makt får hun tydeliggjort at sikkerhet *tilskrives* visse posisjoner og adferdsformer. I visse roller er man nødt til å representere sikkerheten og det er dermed stramme normer for hvordan eventuell (uunngåelig!) usikkerhet får lov å komme til uttrykk. Men det jeg synes eksemplene også viser, men som hun ikke konkluderer med, er den logiske motsatsen til dette. *Usikkerheten* får også sine adresser og personliggjøringer. Mens sikkerheten tilskrives oppover i makthierarkiet og inn i de aksepterte tekniske apparatene, til-

skrives usikkerheten nedover og til nye apparater; mens sikkerheten uttrykkes gjennom visse typer adferd, tolkes andre typer adferd som tegn på usikkerhet og stigmatiserer dermed individene som viser slik adferd. Og det får meg til å lure på noe Thelander ikke har rapportert: Kan det hende at de som har fått stemplet "usikre" oftere slutter på avdelingen? I så fall kan de ha fått en slags "offer-geit"-funksjon ved at de bærer selve synden, usikkerhet, med seg vekk?

Men disse kritiske bemerkninger må ikke tolkes for strengt. Enhver god fagbok etterlater en tørst for mer. Dette er en god fagbok. Det er betagende skrevet; rett og slett god *litteratur*. Dermed er det også tilgjengelig for et bredere publikum enn det fåtall akademikere som vanligvis leser doktoravhandlinger, og da helst kun innen sitt snevre spesialområde. Tekstens tilgjengelighet er også gunstig for akademiske lesere, ikke minst når det gjelder å trekke sammen flere spesialfelt (medisinsk sosiologi, organisasjonssosiologi, teknologistudier) til et helhetsbilde. Overfor deler av feltet Thelander her drar sammen er vi nemlig alle amatører. Lesning av *Tillbaka til livet* kan gjøre oss alle litt klokere, litt breder orientert, litt mindre og mer tørst på samme tid.

Referanser

- Haraway, Donna J. (1991) *Simians, Cyborgs, and Women. The Reinvention of Nature*, London: Free Association Books.
- Strauss, Anselm et al. (1985) *The Social Organisation of Medical Work*, Chicago: Chicago University Press.

inkommen litteratur

- Danielsson, Erna (2002) *Är delaktighet möjlig i en byråkrati? En fallstudie inom Försvarsmakten av det arbete som föregick försvarsbeslut -96*, Umeå: Akademiska avhandlingar vid sociologiska institutionen, Umeå universitet
- Gundelach, Peter red. (2002) *Danskernes værdier 1981-1999*, Köpenhamn: Hans Reitzels forlag
- Hirdman, Yvonne (2001) *Genus: Om det stabila föränderliga former*, Malmö: Liber
- Isenberg, Bo (2001) *Överflöd och ofullbordan. Essä om det moderna*, Lund: Coyote förlag
- Johansson, Björn (2001) *Att slåss för erkännande. En studie i gatuvåldets dynamik*, Örebro: Örebro Studies in Sociology 2
- Johansson, Roine (2002) *Nyinstitutionalismen inom organisationsanalysen*, Lund: Studentlitteratur
- Kuovonen, Petra, Pia Rosenqvist & Astrid Skretting (2001) *Bruk, missbruk, marknad och reaktioner. Narkotika i Norden 1995-2000*, NAD-publikation nr.41, Helsingfors: NAD
- Lindholm, Margareta & Nilsson, Arne (2002) *En annan stad. Kvinnligt och manligt homoliv 1950-1980*, Göteborg: AlfabetaAnamma
- Mellberg, Nea (2002) *När det överkliga blir verklighet. Mödrars situation när deras barn utsätts för sexuella övergrepp av fäder*, Umeå: Boréa
- Nyman, Charlott (2002) *Mine, yours or ours? Sharing in Swedish couples*, Umeå: Boréa
- Ólafsdóttir, Hildugunnur red. (2001) *Skyldig eller sjuk? Om valet av påföljd för narkotikabruk*, NAD-publikation nr.40, Helsingfors: NAD
- Salomonsen, Kirsten red. (2001) *Praksis, rum og mobilitet. Socialgeografiske bidrag*, Roskilde: Roskilde Universitetsforlag
- Torell, Ulrika (2002) *Den rökande människan. Bilden av tobaksbruk i Sverige mellan 1950- och 1990-tal*, Stockholm: Carlssons
- Widerberg, Karin (2002) *Kvalitativ forskning i praktiken*, Lund: Studentlitteratur
- Österlund, Markus (2001) *Politics in the Midst of Terror. Religious Beliefs and Political Action in the Peruvian Andes*, *Commentationes Scientiarum Socialium*, Helsinki: The Finnish Society of Sciences and Letters

anvisningar till författare

Sociologisk Forskning är en kvartals-tidskrift som utges av Sveriges Sociologförbund. En förutsättning för publicering i Sociologisk Forskning är att uppsatsen inte redan är publicerad, eller under bedömning för publicering av annan tidskrift eller annat förlag. Undantag kan göras för samtidig publicering på flera språk. Artikelförfattare erhåller tre exemplar av numret.

Uppsatser

1. Sänd tre exemplar av ditt manuskript till tidskriftens redaktör. Manusket ska vara skrivet med dubbelt radavstånd, försett med goda marginaler samt i sin helhet inte överstiga 10 000 ord. Om inte annat avtalats med redaktionen ska uppsatsen vara författad på svenska.

2. Slutgiltigt manus bifogas också på diskett. Märk disketten med författarnamn samt programvara.

3. Redaktionen sänder normalt varje uppsats till två anonyma granskare för bedömning. Av det skälet anges endast titel på uppsatsens första sida och författaridentitet ska ej heller framgå i texten. På separat blad anges uppsatsens titel och antalet ord, författarnamn, akademisk titel, institution samt adress till vilken redaktionen ska sända sin korrespondens.

4. Manuskriptet ska innehålla ett abstract på engelska om 150-200 ord. Ange gärna (max fyra) nyckelord. Författaren ansvarar för språkgranskning.

5. En kort presentation av författaren (två rader) ska bifogas.

6. Noter ska vara placerade i slutet av uppsatsen, före referenser.

7. Tabeller och figurer bifogas på separata blad och i texten anges var de ska placeras.

8. Litteraturhänvisningar i texten görs enligt följande: (Sontag 1977:35) eller Sontag (1977:35). Referenser utformas enligt följande:

BOOK: Pilgrim, D. & Rogers, A. (1993) *A Sociology of Mental Health and Illness*. Buckingham: Open University Press.

ARTIKEL: Haavio-Mannila, E., Roos, J.P., Kontula, O. (1996) "Repression, Revolution and Ambivalence: The Sexual Life of Three Generations", *Acta Sociologica* 39 (4):409-430.

KAPITEL I BOOK: Dryler, H. (1994) "Etablering av nya högskolor - ett medel för minskad snedrekrytering?", s 285-308 i Erikson, R. & Jonsson, J.O. (red) *Sorteringen i skolan*. Stockholm: Carlssons.

Recensioner

Sociologisk Forskning publicerar recensioner av nyutkommen litteratur av sociologisk relevans. Recensioner bör omfatta max 2 000 ord. Litteraturhänvisningar i recensionen ska förtecknas i en referenslista.

Omslaget:

I interaktionen, i det direkta mötet med en annan människa, ger vi en bild av oss själva – och kan inget annat. Däremot kan vi påverka vilken information vi släpper

innehåll

ifrån oss. Men vad är det som påverkar interaktionen i sin tur? I detta

nummer av Sociologisk Forskning diskuterar Patrik Asperts hur interaktionens former påverkas av hur samhällets nätverk och domäner är ordnade.

Foto: Gettyimage

artiklar i nummer 1/2002

Interaktionsformer

AV PATRIK ASPERS

Den blinda fläcken:

Medvetande, kropp eller materia?

AV KAJ HÅKANSON.

Fokusgruppsintervjuer i teori och praktik

AV MIRZET TURSUNOVIC

Autopoiesis och styrning:

En studie av handikappolitiska program

AV DIMITRIS MICHAILAKIS